Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 83

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 83.
Wolters-Noordhoff N.V., Groningen 1969

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005196801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

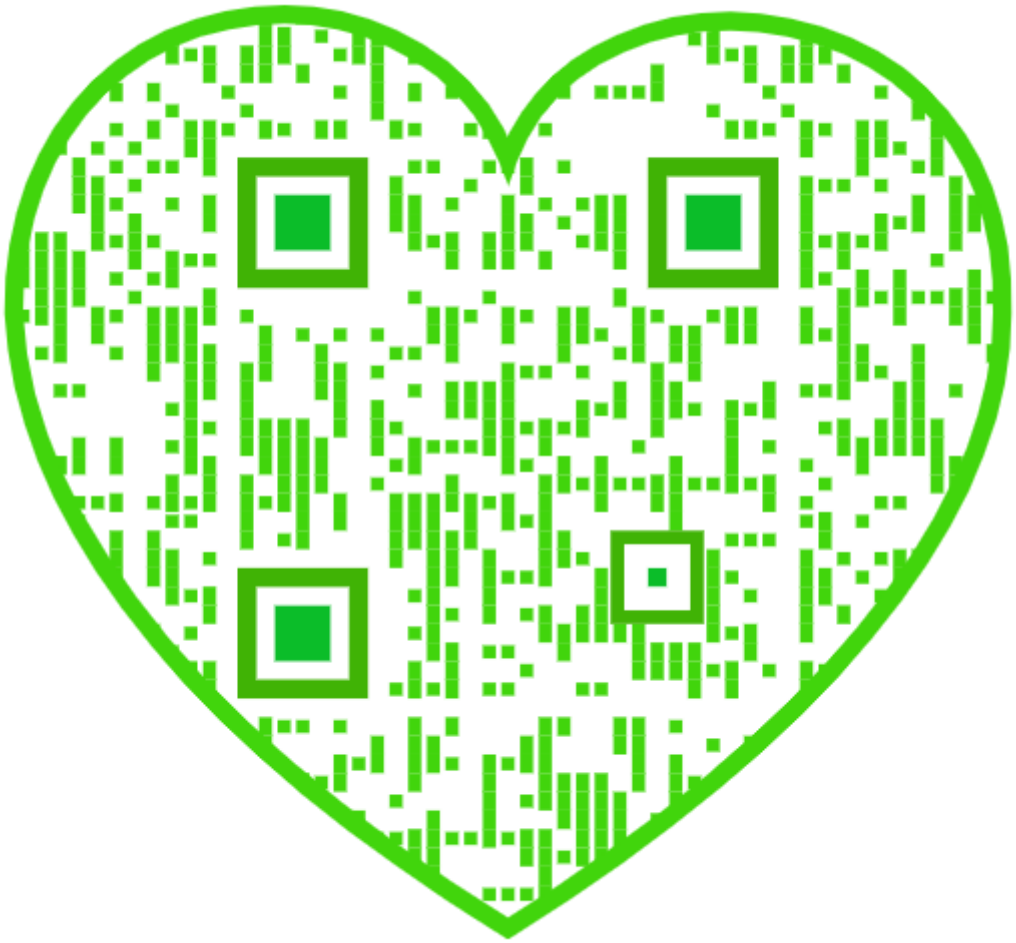

[Verslag]

Verslag van de Algemene Vergadering van de Leden van het Historisch Genootschap Gehouden op maandag 29 oktober 1968 in Esplanade te Utrecht

Volgens de presentielijst zijn aanwezig de leden en introducé's:

J. Aalbers
W. Jappe Alberts
J.C. Andries
J.A. van Arkel
G. Bakker
M.M. de Bakker
A.E. van Balen-Chavannes
A.J. Bemolt van Loghum Slaterus
J.W. Bezemer
J.G. de Bie Leuveling Tjeenk-Brands
L. Blok
J.C. Boogman
J.W. Bosch
J. Brandt-van der Veen
A.H. Bredero
W. van den Broeke
E.A.B.J. ten Brink
J.G. Bruggeman
I.J. Brugmans
J.R. Bruijn
W.J.C. Buitendijk
M.P. van Buijtenen
W.A.H. Campfens
H.P.H. Camps
C.J. Canters
W.Ph. Coolhaas
J.D. Dorgelo
B. Dorsman
A.C. Duke
H.W. von der Dunk
B.G.J. Elias
D. Engelen
H.A. Enno van Gelder
J.L. van Essen
J.A. Faber
C.N. Fehrman
M.A.M. Franken
C.E. Gerretson-Harmsen
J. van Goor

H.J. de Graaf
J.P. Gribling
D. Grosheide
B.U. Haagsma
J. Haak
C. van de Haar
E. Haas
S. Hart
P.D. 't Hart
P. van Hees
J.G. Hegeman
J. van Herwaarden
J.F. Heijbroek
J. van Heijst
W.J. van Hoboken
C. Hoek
J.H. van den Hoek Ostende
T.J. Hoekstra
J. Hof
J. Holleman
P. Hollenberg
F.A.H. van den Hombergh
D. de Hoop Scheffer
G.J. Hooykaas
F.W.N. Hugenholtz
A.H. Hussen jr.
H.K. s' Jacob
H.P.H. Jansen

J.C.G.M. Jansen
M.J. Jochems
G.M.A. Jongbloet-van Houtte
C.M.J. de Jongh
G.W.J. de Jongh
J.A.F. de Jongste
M.W. Jurriaanse
J.H.P. Kemperink
J.H. Kernkamp
F. Ketner
P.W. Klein
H. Klompmaker
J.A. de Kok
E.H. Korvezee
E.H. Kossmann
J.A. Kossmann-Putto
P.H.J. van der Laan
G.W. Locher
T.J.G. Locher
J.W. van der Meulen
P. van der Meulen
W. Miltenburg-Racké
H.J. Mijjer
T.J. Minderaa
C. Offringa
M.E. van Opstall
J.K. Oudendijk
H.F.M. Peeters
E. Pelinck
J.F.R. Philips
L.P.L. Pirenne
J. Platteel
L.J. Plemp van Duiveland
E.P. Polak-de Booy
J.W. Postma
W.A. van Rappard
H. Riemens
J.H.A. Ringeling
J. Rinzema
E. Roebroeck
J. Roelink
C.G. Roelofsen
H.K. Roessingh
M. Roos
A.L. van Schelven
G. van Schravendijk-Berlage
C.M. Schulten

H.G. Schulte Nordholt
G.J. Schutte
J. Sibinga Mulder
F.S. Sixma van Heemstra
B.H. Slicher van Bath
L.M.G.P. Smeets
J.Th. de Smidt
C. Smit
M.C. Smit
F. Snapper
H. Snoek
H.W. van Soest
J. Steur
J.E.A.L. Struick
L.C. Suttorp
F.B.M. Tangelder
H.B. Teunis
L. van Tongerloo
A.J. Veenendaal
A.J. Veenendaal jr.
H.J. van der Vegt
D. van Velden
G.H. Verbist
W.H. Vermeulen
W. Vinkhuyzen van Maarssen
J.C. Visser
G.J. de Voogd
A.C.J. de Vrankrijker
E. Vroom
G. Waalwijk
S.L. van der Wal
H. Wansink
E.H. Waterbolk
J. Waterval
H. van der Wee
J.M. Welcker
C.B. Wels
J.J. Westendorp Boerma
J.M. van Winter
P.J. van Winter
J.J. Woltjer
A.M. van der Woude
W.M. Zappey
C. de Zeeuw-Musterd
R.J. Zoethout
S.H.A.M. Zoetmulder
A. Zijp

7 handtekeningen waren onleesbaar.

In totaal hebben 168 personen de presentie-lijst getekend.

De voorzitter, prof. dr. J.H. Kernkamp, opent te half elf de vergadering met de volgende rede.

Dames en Heren,

Het zij mij vergund ditmaal op een enigszins ongebruikelijke wijze de vergadering te openen, omdat U in de loop van mijn verslag ingelicht zult worden over een aantal vèrstrekkende plannen van ons bestuur. Ik wil namelijk eerst beginnen met een jeugdherinnering op te halen, die nauw verbonden is met het gevoel voor traditie. In mijn jeugd, die ik in Hilversum doorbracht, genoot ik jaren achtereen het voorrecht met mijn vader op goede vrijdag mee te mogen naar de uitvoering van Bach's Mattheuspassion in de Naarderkerk. Het was een traditie, die ik niet graag zou hebben willen missen en die steeds weer grote indruk op me maakte. Het was ook een gelegenheid waarbij steeds weer een ontmoeting van vele goede bekenden plaats vond.

Mijn gedachten gaan nu verder uit naar de Algemene Ledenvergadering van het Historisch Genootschap, die telkenmale in de herfst bijeenkomt. Ook hier heeft zich een traditie gevestigd, die mij persoonlijk steeds weer een grote voldoening geeft. Ik hoop, dat U hier dezelfde gevoelens voor koestert. In ieder geval prijst ons bestuur zich gelukkig, dat elk jaar een grote vaste kern van onze leden zich de moeite getroost om aan de herfstvergadering deel te nemen. Het gedeeltelijk ongelijk vallen van de najaarsvakantie in 1968 zal ongetwijfeld leden, die de jaarvergadering trouw plegen te bezoeken, verhinderd hebben, vandaag hier aanwezig te zijn. Naar wij hopen, zullen deze moeilijkheden zich echter in de toekomst niet behoeven te herhalen. Het past mij thans U wederom hartelijk welkom te heten, in het bijzonder onze buitenlandse gasten en de sprekers. Ik zal over vernieuwingen komen te praten, waarvan enkele reeds ter sprake gebracht zullen worden in het gangbare overzicht van de verrichtingen gedurende dit bestuursjaar. Een innovatieplan voor de toekomst bewaar ik tot het laatst. Met de verwezenlijking zal naar ons gevoelen de geschiedeniswetenschap slechts gebaat zijn. De traditie van de herfstvergadering - die verzekering kan ik nu reeds geven - zal niet verbroken worden.

Wat de samenstelling van ons bestuur betreft kan ik het volgende mededelen. Het 1e en 2e secretariaat hebben we gecombineerd om efficiënter te kunnen werken. Daar voorzitter en secretaris elkaar bijna dagelijks moeten zien, is besloten het secretariaat geheel aan drs. C.B. Wels toe te vertrouwen. Hij

zetelt vlak bij mij in het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht. Dit is gebeurd met volle instemming van dr. D. Grosheide, die als bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek een bijzonder drukke werkkring heeft en op deze wijze van de dagelijkse beslommeringen van het Historisch Genootschap verlost is. Hij blijft natuurlijk deel uitmaken van ons bestuur. Voor zijn werkzaamheden als le secretaris verricht passen hier zeer zeker woorden van dank. Als opvolger van prof. Van Winter begroeten we prof. dr. E.H. Kossmann in ons midden. Gelukkig is hij van een ernstige ziekte, waarmee hij in het begin van het jaar nog kampte, volledig hersteld. Dr. J.L. van der Gouw, die als algemeen rijksarchivaris in het bestuur van het Historisch Genootschap zitting had, deelde ons mede dat hij wegens zijn heengaan als algemeen rijksarchivaris zijn bestuurslidmaatschap wenste te beëindigen. Het spijt ons hem te moeten missen, maar hebben toch gemeend aan zijn verzoek te moeten voldoen. Dr. A.J. van de Ven wenste, toen zijn bestuursperiode volgens het rooster ten einde liep, niet meer voor herbenoeming in aanmerking te komen. De heer Van de Ven behoort nog tot de oude garde. Hij heeft het genootschap eerst als penningmeester en later als gewoon bestuurslid onnoemelijk veel diensten bewezen. Zelf bewaar ik de beste herinneringen aan de bijeenkomsten bij hem thuis en onze gesprekken op het archief. Naarstig hebben we soms gewikt en gewogen of we het nog eens een jaartje met een wanbetaler zouden proberen, in de hoop natuurlijk dat deze zijn leven zou beteren. Het geldelijk beheer was steeds voorzichtig en accuraat. Velen van onze leden kende hij persoonlijk. Van de Ven heeft dus zijn sporen bij ons verdiend en we hebben het een voorrecht gevonden met hem samen te werken. Heel veel dank dus aan dit oud-bestuurslid.

Bij het Historisch Genootschap wordt gewerkt met een dagelijks bestuur, een Utrechts bestuur en een buitenbestuur. Er is dit jaar meer dan ooit gecorrespondeerd en vergaderd, waarbij vooral de nauwe contacten met hen, die niet in Utrecht of omgeving wonen, bijzonder nuttig zijn geweest. Overigens is het voor een secretaris tegenwoordig geen sinecure om een *volledig* bestuur bijeen te krijgen voor een vergadering, maar het loont de moeite, dat is aan geen twijfel onderhevig.

Ook dit jaar moet ik helaas weer een gevoelig verlies melden, dat het Historisch Genootschap heeft geleden. Ons erelid prof. dr. Violet Barbour is naar ik van bevriende zijde heb vernomen

overleden. ‘In vroeger eeuwen leidden alle wegen naar Rome, in de 17e eeuw alle wegen naar Amsterdam’, aldus het begin van de aankondiging bij de oorspronkelijke Amerikaanse uitgave van haar boek *Capitalism in Amsterdam in the seventeenth century*. Zij zelf heeft meermalen de weg naar ons land gevonden. Daardoor zijn ook de contacten met het Historisch Genootschap ontstaan. We zijn haar dankbaar voor haar waardevolle onderzoek ten behoeve van de Nederlandse economische geschiedenis en gedenken haar met eerbied.

Afgelopen zaterdag is prof. dr. R.R. Post, oud-bestuurslid van het Historisch Genootschap na een langdurig lijden van ons heengegaan. Wij bewaren de beste herinneringen aan zijn werkzaamheden voor ons genootschap. Zijn welgefundeerd oordeel heeft steeds veel gewicht in de schaal geworpen bij onze besluiten. We verliezen in hem een goede belangstellende vriend en collega. Hij ruste in vrede.

Het erelid prof. dr. H. van Werveke moet zich in verband met zijn gezondheid nog steeds zeer in acht nemen en heeft daarom van de reis naar Utrecht af moeten zien. Wij groeten hem uit de verte en wensen hem het beste toe.

Ons erelid prof. dr. J.A. van Houtte heeft mij medegedeeld dat hij tot zijn spijt verhinderd is onze vergadering bij te wonen door zijn verblijf in Italië, waar hij meehelpt het centro internazionale di storia economica Francesco Datini te Prato op dreef te brengen.

Professor van der Wee, gelukkig bent U weer terug uit Bloomington om vandaag voor ons een spreekbeurt te vervullen. Wij zijn blij, dat U de uitnodiging om voor ons te komen spreken, hebt aanvaard. Het is wellicht geen toevallige coïncidentie, dat U in het voorjaar te Leiden voor het congres van het N.C.G.W. bent opgetreden. Ik leid daaruit af, dat U tot de categorie geliefde sprekers behoort. Vierhonderd jaar geleden begon de Tachtigjarige Oorlog. Toen we naar een spreker zochten, die zijn onderwerp omtrent dit tijdstip kon kiezen, dachten we direct aan U, omdat juist gij bij uitstek geïnteresseerd zijt in de zestiende eeuw, in het bijzonder met betrekking tot de sociaal-economische geschiedenis van de Nederlanden. Wat dat betreft, kunnen we op een zelfde liefde - overigens geheel ongevaarlijk - bogen. Het aangekondigde thema: *De economie als factor bij het begin van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden* - weest U ervan verzekerd - heeft onze volle

aandacht. Even verheugd zijn wij over de komst van professor Locher, niet Theo maar Godfried zoals we in Leiden plegen onderscheid te maken, hier klinkt het - ik moet het toegeven - wat oneerbiedig, maar het is tegelijkertijd een introductie voor zijn onderwerp: *Nieuwe relaties tussen de culturele antropologie en de geschiedenis*. Immers collega G.W. Locher, die in Leiden sociale en culturele antropologie doceert, heeft een grote belangstelling voor de relatie van zijn vak met de geschiedenis. Gelukkig staan de meeste historici tegenwoordig open voor aanverwante vakken. Zij doen daar goed aan, omdat de eigen discipline hierbij slechts winst kan boeken. Ik heb de overtuiging, dat dit ons vanmiddag nog weer duidelijker zal worden.

De ledenstructuur ziet er momenteel als volgt uit: 13 bestuursleden, 8 buitenlandse ereleden, 804 binnenlandse leden, 94 buitenlandse leden, 48 ledeninstellingen binnenland en 13 ledeninstellingen buitenland, een totaal dus van 980 leden.

De Bijdragen en Mededelingen zijn dit jaar vroegtijdig in Uw bezit gekomen dank zij de goede zorgen van onze secretaris en de drukker. Bij de samenstelling van deel 83 zal een nieuw procédé toegepast worden. U was gewend in de B en M, het verslag en de voordrachten van de vorige vergadering aan te treffen, benevens een aantal kleinere bronnenuitgaven. Voortaan zullen ook artikelen met of zelfs zonder bijlagen, als zij geschikt zijn, opgenomen worden. Ons inziens zal dit de gevarieerdheid en aantrekkelijkheid ten goede komen.

Bovendien worden er besprekingen gevoerd met de redactie van de Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden, die vermoedelijk zullen ophouden te bestaan, om bepaalde delen van dit periodiek te gaan verzorgen. De onderhandelingen zijn in een vergevorderd stadium gekomen, maar nog niet definitief afgesloten. Een gunstig resultaat, U zult het begrijpen, kan slechts bereikt worden na volledige instemming van de redactie van de B.G.N. en het bestuur van het Historisch Genootschap.

Inzake de serie Werken van het Historisch Genootschap vallen vrij ingrijpende besluiten te vermelden. Laat ik beginnen met te memoreren, dat U kortgeleden de *Herinneringen van jhr. mr. B.C. de Jonge, met brieven uit zijn nalatenschap*, uitgegeven door prof. dr. S.L. van der Wal, hebt mogen ontvangen. Deze uitgave is vlot van de pers gekomen. Op vrijdag 13 september

jongstleden is in de z.g. Commissiekamer van het voormalige Departement van Koloniën te 's-Gravenhage het eerste exemplaar aan jhr. mr. A.J. de Jonge overhandigd. Hulde in de eerste plaats aan de bewerker maar ook aan Wolters-Noordhoff N.V., die in alle opzichten meewerkte, dat de publikatie nog vóór onze jaarvergadering kon geschieden. Onder dezelfde titel is tevens een handelseditie verschenen. Bij ons vormt het boek het eerste deel van een nieuwe serie commerciële uitgaven, waarmee het Historisch Genootschap beoogt zich aan te passen aan de tijdsomstandigheden. Het ligt in de bedoeling, dat ook het Dagboek van Heldring, dat ‘gepland’ is voor 1969, in deze reeks zal verschijnen. We hopen voorts dat de laatste delen van de Gouverneursrapporten in de jaren '70 zullen uitkomen, evenals de Kroniek van Melis Stoke en de Bentinck-papers, waarvan het lot overigens nog niet geheel zeker is.

Om financiële en organisatorische redenen zijn verder een aantal belangrijke maatregelen genomen ten aanzien van het Thorbecke-archief en het Archief Daniël van der Meulen.

Toen in de loop van het vorige jaar het derde deel van het Thorbecke-archief ter perse was, heeft ons bestuur zich beraden over de vraag of het niet noodzakelijk zou zijn in de opzet van deze uitgave verandering aan te brengen. De basis van de tot dusver verschenen delen van deze uitgave vormde de briefwisseling tussen J.R. Thorbecke enerzijds en zijn vader F.W. Thorbecke anderzijds. Na het overlijden van vader Thorbecke in 1832 krijgt de bewaard gebleven correspondentie echter een geheel ander karakter, aangezien dan door J.R. Thorbecke ontvangen brieven een veelvoud vormen van de door hem geschreven en in het archief bewaard gebleven brieven. Naar de mening van ons bestuur zou de publikatie van het Thorbecke-archief pas tot zijn recht komen - vooral voor de periode waarin Thorbecke aktief aan het politieke leven deelneemt - wanneer ook andere archieven in het onderzoek zouden worden betrokken. Hierbij moet niet alleen worden gedacht aan brieven van Thorbecke die zich in laatstgenoemde archieven bevinden, maar ook aan archivalia van andere aard, zoals notulen, dagboekfragmenten en nota's.

De publikatie van het Thorbecke-archief op bredere basis zou naar onze mening alleen in een redelijk tempo gerealiseerd kunnen worden, wanneer ten behoeve van dit projekt een wetenschappelijk medewerker zou kunnen worden aangetrokken wiens dagtaak uit archiefonderzoek zou bestaan. Ofschoon ons

bestuur in verschillende richtingen naar een uitweg zocht, bleek het niet mogelijk voor de volgende moeilijkheden een oplossing te vinden:

1 het Historisch Genootschap beschikt niet over voldoende middelen om een wetenschappelijk medewerker aan te trekken;
2 zelfs indien deze medewerker door andere instanties zou worden betaald, zou het regelmatig publiceren van de gereedgekomen uitgaven de financiële draagkracht van het Historisch Genootschap ver te boven gaan;
3 ons Genootschap beschikt niet over een bureau dat de bewerk(st)er de noodzakelijke faciliteiten kan verlenen bij het kopiëren van de stukken en het persklaar maken van het manuscript.

Wij zijn van mening dat de uitgave van het Thorbecke-archief van essentiële betekenis is voor de kennis van de 19e eeuw en dat het niet verantwoord is de voortzetting van deze uitgave in gevaar te brengen. Aangezien we geen mogelijkheid zien deze uitgave op langere termijn te continueren, hebben we ons tot de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis gewend met het verzoek de mogelijkheid te overwegen de uitgave van de Thorbecke-correspondentie in het programma van de Rijks Geschiedkundige Publikatiën op te nemen.

De familie Thorbecke, met name de heer W. Thorbecke, en de bewerkster van de huidige uitgave mevrouw dr. J. Brandtvan der Veen zijn hierover natuurlijk ingelicht. Intussen is van de zoëvengenoemde Rijkscommissie antwoord ontvangen, dat zij niet afwijzend tegenover ons verzoek staat, al zullen nog diverse moeilijkheden overwonnen moeten worden. Mevrouw Brandt zet inmiddels haar werk aan de voorbereiding van deel IV van het Thorbecke-archief voort. Aangezien het jaar 1832 (waarin de dood van vader Thorbecke valt) een caesuur oplevert in het archief, vormt het vierde deel (de periode van 1830 tot en met 1832) in de Werken van het Historisch Genootschap een verantwoorde afsluiting. Ons Genootschap beschikt nog over de middelen een dergelijke uitgave te financieren. Toezichthoudend bestuurslid blijft prof. dr. H. Smitskamp.

Met betrekking tot de publikatie van het archief Daniël van der Meulen ziet ons bestuur zich voor soortgelijke moeilijkheden gesteld. Dit archief, dat een schat aan gegevens bevat voor de economische geschiedenis van de laatste decennia van de 16e eeuw, bestaat uit brieven en rekeningen, die in het Ge-

meentearchief te Leiden berusten, en journalen en grootboeken, die zich bevinden in de Bibliotheca Thysiana in dezelfde stad. Bijna alle brieven zijn afgeschreven door de achtereenvolgende bewerkers, wijlen dr. J.C. Westerman, wijlen mejuffrouw dr. M. Simon Thomas en prof. dr. J.H. Kernkamp (met assistentie van mevrouw drs. A.J. Klaassen-Meijer en drs. J. van Heijst). De huidige bewerkster, mevrouw drs. G.M.A. Jongbloetvan Houtte, die als wetenschappelijk medewerkster voor halve dagen in dienst is van de Rijksuniversiteit te Utrecht, houdt zich thans vooral bezig met het afschrijven, annoteren en registreren van de financiële bescheiden van Van der Meulen c.s., met als toezichthoudende leden Uw voorzitter en prof. dr. J.A. van Houtte. Ons bestuur is van oordeel dat de uitgave van het archief Daniël van der Meulen eveneens de financiële draagkracht van het Historisch Genootschap ver te boven gaat en heeft daarom aan de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis gevraagd de mogelijkheid te overwegen dit projekt in de R.G.P. onder te brengen. Ik kan U mededelen, dat genoemde commissie hiertoe in principe bereid is. Intussen werkt mevrouw Jongbloet gestaag door. Een regeling voor een Belgisch stipendium, dat de mogelijkheid inhield hele dagen aan het projekt te werken, is dit jaar nog niet gelukt. Ook Beneluxzaken lopen wel eens minder vlot dan men zou denken.

De *Commissie voor bronnenpublicatie betreffende de Geschiedenis van Nederlands-Indië 1900-1942* heeft thans haar vijfde uitgave in bewerking. Deze zal zijn gewijd aan de financiële en economische betrekkingen van Nederlands-Indië met het moederland. De voorbereiding van deze uitgave is in dit verslagjaar vertraagd. Zoals bekend werd de bewerker dr. S.L. van der Wal in september vorig jaar benoemd tot hoogleraar, waardoor hij aan het werk voor de Commissie slechts een deel van zijn tijd heeft kunnen besteden, hetgeen uiteraard ook in de toekomst het geval zal zijn. Bovendien hebben de heer Van der Wal en zijn medewerksters het afgelopen jaar de uitgave De Jonge persklaar gemaakt.

Mevrouw drs. G. van Schravendijk-Berlage, die van de aanvang af aan de bronnenuitgaven van de Commissie heeft medegewerkt, heeft in verband met haar leeftijd haar werkzaamheden per 1 oktober 1968 moeten beëindigen. We brengen haar gaarne dank voor haar arbeid, die zij met zoveel kunde en toewijding heeft verricht.

Curatoren van de Rijksuniversiteit te Utrecht hebben de bibliotheek van het Historisch Genootschap gekocht. De vergoeding zal over een aantal jaren uitgestreken worden. Door verkoop van onze bibliotheek is ook de verhouding tot de universiteitsbibliotheek te Utrecht gewijzigd. Het Historisch Genootschap geeft nu alleen nog veertig ruilexemplaren van zijn publikaties aan de U.B. als tegemoetkoming voor de verlening van opslagruimte ten behoeve van het H.G.-fonds.

In het vorige verslagjaar kon enige verbetering in de financiële omstandigheden van het Genootschap worden aangekondigd. Het vervult het Bestuur met voldoening, dat deze verbetering zich in zoverre heeft doorgezet, dat de inkomsten ongeveer voldoende waren om de uitgaven te dekken. Onder deze uitgaven namen deel 82 van de Bijdragen en Mededelingen en deel 1 van de Nieuwe 5e serie, de *Herinneringen van jhr. mr. B.C. de Jonge*, de belangrijkste plaats in. Dit resultaat is te meer verheugend omdat de publikatie van deel 1 van de nieuwe 5e serie tot stand gebracht is zonder subsidie. Omtrent de financiële vooruitzichten voor 1969 kunnen nog geen concrete mededelingen gedaan worden omdat het editieprogramma voor dat jaar nog niet geheel vaststaat. Onvoorziene omstandigheden voorbehouden, zal in 1969 één deel Bijdragen en Mededelingen verschijnen en heel misschien ook één of twee delen der Werken. Indien de prijzen van drukwerk en de bijkomende kosten niet al te zeer stijgen - we denken aan de belasting op de toegevoegde waarde - bestaat de mogelijkheid, dat ook dit programma zonder ernstige tekorten kan worden uitgevoerd.

De in het vorige verslagjaar aangekondigde verkoop van de bibliotheek heeft, zoals U zo juist gehoord hebt, plaats gevonden. De daardoor beschikbaar komende gelden zijn bestemd voor fondsvorming en zullen afzonderlijk besteed worden. Alléén de rente van dit fonds zal beschikbaar zijn voor de bestrijding van de jaarlijkse uitgaven van het Genootschap.

Tenslotte wil ik U op de hoogte stellen van een aantal zeer belangrijke plannen met betrekking tot de toekomst van ons genootschap.

In het begin van augustus heeft er een bespreking plaats gevonden tussen het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen en een delegatie uit ons bestuur. Op deze bijeenkomst in Amsterdam zijn wij tot de conclusie gekomen, dat wij

de geschiedbeoefening in Nederland een dienst zouden bewijzen indien wij tot samenwerking zouden kunnen besluiten.

Thans kan ik U, mede namens de voorzitter van het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, professor Brugmans, het volgende meedelen: de besturen van het N.C.G.W. en het H.G. hebben in principe tot fusie besloten. Een statutencommissie, waarin voor het H.G. professor Alberts en de heer Wels zitting hebben, is reeds gereed met een concept voor statuten en huishoudelijk reglement, dat waarschijnlijk begin 1969 ter goedkeuring aan de leden zal worden voorgelegd.

Wanneer de ontworpen statuten door de leden van beide instellingen worden goedgekeurd, zullen de aktiviteiten van het N.C.G.W. en het H.G. onder de naam *Nederlands Historisch Genootschap* worden voortgezet.

De belangrijkste kenmerken van de nieuwe vereniging zijn: de leden worden niet meer benoemd, maar kunnen zich aanmelden; een door de leden gekozen bestuur van 5 leden; een bestuurslid heeft vier jaar zitting en mag niet direct worden herkozen; het nieuwe bestuur kan een aantal taken delegeren aan vijf of meer commissies.

Aangezien de leden in de nieuwe vereniging een ruime inspraak zullen krijgen en bovendien een groter aantal personen dan tot nu toe het geval is, zal kunnen meewerken in de verschillende commissies, hopen wij dat het Nederlands Historisch Genootschap zich zal kunnen ontwikkelen tot een organisatie, waarin de Nederlandse historici en een groot aantal verenigingen op het gebied van de geschiedbeoefening doeltreffend zullen kunnen samenwerken.

Nu hoop ik maar dat deze toekomstmuziek U niet als dissonanten in de oren geklonken zal hebben. De besturen van het Historisch Genootschap en het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen gaan niet over één nacht ijs. De nieuwe statuten worden zorgvuldig voorbereid en zullen - ik heb het reeds gezegd - te Uwer kennis gebracht worden. De huidige voorzitters van beide instellingen zijn geen ‘Draufgänger’, maar zij zijn met hun besturen wel van mening, dat aanpassing aan de tijdsomstandigheden noodzakelijk is. Wie zich niet aanpast, wie weigert de realiteit als werkelijkheid te zien, dreigt achterop te geraken met alle gevolgen van dien. Nieuwe mogelijkheden zijn er; we moeten het ijzer smeden,

terwijl het heet is. Professor Brugmans en ik hebben af en toe te maken met ondernemingsgeschiedenis. Daarom denk ik aan een uitspraak van Schumpeter: 'Inventions' worden eerst tot 'innovations', wanneer de ondernemer *winst*mogelijkheden ziet in de toepassing van nieuwe vindingen. De ondernemer is de motor van het economische leven. Hij is de 'Durchsetzer neuer Kombinationen'. Hij verschaft de economie haar dynamisch karakter. Welnu, laat ons nu die dynamiek in de institutionalisering van de Nederlandse historische wereld brengen. We bereiden een fusie voor, die bijzonder sterk kan worden door afstoting van verouderde elementen en bundeling van levenskrachtige bestanddelen, met een groep specialisten, die als managers kunnen optreden en zodoende de taak van het algemene bestuur verlichten. De leden - de beeldspraak van aandeelhouders zou te ver gaan - van het nieuwe genootschap in verenigingsvorm, krijgen meer inspraak dan voorheen. Wat echter vooral van belang is, we zullen efficiënter kunnen werken en meer tot stand brengen door de aantrekking van een groter aantal betrokkenen onder de vakgenoten.

De sprekers van de voordrachten, welke heden gehouden zullen worden, waren reeds uitgenodigd, voordat de zo juist behandelde plannen vorm begonnen aan te nemen. We willen hun dan ook het volle pond geven en aan het tijdschema vasthouden. Nu denken we wel dat ge in principe met onze plannen akkoord gaat, maar we willen toch gaarne degenen onder U, die nog nadere informatie wensen, uitnodigen aan het einde van de vergadering na te blijven om met de dagelijkse besturen van het Historisch Genootschap en het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen van gedachten te wisselen.

Dames en heren, hiermee ben ik aan het einde van mijn mededelingen gekomen, het is mij een genoegen thans deze vergadering te kunnen openen en het woord te geven aan de beide sprekers: vanmorgen professor Van der Wee en vanmiddag professor Locher.

De economie als factor bij het begin van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden door Herman van der Wee

Het is voor mij een aangename opdracht voor dit select gezelschap vandaag een lezing te mogen houden over de achtergrond van een historische gebeurtenis, die voor de latere ontwikkeling van de Lage Landen van cruciale betekenis is geweest. Het is voor mij tevens een bijzondere eer door het Historisch Genootschap deze opdracht te hebben toevertrouwd gekregen bij de plechtige herdenking van de vierhonderdste verjaardag van de Opstand. Ik stel het dan ook op prijs de Voorzitter en het Bestuur van het Genootschap van harte te danken voor deze vriendelijke invitatie.

Het zij mij toegestaan aangaande de chronologische afbakening van mijn onderwerp te specificeren dat het historisch onderzoek der laatste jaren aan het licht heeft gebracht dat de traditionele visie, waarbij het jaar 1568 als begindatum voor de Opstand werd vooropgesteld[1], enigszins moet worden gewijzigd[2]. De Opstand van het Westkwartier in het najaar van 1566, een opstand die zich concretiseerde in een verzameling van manschappen in en rond Doornik en in de opmars van een Geuzenleger in de richting van het door koninklijke troepen belegerde Valenciennes, was reeds het resultaat van een *georganiseerd actieprogramma*, met een politiek doel door predikanten en leden van de lagere edelen ontworpen[3]. Ook de Beeldenstorm in de zomer van 1566 droeg een sterk organisatorisch karakter, waaraan politieke motieven niet vreemd waren[4]. Ik zou daarom de beginfaze van de Opstand willen zien als een troebele onrustperiode, die zich tussen 1566 en 1568 situeert.

1 J. PRESSER, *De Tachtigjarige Oorlog*. Amsterdam-Brussel 1948, p. 52.
2 H.A. ENNO VAN GELDER, De Nederlandse Adel en de Opstand tegen Spanje, 1565-1572. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 43 (1930), p. 1 e.v. en p. 138 e.v. E. KUTTNER, *Het Hongerjaar 1566*. Amsterdam 1964, p. 213-375. W. BRULEZ, De Opstand van het Industriegebied in 1566. In: *Standen en Landen*, *4* (1954), p. 79-101.
3 Zie vooral W. BRULEZ, *op. cit.*, p. 85 e.v.
4 M. DIERICKX, Beeldenstorm in de Nederlanden in 1566. In: *Streven*, jg. 19, dl. 2 (1966), p. 1040-1048. DEZELFDE, De Beeldenstorm en Frans-Vlaanderen. In: *Ons Erfdeel*, jg. 10, no. 2 (1966), p. 12-20.

Verder zou ik vooraf willen beklemtonen dat de beginfaze van de Opstand, afgezien van de politieke omstandigheden, beheerst werd door een complex geheel van religieuze, intellectuele, sociale en economische factoren, waarvan de invloed zich op een dubbel vlak liet gelden. *Op lange termijn* traden deze factoren op als oorzaken van toenemende spanning tussen het dynamisch karakter van het zestiende-eeuwse groei-proces en de inertie van de bestaande structuren en instellingen, *op korte termijn* echter als oorzaken van emotioneel-geladen conflictssituaties. Ik wil mijn betoog op deze vaststelling afstemmen en het daarom uitsplitsen in een eerste deel, dat de achtergronden van het begin van de Opstand behandelt, voor zover door geestelijke en economische factoren beheerst, en een tweede deel waar de omstandigheden van het ogenblik worden onderzocht die mede onmiddellijk tot de Opstand hebben geleid.

In het perspectief van de lange termijn gezien, is de Opstand o.m. een produkt van de geestelijke emancipatie der bevolking en van de spectaculaire groei der Nederlandse economie der 16e eeuw. De geestelijke emancipatie kreeg in het élite-milieu van Noord-West-Europa haar beslag met de triomf van de Renaissance en van het Humanisme en weldra ook met de doorbraak der Hervorming, die in het aanvangsstadium nauw samenwerkte met de intellectuele vernieuwing van het ogenblik. In dit verband is het interessant vast te stellen hoe de geestelijke emancipatie, die zich in het progressieve Italië reeds in de 15e eeuw voltrokken had, vooral door een toenemend individualisme werd beheerst en daarom haar rijkste ontplooiïng vond in het domein van de kunsten. In Noord-West-Europa daarentegen werd de geestelijke emancipatie door een toenemend rationalisme beheerst en vond daarom haar krachtigste uitdrukking in het Humanisme en in de Hervorming, m.a.w. in de exaltatie van het kritisch denken en het verwerpen van het *auctoritas*-argument[5].

Het seculair proces van de geestelijke emancipatie bleef echter in de Nederlanden niet beperkt tot het milieu van de intellectuele élite en van de religieuze ultra-bewegingen. Zij drong ook geleidelijk door tot de massa. Hier komt de economie als actieve factor duidelijk op de voorgrond. Inderdaad de groei der Nederlandse economie tijdens de 15e en vooral 16e eeuw heeft de bevolking in haar geheel, d.w.z. als massa, geconditi-

5 N.M. WILDIERS, *De Kerk in de wereld van morgen*. (Verhandelingen van de Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding, LIX, no. 5-6, verhandeling no. 500). Antwerpen 1966, p. 22-31.

oneerd voor een versnellen der geestelijke emancipatie. Als postulaat wil ik bijgevolg stellen dat het geestelijk emancipatieproces der massa in de 15e en 16e eeuw werd gedetermineerd door een toenemende welvaart. Hiervoor baseer ik mij op de ervaring dat, in het seculair perspectief gezien, armoede tot geestelijke afstomping, tot fatalisme en immobilisme leidt, terwijl betere levenscondities, door grotere onafhankelijkheid, het individualisme en rationalisme prikkelen en de kritische instelling der massa verscherpen.

Op grond van deze hypothese betekent de doorbraak van de Bourgondische welvaart in de Nederlanden tijdens de 15e eeuw een nieuwe belangrijke mijlpaal in het geestelijk emancipatieproces der stedelijke bevolking[6]. Deze welvaart was gebaseerd op een gevoelige uitbreiding van de stedelijke middenklasse: in het Zuiden bv. werd de kwijnende sector der traditionele lakennijverheid geleidelijk vervangen door sectoren met hooggespecialiseerde arbeidsvereisten en gunstige corporatieve bescherming en door uitgebreide nieuwe dienstensectoren[7].

De spectaculaire expansie der Nederlandse economie, onder leiding van de Antwerpse wereldhandel in de loop der 16e eeuw gerealiseerd, bezorgde de welvaart, en als gevolg hiervan ook de geestelijke emancipatie der stedelijke bevolking, een nieuwe krachtige impuls. De groei der stedelijke middenklasse leidde tot een hogere levensstandaard voor een ruimere kring van mensen. Bovendien trokken de vermindering van open en verdoken werkeloosheid en de stijging van de industriële produktiviteit het per capita inkomen omhoog[8]. Uit boedelbeschrijvingen van de 15e en 16e eeuw is bijv. af te leiden hoe roerende rijkdom en welvaart bij de bovenste laag der middenklasse,

6 T.S. JANSMA, Het vraagstuk van Hollands welvaren tijdens hertog Philips van Bourgondië. In: *Zeventien studiën van Nederlanders. Economisch-historische herdrukken*. Den Haag 1964, p. 55-73. R. VAN UYTVEN, La Flandre et le Brabant, terres de 'promission' sous les ducs de Bourgogne? In: *Revue du Nord*, *XLIII*, 172 (1961), p. 281-317.

7 H. VAN DER WEE, *Conjunctuur en Economische Groei in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 14e*, *15e en 16e eeuw*. (Mededelingen van de Kon. VI. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van Belgie. Klasse der Letteren, jg. XXVII, no. 8). Brussel 1965, p. 15-19.

8 H. VAN DER WEE, Das Phänomen des Wachstums und der Stagnation im Lichte der Antwerpener und südniederländischen Wirtschaft des 16. Jahrhunderts. In: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Bd. 54, Heft 2 (1967), p. 213 e.v.

zelfs in kleine steden zoals Sint-Winoksbergen, met de 16e eeuw plots snel en tastbaar toenamen[9].

Van de toenemende stedelijke welvaart is ook de tendentie tot democratisering van het onderwijs niet los te maken. Reeds in de loop van de 15e eeuw kon te Antwerpen een merkwaardige aangroei van Dietse scholen worden waargenomen; met de 16e eeuw nam de uitbreiding van het onderwijs voor kinderen uit de middenklasse een spectaculaire wending: rond 1560 functioneerden niet minder dan 150 private lekenscholen voor de studie van het *Wals ende Diets*, voor de *Arithmetica ende Geometrica*[10]. De snelle expansie van de boekdrukindustrie sloot zich hierbij aan; zij bracht het geschreven woord, voor het eerst in de geschiedenis, op efficiënte en systematische wijze in handen van een ruimer publiek. Naast handboeken voor kooplieden en boekhouders zagen allerlei handleidingen voor ambachtslieden het licht[11]. Antwerpen was het onbetwistbare centrum voor deze vernieuwing in het Noorden van Europa.

De welvaart der 16e eeuw beperkte zich niet enkel tot de steden, zij drong geleidelijk ook het platteland binnen langs de succesvolle doorbraak van de plattelandsindustrie. Reeds in de vorige eeuw hier en daar ingeplant, kende de plattelandsindustrie tijdens de 16e eeuw met de expansie der linnenweverij een enorme uitbreiding[12]. Het inkomen uit het kleine landbouwbedrijf kon nu worden aangevuld met inkomen uit industriële arbeid, waardoor massa's verdoken werkloosheid werden produktief gemaakt. De verhoging van het rurale inkomen en als gevolg daarvan van de rurale welvaart, was reeds op zich zelf een factor van langzame geestelijke ontvoogding. Niet minder belangrijk was echter het emancipatie-effect, door het toenemend contact tussen stedelijke markt of stedelijke kooplieden enerzijds en plattelandsarbeiders anderzijds uitgelokt. Het is

9 N. SIX, *De schepenen van Sint-Winoksbergen*. Bijdrage tot de sociaaleconomische geschiedenis tussen 1420 en 1540. (Licentiaatsverhandeling, afd. Moderne Geschiedenis der Universiteit te Leuven, o.l.v. Prof. Dr. J. Buntinx). Leuven, 1968.

10 H.L.V. DE GROOTE, De zestiende-eeuwse Antwerpse Schoolmeesters. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, jg. L (1967), p. 180 e.v.

11 A.J.E.M. SMEUR, *De zestiende-eeuwse Nederlandse Rekenboeken*. Den Haag, 1960. Zie ook diverse artikelen van H.L.V. DE GROOTE in *Scientiarum Historia*, 1960, 1962 en 1963.

12 E. SABBE, *De Belgische Vlasnijverheid*. Deel I: de Zuidnederlandsche Vlasnijverheid tot het verdrag van Utrecht (1713). Brugge 1943.

dan ook niet te verwonderen dat geïndustrialiseerde plattelandsgebieden, zoals het Westkwartier, zeer ontvankelijk bleken voor de calvinistische agitatie en de opstandspsychose van de zestiger jaren, terwijl op datzelfde ogenblik agrarische zones, zoals Haspengouw, alhoewel arm en achterlijk, volkomen inert en ongevoelig bleken voor de sociale, religieuze en politieke actualiteit.

Is de geestelijke emancipatie der massa een belangrijke achtergrond voor de verklaring van de Nederlandse Opstand, de seculaire ontwikkeling van de Nederlandse economie kan evenmin als dieptefactor weggedacht worden. De economie is een verstrengeling van heden en verleden: zij bundelt de huishoudelijke handelingen van de actualiteit, doch draagt terzelfdertijd de erfenis van het verleden met zich mee; m.a.w. de economie assimileert de actualiteit binnen het kader van een bepaalde structuur, die historisch is gegroeid. Dit is een uitgesproken voordeel omdat de actualiteit zich bijgevolg de verworvenheden van het verleden ten nutte maakt. Het kan echter ook een bedreiging worden omdat de structuur altijd een institutioneel karakter aanneemt en zodoende moeilijk aan verstarring en immobilisme kan weerstaan. In een stagnerende economie is de structuur een waarborg voor de continuïteit, in een groeieconomie daarentegen is de institutionele structuur een keurslijf, dat snel te nauw en te verouderd wordt, daarom met kracht en voortdurend doorbroken dient te worden. Groei, in deze optiek gezien, zou dan betekenen: de voortdurende capaciteit van de economie om op creatieve wijze de institutionele structuur aan de zich wijzigende voorwaarden van het ogenblik aan te passen. Wij zouden dit kwalitatieve groei kunnen noemen, die noodzakelijkerwijze op kwantitatieve groei moet volgen.

In de *progressieve* economie van de zestiende-eeuwse Nederlanden was kwantitatieve groei, m.a.w. toename van het *bruto nationaal produkt* en zelfs stijging van het *per capita inkomen*, beslist aanwezig. Kwalitatieve groei was niet gans afwezig, doch zeker onvoldoende, zodat de bestaande structuren niet meer adekwaat bleken tot assimileren van de actuele groei en een conflictssituatie onvermijdelijk werd. Met de Spaanse staatsbankroeten van 1557, 1575, 1596, 1607, 1627 en 1647[13] werd bv. duidelijk bewezen dat de financiële structuur van de 16e en

13 J.G. VAN DILLEN, De Opstand en het Amerikaanse Zilver. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 73 (1960), p. 36.

17e eeuw in de Habsburgse wereld niet meer bij machte was om de sterke expansie der publieke financiën soepel op te vangen.

De invloed van de vorstelijke persoonlijkheid zou het conflict tussen kwalitatieve en kwantitatieve groei nog op noodlottige wijze komen versterken. Opportunisme en wellicht ook rationalisme in het karakter van keizer Karel en van zijn omgeving, hadden aan diverse problemen, wellicht door gelukkige improvisatie, toch nog een oplossing kunnen geven. Daarentegen waren een zekere ongevoeligheid voor de aan-gang-zijnde ontwikkeling in Noord-Europa, een gebrek aan synthese-geest en een weifelend individualisme bij Filips II en zijn Spaanse raadslieden, reële hinderpalen voor een uiterst noodwendige structurele aanpassing.

Het is hier niet mijn bedoeling in te gaan tegen de klassiekgeworden stelling, waarbij het politiek verzet bij het begin van de Opstand in de eerste plaats beschouwd wordt als een reactie tegen de centralisatie-tendensen van Filips II, m.a.w. als een reactie van convervatisme en particularisme der Nederlandse gewesten tegen een meer moderne staatsopvatting, door de Koning geprogageerd en voorgestaan. Deze factor ageerde inderdaad op tastbare wijze en kan daarom niet geloochend worden. Doch terzelfdertijd wil ik beklemtonen dat de verzetspsychose van het ogenblik niet enkel door conservatief eigenbelang werd gevoed, doch evenzeer door een progressieve mentaliteit, in de Nederlanden eveneens reëel aanwezig. Bij velen groeide immers de afkeer tegen de middeleeuwse structuur van universeel katholicisme, door de Habsburgse monarchie door middel van de Inquisitie brutaal in stand gehouden. Niet minder sterk woekerde het verzet tegen de territoriale vervreemding van het vorstelijk gezag, omdat het ontluiken van de mercantilistische staatsgedachte ook in de Nederlanden de overtuiging bijbracht dat Koning en nationaal territoor bij voorkeur niet te scheiden waren. Het verweer tegen de fiscale hervormingen kristalliseerde zich niet enkel in de vrees voor het verzwaren van de fiscale druk en voor het uithollen van de fiscale voorrechten van adel en clerus, maar wellicht meer nog in een algemeen onbehagen dat de opbrengsten vooral zouden benut worden tot financiering van een Habsburgse wereldpolitiek, die de Nederlanden vreemd was geworden en verouderd voorkwam.

Voor de verwezenlijking van zijn politiek maakte Filips II bijgevolg wel gebruik van moderne centralisatie-*technieken*, doch de *politiek zelf* bleef ten zeerste doordrenkt van middel-

eeuws conservatisme en voorbijgestreefde concepties. De verzetspsychose werd hierdoor gevoelig aangewakkerd: wellicht zou men over de fiscale hervormingen, hoe kwetsend ook voor het eigenbelang, nog heengestapt zijn, indien het besef er was geweest dat hiermede een progressieve toekomstpolitiek werd gediend, doch de overtuiging dat de nieuwe belastingen de Nederlandse gemeenschap niet het minst ten goede kwamen, moest het verweer versterken. Wanneer Filips II, bij het begin van zijn regering en vooral onder Alva, bovendien nog de flater beging de definitieve vervanging van het oude bedestelsel door een nieuw systeem van permanente belastingen op het inkomen op uiterst onhandige en autoritaire wijze voor te stellen en op te dringen[14], dan waren alle condities voorhanden om de ganse bevolking in een bitter en collectief verzet te verenigen. Conservatieve en progressieve stromingen in de Nederlanden sloegen nu de handen samen in een gezamenlijke reactie tegen de ongelukkige oplossingen, door Filips II en zijn regering uitgewerkt met het oog op een kunstmatig stimuleren van de kwalitatieve groei, hoe dringend noodzakelijk deze groei ook was om de kwantitatieve expansie van de economie der voorgaande decennia op passende wijze te consolideren.

Met het verzet tegen de Tiende Penning zijn we echter reeds volop in de conjuncturele sfeer beland en wordt het tijd met het tweede deel van ons betoog aan te vangen, waar de economische conjunctuur als factor bij het begin van de Opstand wordt onderzocht.

De conjuncturele factor heeft een dubbel aspect: er zijn vooreerst de interdecennale golven, daarnaast de kortere fluctuaties, die in het Ancien Régime meestal rond de hongersnoodcrisissen wentelden. Het komt ons daarom nuttig voor ook onze conjuncturele analyse verder uit te splitsen in twee hoofdstukken.

De interdecennale ontwikkeling der Nederlandse economie kende tijdens de 16e eeuw een zeer typisch verloop. Gestuwd door de krachtige seculaire groei der Europese economie, waren

14 J. CRAEYBECKX, *La portée fiscale et politique du 100e denier du duc d'Albe* (Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique, T.I., publiées par M.A. ARNOULD, J. CRAEYBECKX E.A.). Brussel 1967, p. 343-374.
Het is in dit verband wel zeer typisch dat Keizer Karel in 1543 wèl een Tiende Penning wist te bekomen en dat de Staten van Vlaanderen en Brabant in 1544-1545 een analoge belasting op het inkomen succesvol wisten op te leggen. In 1577 zouden de Staten-Generaal zelfs nog veel verder gaan met de fiscale hervorming dan Filips II en Alva, en een progressieve directe belasting afkondigen.

het vooral de opgaande fazen, die sterk op de voorgrond kwamen, terwijl de inzinkingen zich eerder zwak voordeden. De eerste opgaande faze liep van circa 1495 tot circa 1525, de tweede van circa 1540 tot circa 1565[15], doch hier mondde de aarzelende periode van inzinking in het Zuiden uit op een brutale katastroof, veroorzaakt door een exogene factor: de militaire actie. De eerste opgaande faze van de Nederlandse economie, die zich tussen 1495 en 1525 situeert, zou men als een *rustige* expansiefaze kunnen bestempelen. De groei van de internationale handel, rond Antwerpen convergerend, beheerste reeds duidelijk de stedelijke economie, doch bleef een randfenomeen, dat niet bij machte was ernstige knelpunten in het leven te roepen. De groei van de landbouw daarentegen, greep veel dieper in. Beheerst door een sterk demografisch accres, leidde de agrarische groei nochtans niet onmiddellijk tot een spanning tussen areaal en bevolking, omdat de demografische ontwikkeling slechts de lacunes vulde, ontstaan door de industriële en agrarische depressie der 15e eeuw en door de Vlaamse oorlog der tachtiger en begin negentiger jaren. Ook de expansie der Hollandse visserij was belangrijk, terwijl in sommige gewesten van het Zuiden de veralgemening van bepaalde technische vernieuwingen in de landbouwsector de produktiviteit aanmerkelijk had verhoogd.

De tweede interdecennale expansiefaze droeg een koortsiger, ruimer karakter, en verliep niet meer zo vlot. Zij werd vooreerst gekenmerkt door een intensieve inschakeling van de stedelijke en rurale industrie in de spectaculaire expansie van de wereldhandel. In de steden waren het vooral de gespecialiseerde ambachtssectoren, die hiervan profiteerden: de steden groeiden zelfs uit tot leveranciers van gespecialiseerde fabrikaten voor gans Europa. De rurale industrie was vooral op het massaprodukt gericht o.m. lichte wollen en linnen weefsels, die over de ganse wereld afzet vonden[16]. De toenemende alliantie tussen groeiende internationale handel en eigen industriële ontwikkeling zou nu snel een druk op de arbeidsmarkt uitlokken. Voor zover deze druk werd opgevangen door demografische transfers van het platteland naar de steden, door hogere nataliteit of door immigratie van buiten de Nederlanden, werd, als echo-

15 Voor een meer uitvoerige analyse zie H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy* (fourteenth-sixteenth centuries). Parijs-Leuven-Den Haag, 1963, dl. II, p. 113-207.

16 H. VAN DER WEE, *Conjunctuur en Economische Groei*, p. 19-21.

effect, een druk op de agrarische produktie onvermijdelijk.

Gunstige condities waren bijgevolg vervuld om de demografische aangroei van het begin det 16e eeuw een nieuwe en krachtige impuls te geven. Doch er waren geen lacunes van vorige eeuwen meer aan te vullen, zodat de bedreiging van toenemende spanning tussen landbouw en areaal zich reëel aankondigde. Het zoeken naar een oplossing in verdere technische vernieuwing in de landbouw bleek uitgesloten, omdat in deze sector de mogelijkheden tot snelle innovatie binnen de structuur van de tijd waren uitgeput. De oplossing werd daarom vooral in commerciële richting gezocht, nl. in de maritieme sfeer, waar de techniek van het ogenblik de expansie van zulk verkeer toeliet. De aanvoer van granen uit Frankrijk en vooral uit het Oostzeegebied, met daaraan verbonden de zo beslissende expansie van de Hollandse zeevaart, zijn overbekend. Collega Scholliers heeft berekend dat in de zestiger jaren de graanaanvoer uit het Baltisch gebied 20 à 25% van het totale verbruik in de Nederlanden dekte[17]. De snelle stijging van de graanprijzen tijdens het tweede derde der 16e eeuw bewijzen evenwel dat het tekort der binnenlandse graanproduktie zelfs niet door deze massale graaninvoer uit het buitenland kon worden goed gemaakt[18]. Vanzelfsprekend dient bij de prijsanalyse van deze periode ook met de zilverinflatie rekening te worden gehouden, doch deze invloed was m.i. niet alleenbepalend voor de stijging van de graanprijzen[19].

De krachtige stuwing van de bevolking tijdens de tweede expansiefaze had ook een belangrijk neveneffect op de kapitaalvorming. Vermits de bevolkingsaangroei zich voor een groot deel in de steden neerzette, was er een dringende behoefte om de investeringen toe te spitsen op de woningbouw, op de stedelijke infrastructuur en op de kwantitatieve uitbreiding der produktie, m.a.w. de spaargelden werden vooral benut voor ruimteinvesteringen *(widening of capital)*. Deze investeringen brachten wel de euforie van koortsige uitbreiding der industriële activiteit, doch realiseerden zich vermoedelijk ten koste van meer produktieve investeringen, de zogenaamde diepte-investeringen

17 E. SCHOLLIERS. In: *C. Verlinden en medewerkers*, *Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant: XVe-XVIIIe eeuw*. Brugge 1959, p. XVI.

18 H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, dl. III, grafiek No. 52.

19 *Ibid.*, deel II, p. 411-419.

(deepening of capital), gericht op meer rationele benutting van arbeid of vervanging van arbeid door werktuigen. In Antwerpen bv. investeerden kooplieden, zoals Daniël de Bruyne, tijdens het begin der zestiger jaren hun winsten in het bouwen van ambachtswoningen[20] in plaats van deze te beleggen in het kopen of bouwen van schepen, en remden aldus indirect het streven naar een oplossing van de toenemende moeilijkheden in de bevoorradingssector.

De tweede expansiefaze beperkte zich niet alleen tot de industriële groei met zijn demografische en agrarische implicaties, zij liet zich ook in de commerciële sfeer met volle kracht gelden. Juist in deze faze situeert zich in de Nederlanden de definitieve democratisering van de vérhandel, vooral gesteund op de veralgemening van de participatietechniek en van de commissiehandel[21]. Hierdoor werd de grondslag gelegd voor de onweerstaanbare doorbraak van de Nederlandse middenklasse in de internationale handel. Wij weten allen hoe beslissend de creatieve dynamiek van deze klasse is geweest voor de verdere uitbouw van de economie in de Nederlanden. De expansie der middenklasse had echter nog een ander specifiek gevolg: zij stootte onvermijdelijk op de Spaans-Portugese hegemonie in het intercontinentaal verkeer. De handelsgeschiedenis der latere decennia levert voldoende bewijzen over de felle oppositie der Nederlandse kooplieden tegen deze monopoliestructuur[22]. Het is een ieder bovendien bekend dat de Nederlandse vérhandel op het Zuiden juist in de tweede expansiefaze en met als climax het begin der zestiger jaren, een enorme vlucht nam[23]. Het komt mij daarom als waarschijnlijk voor dat de eerste frustratiegevoelens der Nederlandse kooplieden inzake de atlantische handel reeds tot de zestiger jaren zijn terug te brengen, waardoor ook op dit gebied een sfeer van verzet tegen een vijandige en verouderde structuur werd gecreëerd.

Er rest mij tenslotte nog het beantwoorden van een laatste

20 *Ibid.*, deel II, p. 227.

21 *Ibid.*, deel II, p. 191, voetnoot 270. Zie eveneens W. BRULEZ, *De Firma Della Faille en de Internationale Handel van Vlaamse Firma's in de 16e eeuw*. Brussel, 1959, p. 457-459 en p. 479-498.

22 Deze oppositie kreeg haar theoretische neerslag in de bekende traktaten van HUGO GROTIUS: *Mare liberum* (1609) en vooral *De Jure Belli ac Pacis* (1625).

23 W. BRULEZ. *De Firma Della Faille*, p. 24 en 261. H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, dl. II, p. 223-224.

vraag: heeft de ontwikkeling van de economie op korte termijn een tastbare invloed uitgeoefend op de beginfaze van de Opstand? Mijn antwoord is positief, doch vereist een nadere precisering. Inderdaad liet de economische factor zich in de *short run* vooral langs de omweg van het Protestantisme gelden, waar hij een uiterst gewichtige rol speelde bij de overgang van de Hervormingsbezieling van een beperkte élite-groep naar de plots zeer ruime massa-beweging.

Hierbij blijkt het nodig mijn vroegere werkhypothese over het belang van de welvaart voor de geleidelijke geestesontvoogding van de massa aan te vullen met een nieuw vertrekpunt: armoede leidt niet vanzelfsprekend tot opstand of open revolutie; wanneer daarentegen in de euforie van een seculaire of interdecennale expansie de welvaart plots ernstig wordt bedreigd door een economische malaise of hongersnoodscrisis, dan raakt een dergelijke bedreiging vooral de middenklasse, die als voornaamste zenuw van de welvaartmaatschappij mag worden aangezien. Een scherpe verbittering, op zoek naar mogelijke schuldigen, moet onvermijdelijk volgen. Meer nog, vermits de economische veerkracht van de middenklasse zich tijdens de voorafgaande expansieperiode beduidend heeft versterkt, kan een reactie van hardnekkig verzet langdurig worden volgehouden.

De triomf van het Protestantisme in onze streken moet in dit perspectief worden bekeken. Niettegenstaande de gunstige achtergrond der opgaande conjunctuurfaze kenmerkten de vijftiger jaren zich door een klimaat van toenemende politieke onzekerheid, culminerend met de troonsafstand van keizer Karel in 1555 en met het eerste grote staatsbankroet van 1557[24]. Dieper sneed de scherpe hongersnood van 1556-1557, die niet alleen ernstige demografische bressen sloeg in de rangen der ongeschoolde arbeiders, doch ook het reëel inkomen der middenklasse voor het eerst sinds de twintiger jaren pijnlijk aantastte. Wel was de crisis van korte duur, doch het heropnemen van de vijandelijkheden aan de zuidelijke grenzen van het land in de lente 1557, de dringende regeringsbehoeften aan geld en de nieuwe pogingen van de koning om het bedestelsel door een efficienter systeem van permanente belastingen op het inkomen te vervangen waren voldoende om het gevoel van welvaartsbedreiging te verlevendigen. Gelukkig konden de fiscale voor-

24 Voor een meer uitvoerige analyse der gebeurtenissen, zie H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, dl. II, p. 213 e.v.

stellen worden afgewezen en bracht de vrede van Cateau-Cambrésis, in april 1559 afgesloten, een belangrijke politieke ontspanning. De expansie van de atlantische vérhandel der voorgaande jaren sloeg nu zelfs om in een koortsige *boom*. Het effect op de interne economie der Nederlanden was onmiddellijk. Tekenen van toenemende inelasticiteit van het arbeidsaanbod konden weldra worden waargenomen. De lonen, die reeds in vele steden en dorpen van het Zuiden vanaf de veertiger jaren stijgende waren, sprongen overal plots de hoogte in, en namen zelfs beduidend sneller toe dan de prijzen (zie grafiek 1). De tewerkstelling scheen in Vlaanderen en Brabant vrij volledig, terwijl de verdere uitbreiding ervan in een volkomen knelpunt was vastgelopen. Het lijdt geen twijfel dat de spanning op de arbeidsmarkt en de looninflatie, die er uit voortvloeide, een plotse en zeer spectaculaire nieuwe welvaartseuforie over de Nederlanden brachten, gebaseerd op een duidelijke versterking van de *bargaining power* der middenklasse.

De nieuwe situatie van looninflatoire *boom* was van cruciale betekenis, want de ontnuchtering, die volgde, viel ontzettend diep en zwaar. De eerste wolken kwamen uit Engelse richting. Het Engels embargo en het Nederlands-Engels conflict, daaruit voortspruitend, schiepen in de periode 1563-1564 een toestand van werkelijke crisis in de belangrijke Brabantse veredelingsindustrie. Ook de afzetting van de zo populaire daalders van Duitse origine, afzetting die eindelijk met succes kon worden doorgevoerd, bracht verliezen toe aan de middeninkomens: vele hadden immers deze zilveren penningen opgespaard en konden er niet mee naar het buitenland, terwijl de grotere kooplui dat wel konden, om ze aldaar voor de oude koers kwijt te geraken. Bovendien hield de officiële onderwaardering van deze daalders de Duitse kopers uit de Nederlanden weg, hetgeen handel en

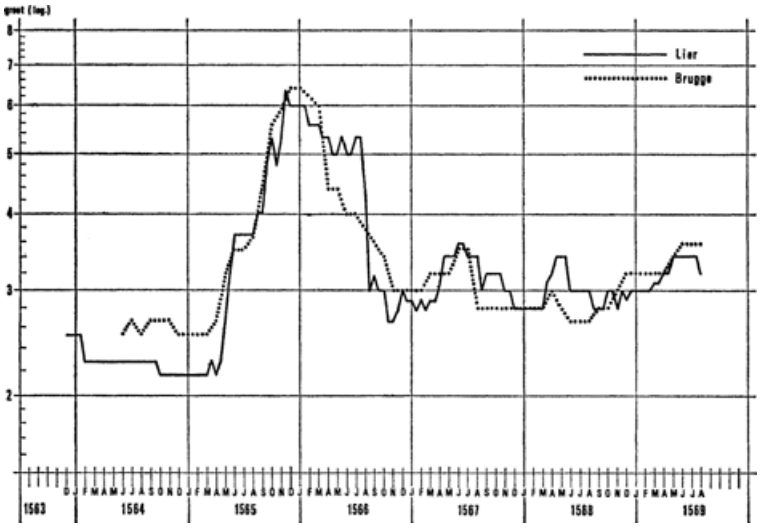

Grafiek I
Graanprijzen (1563-1569)
Lier:
Halfmaandelijkse marktprijzen van de hoeveelheid tarwe, nodig voor het bakken van een tarwebrood van 1½ pond, in Brabantse groten (log.).
Bron: Lier, C.O.O., H. Geesttafel, 81-87 en 320.
Brugge:
Gemiddelde marktprijzen van een hoed tarwe in Vlaamse groten (log.).
Bron: A. WYFFELS. In: *C. Verlinden en medewerkers*, *Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant (15e-18e eeuw)*. Deel I. Brugge 1959, p. 54-55.

nijverheid hinderde. Het vertrouwen in de toekomst bleek ernstig geschokt: het is inderdaad opvallend hoe de bouwkoorts, die zich sinds het begin der eeuw te Antwerpen quasi-continu had doen gelden, angstwekkend en voorgoed luwde.

Tot overmaat van ramp kwam een zeldzaam-strenge winter de Nederlanden in 1564-1565 teisteren. Uitgaven voor verwarming tastten de stedelijke budgetten aan, met hun negatieve weerslag op de vraag naar industriële fabrikaten. De toestand liep van kwaad naar erger, wanneer de graanprijzen vanaf de lente 1565 een stijgende tendentie vertoonden en het nieuws van een mogelijke sluiting van de Sont het spookbeeld van een dreigende hongersnood opriep (zie grafiek 2).

De werkloosheid greep nu tastbaar om zich heen. Zelfs de geschoolde ambachtssectoren werden getroffen. Dit blijkt uit het feit dat geschoolde arbeiders vanaf het boekjaar 1564-1565 voor het eerst sinds lange jaren terug opduiken in de armenlijsten der Lierse H. Geesttafel. Sprekender nog voor de werkloosheid was de ontwikkeling der lonen: zowel op het platteland als in de steden daalden de nominale lonen vanaf 1564-1565 snel en gevoelig voor de duur van een viertal jaren (zie grafiek 2). Nooit was een dergelijk fenomeen, onder druk van de conjuncturele omstandigheden, voorgekomen in de Nederlanden, voor zover ik weet, noch in de 14e eeuw, noch in de 15e eeuw, noch in de 16e eeuw. Aan de bedreiging van het reëel inkomen kwam zich thans een vermindering van het nominaal inkomen toevoegen.

Gelukkig brokkelden de graanprijzen reeds vanaf einde december 1565 opnieuw langzaam af (zie grafiek 2). Van een eigenlijke hongersnoodscrisis kan bijgevolg niet gesproken worden.

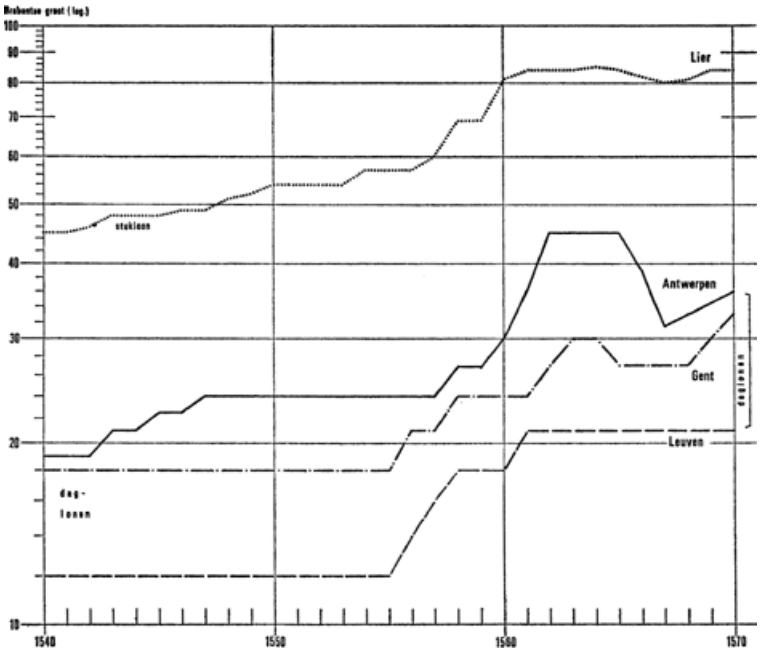

Grafiek 2
Lonen (1540-1570)
Stadslonen te Antwerpen, Gent en Leuven. Zomerdagloon van metselaars in Brabantse groten (log.).

Plattelandslonen in de omgeving van Lier. Stukloon per honderd mutsaarden van mutsaardmakers in de bossen rond Lier, in Brabantse groten (log.).
Bronnen: R. VAN UYTVEN, *Stadsfinanciën en Stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw*. Brussel 1961, p. 577-578.
E. SCHOLLIERS, In: *C. Verlinden en medewerkers*, *Dokumenten van de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe-XVIIIe eeuw)*. Deel II A. Brugge 1965, p. 360-461.
H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy* (fourteenth-sixteenth centdries). Parijs-Leuven-Den Haag 1963, I, p. 457-475.

De inkomenskurven laten wel een duidelijke inzinking zien, doch tot een werkelijke katastroof kwam het zeer zeker niet[25]. De jaren 1564-1566 moeten daarom eerder gezien worden in het perspectief van een ernstige welvaartsbedreiging voor de geëmancipeerde middenstandsklasse. Alhoewel van materiële en economische oorsprong, liet de malaise zich daarom hoofdzakelijk in de psychologische sfeer gevoelen: zij had een *explosief* effect op de geestesgesteldheid der middenklasse.

Het explosief karakter der psychische reactie werd evenwel nog door twee andere factoren medebepaald. De welvaartsbedreiging der zestiger jaren werd vooreerst doorkruist door het *politiek gezagsvacuum* der Nederlanden, bijzonder acuut geworden sinds de terugroeping van Granvelle in maart 1564. Belangrijker nog was de succesvolle verspreiding van de *calvinistische gedachte*. Reeds in de vijftiger jaren waren in de meeste grotere steden calvinistische gemeenten of aanverwante kernen werkzaam. In het begin van de zestiger jaren drong deze nieuwe ideologie ook in de kleinere centra in georganiseerde vorm binnen. Alhoewel de sympathie voor de protestantse religie nu algemeen toenam, toch waren zij die de stap voor goed waagden nog eerder gering in aantal. Wanneer echter de welvaartsbedreiging en het gezagsvacuum van het midden der zestiger jaren met de bezieling van de calvinistische predikanten in voeling kwamen, was plots en brutaal de weg geopend voor een *massale* overgang naar de nieuwe leer.

Riemersma heeft in een recent werk aangetoond dat de *economische aspecten* van de Hervormingsdoctrine moeilijk een verklaring kunnen bieden voor het plotse enthousiasme van de massa, omdat deze aspecten wezenlijk weinig nieuws brachten tegenover de traditionele leer[26]. Diepe bezieling kan evenmin als doorslaggevende factor worden ingeroepen, daar regelmatig kan worden vastgesteld hoe snel de massa de nieuwe leer verliet om terug te keren naar het Katholicisme[27]. Toch bleek de religie van Calvijn en van zijn epigonen een fascinerende impact te hebben op de verbeelding van de middenklasse juist op het

25 *Ibid.*, deel III, p. 92-93, grafiek no. 40.

26 J.C. RIEMERSMA, *Religious Factors in Early Dutch Capitalism*, 1550-1650. Den Haag-Parijs, 1967, o.m. p. 18-21, 62-66.

27 Zelfs de opstandige dorpen van het Westkwartier, na de nederlaag van het Geuzenleger bij Rijsel op 29 december 1566: W. BRULEZ, *De Opstand van het Industriegebied*, p. 100.

beslissende moment van welvaartsbedreiging der zestiger jaren[28]. De reden lag in het feit dat in de leer van Calvijn en epigonen *wel* iets nieuw verscholen lag, nl. het verwerpen van de hiërarchische en solidaristische structuur der christelijke middeleeuwen, het aanvaarden van een lekenmaatschappij met rationalistische inslag en het propageren van de levensregel *la carrière ouverte au caractère*. Hier werd aldus een ideologie geboden die de ijverige middenklasse van handel en industrie direct aansprak en die terzelfdertijd tegemoet kwam aan de actuele gevoelens van frustratie en verzet.

De rol van de predikanten bij de massale overgang tot de nieuwe leer en bij de vroegste organisatie van de oppositie tegen de bestaande religieuze en politieke orde is uiterst gewichtig geweest. Doch massale overgang en verzet waren niet op de eerste plaats uit een religieuze bezieling gegroeid, maar wel uit de onrustpsychose van het ogenblik. Dat de organisatie van het verzet door predikanten en edelen slechts met succes kon worden doorgevoerd wanneer een brede concensus aanwezig was, bewijst hoe gewichtig de rol van de middenklasse mag worden genoemd bij de beginfaze van de Opstand.

Hoe belangrijk de rol van de middenklasse ook geweest is bij de massale verspreiding van het Protestantisme en bij de organisatie van het politiek verzet, het zou onjuist zijn de invloed van de *ongeschoolde* arbeiders volkomen te verwaarlozen. Samen met de invalieden, zieken, weduwen en bejaarden vormden zij immers de onderlaag van de bevolking, waar een ferment van revolutionaire opstandigheid permanent bleef smeulen onder de as van fatalisme en berusting. Bovendien nam hun aantal in de Nederlanden tijdens de 16e eeuw opnieuw toe, hetgeen hun massabewustzijn ongetwijfeld moest versterken[29]. Ik ben echter

28 Het is bijv. wel bijzonder typisch dat in Hulst vooral de welstellende *zoutzieders*, juist tijdens deze periode scherp getroffen door het snel verval der zoutnering aldaar, zich als promotors van de nieuwe leer en als plaatselijke leiders van het verzet op de voorgrond plaatsten: J. DECAVELE, De reformatorische beweging te Axel en Hulst (1556-1566). In: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XXII (1968-1969), p. 26-32.

29 E.SCHOLLIERS, Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de XVIe eeuw. In: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XI (1956) p. 285-322; E. SCHOLLIERS, *De Levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*. Antwerpen 1960, p. 65-82, 96-99, 123 e.v.; H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, dl. II, p. 194-198.

de mening toegedaan dat deze armen, alhoewel talrijker geworden, nog steeds te geïsoleerd bleven in de 16e eeuw om zich als groep alleen te kunnen affirmeren.[30]

Dit was niet meer zo wanneer de belangen van de middenklasse zich bij deze der proletariërs kwamen aansluiten. Uit deze versmelting van belangen groeide een gemeenschappelijke misnoegdheid, een gemeenschappelijke verbittering, die met de crisis der zestiger jaren een eerste neerslag kreeg in de organisatie van de Beeldenstorm en in de Opstand van het Westkwartier, en die tijdens de volgende jaren ook van beslissende betekenis was voor het verder succesvol op gang brengen van politiek verzet en oorlog.

Slechts enkele algemene en eerder vage hypothesen werden in dit betoog naar voren gebracht. Zij trachtten te bewijzen dat de economie geen exclusieve, doch wel een zeer belangrijke factor was bij het begin van de Opstand: vooreerst als *achtergrond* bij het emancipatieproces van de massa en bij het verouderingsproces der institutionele structuur, verder *als directe aanleiding* tot knelpunten in de interdecennale sfeer en als concrete oorzaak van plotse opflakkering der verzetspsychose, onder druk der welvaartsbedreiging.

30 Tijdens de 16e eeuw groeiden plaatselijke stakingen in bepaalde beroepssectoren, plaatselijke hongerrelletjes of proletarische oproeren vóór de zestiger jaren nooit uit, *zelfs niet op locaal vlak*, tot een algemene opstandsbeweging der armen.

Nieuwe relaties tussen de culturele antropologie en de geschiedenis

door G.W. Locher

Er bestaan vanouds relaties tussen de geschiedenis en de volkenkunde resp. culturele antropologie. Ik hoef slechts te wijzen op Herodotus, die vaak de vader van de geschiedenis wordt genoemd maar door verschillende antropologen ook als de vader van de antropologie wordt beschouwd. Nog dit jaar verscheen een boek, dat dit met nadruk vermeldt: *Every Man His Way*, *Readings in cultural anthropology*, van Alan Dundes[1]. Dit boek van Dundes opent zelfs met een citaat uit Herodotus, waarin hij het volgende zegt. Indien men de mensen een keuze zou geven uit het beste van alle gewoonten van de wereld, zouden ze die gewoonten onderzoeken en eindigen met een voorkeur voor hun eigen gewoonten; zo overtuigd zijn ze dat hun eigen gewoonten alle andere te boven gaan. Het is een uitspraak over etnocentriciteit, over geconcentreerdheid op de eigen gemeenschap met haar eigen waarden, die heel goed past bij de titel van het boek: *Every Man His Way*.

Van Herodotus zelf is bekend dat hij een grote belangstelling had voor volken van verschillende leefwijze, ook buiten zijn eigen cultuurkring. Zijn visie op deze volken, die mede op grond van eigen waarneming was gevormd, droeg in verschillende opzichten een pluralistisch karakter. Toch plaatste hij die volken in zijn beschouwing niet slechts naast elkaar als aparte eenheden maar hij vergeleek ze ook met elkaar. Met andere woorden, hij ging ook comparatief te werk. In het boek van Dundes vinden we een stuk van Herodotus opgenomen, waarin die comparatieve beschouwing zeer goed tot uitdrukking komt, namelijk een vergelijking van de Perzen en de Scythen. Uit die vergelijking blijkt, dat volgens Herodotus de voorkeur voor eigen gewoonten niet bij alle volken een exclusief karakter had. Van de Perzen zegt hij namelijk, dat geen ander volk zo gemakkelijk vreemde gewoonten overnam. Maar daartegenover stonden de Scythen, die een haat hadden tegen alle vreemde gewoonten, vooral wanneer ze bij de Grieken in gebruik waren.

1 Every Man His Way. In: *Readings in Cultural Anthropology* by ALAN DUNDES, (Prentice-Hall Anthropology series) 1968.

In deze korte mededeling over Herodotus hebben we reeds vier thema's ontmoet, die in de moderne culturele antropologie een min of meer centrale plaats innemen. Het zijn achtereenvolgens: de kwestie van de etnocentriciteit, van de pluralistische benaderingswijze, van de comparatieve methode, en van het al of niet gemakkelijk overnemen van vreemde cultuurelementen bij de ontmoeting van culturen van verschillend karakter. Het laatste thema vormt een onderdeel van de problematiek der acculturatie, die in de laatste tijd een belangrijke schakel aan het worden is tussen de studie van de antropologie en die der geschiedenis.

Voor we over de studie van de acculturatie uitvoeriger komen te spreken, is het nodig eerst wat te zeggen over de ontwikkeling in Europa van de visie op de buiteneuropese wereld. De openheid voor de buiteneuropese wereld was na Herodotus bij verschillende figuren zeer opmerkelijk maar vormde toch stellig geen algemene karaktertrek van de wereldbeschouwing. Veeleer was deze laatste juist europeocentrisch te noemen. Een doorbreking van dit sterk europeocentrisch denken vond echter in de 18e eeuw plaats, toen het uitzicht op de niet-westerse volken een betekenis kreeg voor de historie, die met de betekenis van de telescoop voor de astronomie vergeleken kan worden. Dat is tenminste de mening van Huizinga in zijn bekende uiteenzetting over natuurbeeld en historiebeeld in de 18e eeuw. Hij zegt daar: 'Wat de telescoop voor de astronomie was, dat werd voor de historie het uitzicht óver Israël, Hellas en Rome heen naar Turken, Indiërs, Perzen en Chineezen, en naar dien braven wilde in Amerika, die reeds sedert de dagen van Montaigne de geesten occupeerde.'[2]

De vraag was nu welke plaats de verre volken van buiten Europa in het algemene wereldbeeld in Europa zouden innemen. Was het een hoge plaats en keek men daarbij op naar hen? Of was het juist een plaats in de diepte en keek men op hen neer? De verering in de achttiende eeuw van China en de gelukkige natuurvolken - in scherpe tegenstelling tot de traditionele voorstellingen over barbaren, heidenen en wrede wilden - zouden het eerste doen vermoeden. Maar die visie was in hoofdzaak beperkt tot een klein deel van de ontwikkelde elite, hoe sterk ze van daaruit tot op de huidige dag is blijven doorwerken in velerlei kring. Het werd echter zeker geen overheersende be-

2 J. HUIZINGA, *Verzamelde Werken*, dl. 4. Haarlem 1949, p. 352.

schouwing in Europa. Ten aanzien van China toont Duyvendak dit aan in zijn *Wegen en Gestalten der Chineesche Geschiedenis*. Na gewezen te hebben op het beeld van China, dat door een Voltaire ten voorbeeld gesteld werd aan zijn eigen land, zegt Duyvendak bij de behandeling van de overgang van de 18e naar de 19e eeuw: 'Europa en China aan den drempel van de 19de eeuw; hier scheiden zich hun wegen. Als zij weer samenkomen, is Europa zijn eigen morsig verleden vergeten, het hanteert machines en kanonnen alsof het die van Adamswege had gekend en scheldt China achterlijk en vuil.'[3]

In de evolutionistische antropologie van de negentiende eeuw gebruikt men zulke scheldwoorden natuurlijk niet. Maar wel zien we ook daar de Chinezen afdalen tot de rang van halfcultuurvolk in een opstijgingsschema van wilden-barbarenhalfcultuurvolken-cultuurvolken. De gelukkige natuurvolken van de 18e eeuw werden weer tot wilden en fungeren in het evolutionistisch schema gewoonlijk onder de term primitieven. Criterium voor de ontwikkelingsladder was het aan de top staande moderne Europa, met name West Europa. De afstand tot de westeuropese beschaving van de negentiende eeuw diende veelal als maatstaf voor de rangorde op de ontwikkelingsladder van de mensheid.

In dit perspectief worden de buiteneuropese volken vooral tot materiaalverschaffers voor de kennis van de evolutie van de mensheid. De tweede helft van de negentiende eeuw is dan ook bij uitstek het tijdperk van het schrijven over oorsprongen. Bijzonder veel invloed kreeg het werk van Edward B. Tylor; zijn boek van 1865 *Researches into the Early History of Mankind* trok reeds de aandacht maar met name werd hij beroemd door zijn *Primitive Culture* van 1871, *het* werk van de klassiek evolutionistische school in de antropologie. Van grote betekenis werd in die tijd ook het boek *Ancient Society* van de Amerikaan Lewis H. Morgan, dat in 1877 verscheen en nog steeds een belangrijke plaats in de communistische wereld inneemt maar in de huidige tijd daarbuiten opnieuw naar voren is gekomen en een critische herwaardering ondergaat. Het is in aansluiting aan Morgan, dat Friedrich Engels zijn publicatie van 1884 schrijft over de oorsprong van de familie, de particuliere eigendom en de staat.[4]

3 J.J.L. DUYVENDAK, *Wegen en Gestalten der Chineesche Geschiedenis*, 's-Gravenhage 1935, p. 312.

4 FR. ENGELS, *Der Ursprung der Familie*, *des Privateigentums und des Staates*. Im Anschluss an L.H. Morgans Forschungen. Zürich 1884.
Ook in ons land verschenen oorsprong-studiën, zoals het omvangrijke werk van S.R. STEINMETZ, *Ethnologische Studien zur ersten Entwicklung der Strafe*, 2 Bde, Leiden-Leipzig 1892-1894.

In het boek *Primitive Culture* van Tylor staat met zoveel woorden dat men, door de europese volken aan het ene eind van de reeks te plaatsen en de wilde stammen aan het andere eind met daartussen het overige deel van de mensheid, ruwweg een schaal verkrijgt van de cultuurontwikkeling, die de overgang weergeeft van de staat van wildheid tot de onze.[5]

Ofschoon Tylor zelf zich lang niet altijd zo simpel eenlijnig uitdrukte, werd dit unilineaire interpretatieschema toch geruime tijd een dominante voorstelling. Het is een schema van lager naar hoger als van vroeger naar later met als eindpunt de westeuropese beschaving, waarbij de schriftuurloze volken en andere niet-westerse culturen van de huidige tijd een logische plaats kregen die tevens hun chronologische positie aanwees.

In belangrijke mate is dit evolutieschema via Morgan-Engels-Marx nog aanwezig in de officiële communistische interpretatie van de wereldgeschiedenis als een proces van oercommunisme naar eindcommunisme. Alleen wordt in recente tijd het centrum van de eindontwikkeling niet gelegd in West Europa maar in Rusland als middelpunt van de communistische wereld, resp. in China als centrum van het huidige en komende wereldgebeuren. Dat de figuur van Morgan in deze interpretatie nog steeds voortleeft, bleek duidelijk in 1964 toen het internationale congres van de antropologische wetenschappen in Moskou bijeenkwam en een symposium aan zijn betekenis gewijd werd.

Tegen het enkelvoudige evolutieschema van de vorige eeuw kwam aan het eind van die eeuw en het begin van de huidige eeuw veel verzet vanuit een school, die zich de cultuurhistorische noemde. Deze werkte met cultuurkringen die, in historische volgorde, cultuurlagen zouden vormen. Als men de klassieke evolutionistische richting parallel stelt met de evolutie-richting in de natuurlijke historie, dan roept de z.g. cultuurhistorische richting associaties op met de historische geologie in haar reconstructie door de tijd heen van cultuurlagen die over elkaar en door elkaar zijn komen te liggen. Beide richtingen in de antropologie hadden overigens dit gemeen, dat ze de contemporaine schriftuurloze volken gebruikten als informatiebronnen over

5 E.B. TYLOR, *Primitive Culture*, London 1871, Dl. I, p. 26-27.

zeer oude stadia van de geschiedenis van de mensheid. De cultuurhistorische school nam echter geen doorlopende progressie aan van lager naar hoger in de historische volgorde der cultuurlagen. Onder leiding vooral van de geestelijke Wilhelm Schmidt werd in een (niet: de) roomskatholieke versie van deze school, die in zekere zin een pendant vormde van de communistische versie van de evolutionistische richting, zelfs gedemonstreerd hoe in de oudste laag van het bestaan van de mensheid niet alleen het gezin maar vooral ook het monotheïsme als oerfenomeen, ja als oeropenbaring aanwezig zou zijn geweest, terwijl van oercommunisme geen sprake was. In Randa's *Handbuch der Weltgeschichte* van 1954 wordt dit standpunt nog met nadruk ingenomen bij de behandeling van de oudste geschiedenis van de mensheid. Ronduit wordt daarbij gezegd, dat de cultuurhistorische volkenkunde een methode had ontwikkeld, waardoor ze van de waarneming van huidige volken uit kon doordringen tot de oudste lagen van de mensheid.[6] Terwijl deze cultuurhistorische school dominant was in Midden Europa, trad in de twintiger jaren in Engeland een zeer extreme diffusionistische richting op. Leidende figuren waren Elliot Smith en Perry, die een groot deel van het cultuurbezit van vele oude gespecialiseerde culturen over de hele wereld lieten komen uit het oude Egypte als land van oorsprong.

Tegen deze achtergrond moeten we de reacties zien van de z.g. antihistorische antropologie. Reeds in dezelfde periode gaat zich een steeds sterker wordende stroming in de antropologie aftekenen, die zich afwendt van al die speculatieve reconstructies op macrohistorisch gebied, waarvoor eigenlijk zeer weinig solide historische gegevens beschikbaar waren. Daaronder bevindt zich ook de school van Boas in Amerika, ofschoon Boas, die veel veldonderzoek deed, toch prijs bleef stellen op een kwalificatie van zijn antropologie als historische werkzaamheid. Maar hij keerde zich uitdrukkelijk tegen de speculatieve macrohistorie en richtte zich op een studie van beperkte cultuurgebieden, waarbij hij veel voorzichtiger te werk ging met het vaststellen van het diachronisch aspect van de bestudeerde cultuur in een eveneens beperkt gehouden tijdsperspectief.

Een duidelijk zich afwenden van alle werkzaamheid, die men in de antropologie als ‘historisch’ kwalificeerde, vinden we in

6 A. RANDA, *Handbuch der Weltgeschichte*, 1954, dl. 1, kol. 61.

richtingen, die zich bij uitstek concentreren op empirisch onderzoek in het veld. Deze werden door tegenstanders en ook door verschillende van haar aanhangers als antihistorisch beschouwd en aangeduid. Maar in feite keerden ze zich vooral tegen de speculatieve macrohistorie in diachronische zin, die overwegend europeocentrisch was in haar totale visie op verleden, heden en toekomst. Daar stelden ze o.a. tegenover een pluralistisch functionalistische of een comparatief structurele beschouwing.

Volken, samenlevingen en culturen werden allereerst als aparte eenheden opzichzelf empirisch bestudeerd en niet als stadia van cultuurontwikkeling of als materiaalverschaffers voor reconstructies van cultuurlagen. De Nederlandse etnoloog en socioloog Steinmetz was er aan het eind van de vorige eeuw al voor opgekomen, dat men de z.g. natuurvolken niet alleen zou bestuderen als stadia van ontwikkeling maar ook opzichzelf en terwille van henzelf[7]. Thans verwierpen velen de hele aandacht voor het verleden als antiquariaatsmentaliteit. Of men wilde een scheiding aanbrengen tussen een historische en een comparatieve antropologie. Dit laatste was lange tijd het standpunt van Radcliffe-Brown, die voor de historische werkzaamheid de term 'ethnology' wilde gebruiken en de comparatieve studie wilde aanduiden als 'social anthropology'.

Men moet zeggen, dat de ahistorische ontwikkeling van de antropologie een heilzame invloed op deze wetenschap heeft uitgeoefend, zoals ook de ahistorische taalwetenschap geleid heeft tot nieuwe fundamentele inzichten in het verschijnsel van talen en taal. De studie van samenlevingen en culturen als in de empirische realiteit functionerende eenheden, die beschouwd konden worden vanuit hun eigen samenlevings- en cultuurpatroon, leverde vele nieuwe inzichten op, al vond wel overdrijving plaats in een extreem pluralistisch cultuurrelativisme. Maar het bleef niet bij een naast elkaar stellen van aparte eenheden. Spoedig ging men over tot een vergelijkende bestudering van wat gemeenschappelijk was en wat verschillend, wat ten alle tijde overal aanwezig was en wat in veel beperktere mate werd aangetroffen of als uniek moest worden beschouwd. Daarbij beperkte men zich niet tot de hedendaagse samenlevingen en culturen maar betrok er ook die in het verleden bij, voorzover men over goede informatie kon beschikken. Door systematische analyses kwam men niet alleen tot inzichten in de structureel-

7 W.H. VERMOOTEN, *De mens in de geografie*. Assen 1941, p. 143-144.

functionele samenhang van de verschijnselen in samenlevingen en culturen maar ook tot de vorming van structuurmodellen, die inzicht gaven in structuren, die ten grondslag liggen b.v. aan verwantschapssystemen zoals die over de hele wereld voorkomen en zijn voorgekomen. Het merkwaardige daarbij was, dat een figuur als Morgan in dit opzicht als een zeer belangrijke voorvader van het moderne ahistorische structuralisme werd ontdekt, zoals door de bekende antropoloog van deze tijd Lévi-Strauss werd beklemtoond, toen hij zijn grote werk over de verwantschapsstructuren opdroeg aan de nagedachtenis van Lewis H. Morgan.[8]

Wat betekende nu deze ontwikkeling van de antropologie naar functionalisme en structuralisme voor de relatie tussen antropologie en geschiedenis? Hebben we hier werkelijk alleen te maken met een ahistorische zo niet antihistorische tendentie? Hierover heerst veel misverstand, omdat geen onderscheid gemaakt wordt tussen de geschiedenis zoals die vroeger in de antropologie werd gehanteerd en de geschiedenis, zoals die als wetenschap wordt beoefend in verschillende richtingen van benadering en werkwijze.

Een van de bekendste Engelse antropologen van deze tijd, Evans-Pritchard, begaat zelfs deze fout, wanneer hij in zijn lezing van 1961 over *Anthropology and History* de beide grootmeesters van de voorafgaande generatie van in Engeland werkzame antropologen, te weten Radcliffe-Brown en Malinowski, kwalificeert als 'both extremely hostile to history' zonder te omschrijven wat hij met geschiedenis bedoelde.[9]

In voorafgaande publicaties heb ik reeds enige malen er op gewezen, dat dit oordeel in zijn algemeenheid stellig onjuist is.[10] Zoals Lévi-Strauss op intelligente wijze heeft ingezien, met name

8 CLAUDE LÉVI-STRAUSS, *Les structures élémentaires de la parenté*, Paris 1949. Zie ook zijn *Anthropologie Structurale*. Paris 1958, p. 318.

9 E.E. EVANS-PRITCHARD, *Anthropology and History*. Manchester University Press 1961, p. 2.

10 Zie o.a.
a. Historical and Unhistorical (lees: Anhistorical) Anthropologie. In: *VIIme Congres International de Sciences Anthropologiques et Ethnologiques* (Moscou 1964), Vol. IV, Moskou 1967, p. 77-84.
b. J.P.B. DE JOSSELIN DE JONG (13 maart 1886-15 november 1964). In: *Mens en Maatschappij*, 1965, p. 36-47. i.h.b. p. 43.
c. Geschiedenis en de andere sociale wetenschappen. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1963, p. 1-13.
d. De antropoloog Lévi-Strauss en het probleem van de geschiedenis. In: *Forum der Letteren*, 1961, p. 201-216, i.h.b. p. 207.

wat Malinowski betreft, kunnen functionalistische monografische beschrijvingen vaak beschouwd worden als historische antropologie. Ze behoren dan, zoals door mij werd geformuleerd, tot een hoofdstroming van de geschiedschrijving, nl. de synchronische. Malinowski's boek *The Argonauts of the Western Pacific* is zulk een voorbeeld van een synchronisch-functionele beschrijving van de cultuur ener Melanesische samenleving in actu. Het maakte op de historicus Huizinga een bijzondere indruk; wel verklaarbaar omdat diens eigen werk vaak bestaat uit synchronisch-historische morfologie. Zijn appreciatie van Malinowski's boek komt ook overeen met zijn waardering voor Burckhardts grote werk over de cultuur van de Renaissance in Italië als een op de tijd zelf geconcentreerde beschouwing van een cultuur als eigen eenheid met een cultuurideaal sui generis.

Indien we nog verder weten, dat Huizinga ook een sterk panchronische belangstelling had, zoals speciaal tot uitdrukking komt in zijn *Homo Ludens* over het ludiek aspect van *de* menselijke cultuur, dan zal het geen verbazing meer wekken, dat Malinowski, die in de antropologie als antihistorisch te boek staat, door de activiteit van de historicus Huizinga tot erelid van onze Kon. Akademie van Wetenschappen benoemd kon worden.

Wat Radcliffe-Brown betreft ligt de zaak anders. Hij verdedigde, zoals gezegd, een splitsing in de antropologie zelf tussen historische etnologie en comparatieve sociale antropologie. Maar toen ik hem nu dertig jaren geleden een artikel toezond over etnologie als cultuurwetenschap, waarin ik een combinatie verdedigde van historische en sociologische benaderingswijze in de antropologische studie van de cultuurverandering, antwoordde hij mij onomwonden, dat hij het met mij eens was in mijn opvatting van de geschiedenis en dat het de historieopvatting in de antropologie van figuren als Elliot Smith, Wilhelm Schmidt en van sommige Amerikanen was geweest, die hem ertoe gebracht had om een aparte richting als comparatieve studie te proclameren, welke men in Engeland sociale antropologie noemde.

We komen nu aan het essentiële punt van de studie van de cultuurverandering. De empirische studie van de afzonderlijke eenheden in de buiteneuropese wereld kon zich niet onttrekken aan het feit, dat vele van die eenheden in het heden sterke invloed hadden ondergaan van de inwerking der moderne westerse

cultuur. In de twintiger en dertiger jaren van deze eeuw ontstaat bij vele cultuur-antropologen een grote belangstelling voor dit verschijnsel van de cultuurverandering, zowel wat kleinere als grotere sociale eenheden aangaat. Met name vinden we dit interesse in de Angelsaksische wereld; in de Verenigde Staten van Amerika met zijn etnische en culturele verscheidenheid van bevolking en in Engeland met zijn uitgebreide overzeese gebieden over de hele wereld.

Bij de studie van de cultuurverandering wordt veelal de term acculturatie gehanteerd wanneer het de inwerking van externe factoren betreft. Men doet er goed aan die term niet uitsluitend voor assimilatie aan een dominante cultuur te gebruiken. De Amerikaanse antropoloog Kroeber heeft een korte algemene definitie gegeven, die bruikbaar is.[11] Hij definieert in het algemeen acculturatie als: 'the effect on cultures of contact with other cultures'.

We zagen, dat Herodotus reeds verschil maakte tussen de reactie van diverse culturen op de aanraking met verschillende culturen: de Scythen afwijzend, de Perzen gemakkelijk vreemde gebruiken overnemend in hun eigen cultuur. Ook in de tegenwoordige tijd vinden we een grote verscheidenheid van reacties en processen bij de ontmoeting van verschillende culturen. Met name geldt dit wat thans in de buiteneuropese wereld niet langer vereuropeanisering of verwestersing maar *modernisering* genoemd wordt. In de antropologie heeft Kroeber gewezen op de onjuistheid om het verschijnsel van acculturatie te beperken tot de moderne tijd. Als men de acculturatie omschrijft als de uitwerking op culturen van aanraking met andere culturen dan handelt volgens hem een zeer groot deel van de geschiedenis der mensheid over acculturatie en dan behoort het allergrootste deel van de acculturatie ook tot het verleden van de mensheid. Voor het algemene gezichtspunt van de acculturatie maakt het volgens hem geen principiëel verschil of men de Hellenisering van de Romeinen in Italië bestudeert gedurende de laatste eeuwen vóór het begin onzer jaartelling of de Amerikanisering der Italianen gedurende de laatste honderd jaren in de Verenigde Staten. Men kan deze studie met de nodige methodische voorzichtigheid toepassen op sociale eenheden van verschillende grootte en op perioden van verschillende tijdsomvang, tot zelfs

11 Zie hierover mijn artikel N i e u w e p e r s p e c t i e v e n i n d e s t u d i e v a n d e a c c u l t u r a t i e . In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, dl. 119, 1963, p. 122-139.

als een centraal patroon voor de hele wereldgeschiedenis.

Laat ik enige publicaties noemen, die van belang zijn in dit verband. In Amerika werkt met veel resultaat een groep antropologen aan de z.g. 'ethnohistory'. Deze bestudeert op grond van alle mogelijke gegevens een cultuur in een bepaald gebied over een verloop van lange tijd tot in het heden toe. Er worden b.v. regelmatig symposia gehouden over de Irokese Indianen, die vroeger oppermachtig waren in het oostelijk gedeelte van de Verenigde Staten, met als kerngebied de huidige staat New York. Onder leiding vooral van W.N. Fenton bouwt een aantal specialisten op dit gebied systematisch een beeld op van deze cultuur uit gegevens van archeologisch onderzoek, van taalstudie, van onderzoek van etnografische voorwerpen, van overleveringen uit de Irokese cultuur, uit geschreven bronnen van reizigers, handelaren, militairen, ambtenaren, missionarissen en zendelingen gedurende de laatste vier eeuwen, en uit het materiaal van gericht wetenschappelijk veldonderzoek dezer cultuur, dat reeds meer dan honderd jaar plaats vindt. Nagegaan wordt wat er in deze cultuur constant is gebleven en wat er is veranderd, onder welke omstandigheden en door toedoen van welke interne en externe factoren. Daarvoor is nodig, dat over de bestudeerde tijdsperiode enige dwarsdoorsneden gemaakt worden van deze cultuur in synchronische zin, waarna men vooruit kan werken in de zin van progressieve geschiedenis en terug kan werken als regressieve geschiedenis. Men moet ook weten hoe de inwerking van buitenaf is geweest en op welke wijze deze heeft doorgewerkt en verwerkt is geworden in deze cultuur.

In een klein verband treft men hier processen aan, die in alle delen van de wereld zich hebben afgespeeld. Men kan die b.v. wat Amerika betreft comparatief gaan bestuderen, zoals het in 1961 onder redactie van Spicer verschenen werk *Perspectives in American Indian Culture Change* deed, waarin zes gevallen worden uiteengezet met een slotbeschouwing van Spicer over typen van contact en veranderingsprocessen.[12] In die beschouwingen komt hij tot een vaststelling van een aantal hoofdtypen van acculturatie, zoals incorporatie, assimilatie, fusie en compartimentalisatie, die bijzonder nuttige dienst hadden kunnen verlenen bij de bespreking van het thema acculturatie op het internationale congres van de historische wetenschappen te Wenen

12 *Perspectives in American Indian Culture Change*, edited by EDWARD H. SPICER, Chicago 1961.

in 1963.[13] Van bijzondere betekenis is in dit verband ook het monumentale werk van Spicer zelf, dat onder de titel *Cycles of Conquest* handelt over de inwerking resp. van Spanje, Mexico en de Verenigde Staten op de Indianen van het Z.W. gedeelte van de huidige Verenigde Staten gedurende de periode 1533-1960. Tegenover zulk een zorgvuldig behandeld diepteperspectief loont het de moeite om een kort hoofdstuk te wijden aan de acculturatieprocessen, zoals tegen het eind van het boek gebeurt.[14]

Zeer boeiend is ook voor antropoloog en historicus het werk van George M. Foster over *Conquest and Culture* (1961). Hij heeft zich veel bezig gehouden met de uitvoering en uitwerking van programma's voor technische bijstand en de zich daarbij voordoende problematiek. Maar tevens heeft hij een uitvoerige studie gemaakt van de aard en de uitwerking van de 16e eeuwse expansie van Spanje naar het Amerikaanse continent, waarvan de resultaten in het genoemde boek zijn neergelegd.[15] Ik werd enige jaren geleden door deze studie bijzonder getroffen, omdat we in Leiden de traditie hebben van een combinatie van de nietwesterse sociale wetenschappen met de orientalistiek en daarin een bekend probleem is geweest, en nog is, de wijze waarop het Hindoeïsme in Indonesië is gekomen en welke invloed het daar uitoefende, met name op Java. In een heel ingewikkelde materie van cultuuroverdracht van buitenaf heeft Rassers indertijd sterk gewezen op het incorporatieve karakter van de acculturatie op Java, d.w.z. een inlijving van het Hindoeïsme tot eigen beschavingsbezit. De archeoloog en cultuurhistoricus Bosch hield zich uitvoerig bezig met de wijze waarop de Hindoecultuur naar Java kwam en zijn, m.i. aannemelijke, visie was, dat de overbrenging van de Indische cultuur vooral geschied is door een betrekkelijk kleine groep van lieden uit de geestelijke elite aan Indonesische vorstenhoven, waarbij we niet alleen te maken kregen met een stroom van Indische Indonesië-gangers maar

13 *Comité International des Sciences Historiques, XII Congrès International des Sciences Historiques*. Vienne 1965. Rapports I Grands Thèmes, 1: L'Acculturation, p. 7-102 en dl. V Actes, p. 31-62 met discussie over de acculturatielezingen.

14 EDWARD H. SPICER, *Cyclus of Conquest, The Impact of Spain, Mexico, and the United States on the Indians of the Southwest*, 1533-1960. The University of Arizona Press 1962.

15 GEORGE M. FOSTER, *Culture and Conquest*, *America's Spanish Heritage*. New York 1960. (Viking Fund Publications in Anthropology, Number Twenty-Seven). Zie voorts het artikel vermeld onder noot 11.

ook omgekeerd met een stroom van Indonesische Indiëgangers. Geen kolonisatie op enigszins ruime schaal vanuit een bepaald gedeelte van India heeft deze overdracht van cultuur bewerkstelligd maar speciaal is dit geschied door lieden van geestelijke elite, die in een Middeleeuwse terminologie wel als 'clercen' plegen te worden aangeduid. Verifieert men de hypothese dan moeten er specifieke elementen ontbreken, die men vanuit een kolonistie-situatie kan verwachten, zoals b.v. in een geval van verovering en kolonisatie als dat van Spaans Amerika: anderzijds moet de Hindoe-Indonesische beschaving dan vooral elementen bevatten, die een schools en theoretisch karakter dragen.

Wat blijkt nu uit de studie van Foster over Spaans Amerika, waar we zeker te maken hebben met een cultuuroverdracht door verovering en overheersing en met een immigratie binnen vijftig jaar van een honderdvijftigduizend Spanjaarden uit alle klassen en beroepen? De elementen van kolonisatie zijn aanwezig, met een regionale dominatie van Zuidwest en Centraalwest Spanje in de beginperiode. Maar het merkwaardige is, dat we ook hier ten aanzien van de godsdienst, de staatsvorm e.d. niet de praktijk aantreffen van het 16e eeuwse Spanje maar een ideële cultuur. Er heeft ook hier een overdracht van cultuur plaats gevonden, die in belangrijke mate een sterk theoretisch karakter vertoont. Het is b.v. een geformaliseerd Roomskatholicisme dat uit Spanje naar Amerika gaat, ontdaan van diverse trekken en gewoonten, die typisch zijn voor het kerkelijk leven in verschillende sterken van Spanje. Maar later ontwikkelt zich in Amerika door wisselwerking met de oude cultuur en niet te vergeten met de ondertussen gevormde koloniale cultuur van de Spaanse immigranten een schakering aan varianten, die niet in Spanje wordt aangetroffen. Wat zich verder ontwikkelt in dit proces van geselecteerde cultuuroverdracht en cultuurvorming is een uitgekristalliseerde cultuurkern, die eeuwen lang haar bepalende invloed zal laten gelden. Daarin zijn ook elementen en formatieve krachten opgenomen uit de cultuur van de onderworpen volken. Ze continueert zich na de losmaking van de politieke band met Spanje en de cultuurcrisis van de recente tijd in Spaans Amerika, zegt Foster, betreft niet in de laatste plaats de vraag in hoeverre deze centrale cultuurlaag aanzienlijke verschuivingen toelaat op het gebied o.a. van de economische, sociale en religieuze verhoudingen. In de cultuurkern werkt namelijk het feit door dat het middeleeuwse standensysteem van

Spanje zich indertijd verbond met het kastensysteem van de kolonie. Het vraagstuk van de uitgekristalliseerde cultuurkern en de invloeden van buitenaf vinden we bij uitstek aanwezig in de geschiedenis van een groot land als China. Daarover zijn in de laatste tien jaren bijzonder belangrijke studiën verschenen. Ik noem hier met name het werk van de Nederlandse Sinoloog Zürcher en de Amerikaanse Sinoloog Levenson.[16] In onze beschouwing zijn we van de oppervlaktestudie van acculturatie in kleine samenlevingen snel afgestapt naar ontwikkelingen, die zich over enige eeuwen uitstrekken. Thans komen we aan een onderwerp, dat millennia omvat en tot in het modernste heden reikt. Het is tevens een duidelijk voorbeeld van het in elkaar overgaan van geschiedenis, antropologie en sociologie in een soort structurele analyse.

Zürcher ziet zelf zijn werk in belangrijke mate als studie van acculturatie. Zijn dissertatie over de verspreiding van het Boeddhisme in het China der vroege middeleeuwen, waarmee hij een internationale bekendheid verwierf, plaatste hem in verschillende opzichten voor eenzelfde problematiek als het doordringen van de westerse cultuur in China, waarover hij zijn oratie hield bij de aanvaarding van een nieuwe leerstoel in de geschiedenis van Oost Azië, in het bijzonder van de ontmoeting tussen Oost en West. Immers millennia lang vinden we in de Chinese cultuur en samenleving een centrale traditie en centrale maatschappelijke orde, die zich met enige op- en neergang continueert. Het is tevens de selecterende kern van de Chinese wereld, de Chinese oecumene, ten aanzien van alles wat er uit de periferie van de eigen cultuur binnen de kern tracht te komen. En gewoonlijk is het zo, dat het nieuwe van buitenaf eerst doordringt in de periferie. Zürcher toetst deze interpretatie zowel aan de penetratie van het Boeddhisme vanuit India als van het moderne Westen uit Europa, resp. Amerika. In tegenstelling met wat er in Japan gebeurde, waar een van boven af gedirigeerde omzetting plaats vond, schijnt het hele oude organisme van China in de 20e eeuw te bezwijken onder de druk van de steeds dieper via de periferie doordringende invloed van buiten. Na de val van het nationalistisch China, dat de bovenlaag van de oude centrale orde geëlimineerd had, zien we een beweging in het centrum

16 E. ZÜRCHER, *The Buddhist Conquest of China, The spread and adaptation of Buddhism in early medieval China*. Leiden 1959. *Idem, Dialoog der Misverstanden*. Leiden 1962. JOSEPH R. LEVENSON, *Confucian China and its Modern Fate*. 3 vols. London, Routledge and Kegan Paul 1958-1965.

komen die op het eerste gezicht nog veel verder van de oude orde schijnt te staan. Maar bij nader inzien blijkt er toch naast radicale verschillen in diverse opzichten een zeer opvallende continuïteit juist te zijn ingetreden ten aanzien van de vroegere centrale orde.

Dit is wat Zürcher zeer helder uiteenzet. Maar wil men in details weten hoe nu het traditionele confucianistische China in zijn denkers het moderniseringsfatum van China onderging, dan kunnen we ons wenden tot het driedelige werk van de sinoloog en historicus Joseph Levenson, Confucian China and its Modern Fate. Voor de eigen interpretatie van het gebeuren in een van de allerbelangrijkste delen van de wereld is dit werk van Levenson van ongemene betekenis. Ook voor het peilen van wat geschiedenis eigenlijk is zal dit werk, naar ik meen, lange tijd van fundamentele betekenis blijven. Een constatering, dat confucianistisch China in een bepaalde tijd uit de geschiedenis in de geschiedenis trad, mag op het eerste gezicht een geestig woordenspel lijken maar bij nadere beschouwing raakt die opmerking aan een van de meest essentiële vraagstukken van de geschiedwetenschap en het historisch gebeuren.[17] Van de geschiedenis van enige duizenden jaren in China gaan we nu over tot de geschiedenis van de wereld. Van oudsher is er in de antropologie een traditie van de studie van kleine volken en sociale eenheden enerzijds en van macrohistorie anderzijds. Beide tendenties zetten zich in de moderne tijd voort. In Engeland noemt men de sociale antropologie meermalen microsociologie met als werkterrein de hele wereld, dus ook die van het Westen. De ontwikkeling tot macrohistorie, tot macroscopie, is eveneens bij vele antropologen duidelijk waarneembaar.

Bijzonder boeiend is in dit opzicht de reeds genoemde Amerikaanse antropoloog A.L. Kroeber. Zijn boekje van 1963 met opstellen onder de titel *An Anthropologist Looks at History* geeft een helder beeld van deze macrohistorische visie, zoals dit ook het geval is met de inleiding van de hand van de Chicagose antropoloog Milton Singer.[18] Kroeber begon als leerling van Boas met een onderzoek op kleine schaal onder de Amerikaanse Indianen, ging dan over naar bredere ‘area studies’ en werd op den duur steeds meer gefascineerd door het macroscopisch

17 Vol. III, *The Problem of Historical Significance*, p. 3: To depart from history was to enter it.

18 A.L. KROEBER, *An Anthropologist Looks at History*. University of California Press, 1963.

perspectief van cultuurontwikkeling en groei. Tenslotte kwam hij tot een allesomvattende historische beschouwing, die zowel het diachronische als synchronische gezichtspunt omsloot. Naast Leslie White is hij vooral degene geweest, die op critische wijze in de vijftiger jaren het oude probleem van evolutie en vooruitgang weer aan de orde heeft gesteld, hetgeen aanvankelijk op veel verzet stuitte onder de pluralistisch-relativistisch denkende Amerikaanse collega's. Maar sindsdien is daarin verandering gekomen, zoals met name bleek bij de herdenking van Darwin enige jaren geleden.

Kroeber heeft zich ook zeer geïnteresseerd voor een vergelijkende studie van het ontstaan en de groei van grote beschavingen. Zijn leerlingen Coulborn en Bagbey publiceerden hierover.[19] Heel wat conferenties in Amerika over vergelijkende studies van belangrijke thema's betreffende die beschavingen vonden plaats onder Kroebers leiding. Ik noem slechts die over feodalisme in de geschiedenis, waarvan het boekwerk in 1956 verscheen onder redactie van Coulborn met medewerking van zeer bekende experts op het gebied van Japan, China, India en diverse andere landen.

In verscheidene van zijn publicaties heeft Kroeber gewezen op de vorming van gespecialiseerde cultuurcentra en cultuurgebieden, die hij oecumenes noemt en waarvan cultuurinvloed uitgaat naar omliggende volken. Cultuurcontacten ziet hij reeds over grote afstanden van tijd en ruimte in het palaeolithicum maar na de vorming van grote cultuurcentra sedert de neolithische revolutie verhevigen zich de contacten. Omstreeks 1500 na Christus kan men spreken van een oecumenische gordel van gespecialiseerde centra en rijken, die zich in de oude wereld uitstrekt van Engeland en Marokko in het Westen tot Japan en Java in het Oosten en in de nieuwe wereld van Mexico tot Peru. Redfield heeft deze gedachte uitgewerkt indertijd tot het ontstaan van een universele oecumene na de moderne industriële revolutie en de integratie van de wereld door de moderne technologie. De bewoonde wereld is technisch tot één wereldsamenleving van de bewoonde aarde geworden.[20] Als historicus heeft

19 A.L. KROEBER, *Configurations of Culture Growth*. Berkeley 1944. PHILIP BAGBY, *Culture and History, Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations*. Longmans 1958. RUSHTON COULBORN, *The Origin of Civilized Societies*. Princetown University Press 1959 en *Feudalism in History*, 1956, bij dezelfde uitgever.

20 Cf. mijn artikel, Oecumene als secularisch begrip. In: *Mens en Maatschappij*, 1961, p. 335-344, i.h.b. p. 340.

McNeill ditzelfde thema gebruikt in zijn wereldgeschiedenis *The Rise of the West, A history of the human community*, die in 1963 in Amerika verscheen. Het is kennelijk door geen antropoloog geschreven want hij werkt lustig met termen als wilden en barbaren, die hij vermoedelijk uit de recente literatuur van prae-historici en archaeologen heeft overgenomen, waarin deze termen nog stevig voortleven. Voor de variatie van de kleine schriftuurloze samenlevingen en de ingewikkeldheid en de creativiteit van de grote beschavingen van de nieuwe wereld voor de komst van de Europeanen heeft hij weinig oog. Hij lijdt ook typisch aan de kwaal van de doorsnee vakhistoricus door de geschiedenis pas eigenlijk te laten beginnen met de meer gespecialiseerde beschavingen van de oude wereld. Het boeiende en fascinerende van zijn werk is evenwel, dat hij systematisch gebruik maakt van het acculturatie-verschijnsel, van de verspreiding van cultuur en inwerking van de ene cultuur op de andere, en op die manier tot een samenhangende weergave komt van de geschiedenis van de grotere cultuurgebieden in de oude wereld van 1700 voor Christus tot 1500 na Christus, waarna een uiteenzetting volgt over de snelle groei van het Westen, de verbreiding van de moderne westerse cultuur in de allerlaatste eeuwen en met name in de laatste honderd jaar, en de veranderingen zowel in het Westen zelf als daarbuiten. Vakhistorici van verschillende onderdelen zullen op hun terrein hun critiek hebben. Maar ik meen, dat vele historici het eens zullen zijn met hun collega C.E. Black, dat we hier te maken hebben met een zeer opvallende originele benadering van de geschiedenis, die waardevolle perspectieven opent voor verdere studie, al zullen ze het misschien niet geheel eens zijn met de daverend-waarderende critiek van Trevor-Roper in de New York Times.

McNeill laat duidelijk zien, dat er geen vaste centra in geografische zin zijn, waarin steeds de cultuurontwikkeling plaats vindt maar dat deze centra verschuiven. Die verschuiving hoeft echter volgens hem geenszins te betekenen, dat een overvleugeling van een oud centrum door nieuwe centra, die zelf vanuit de inwerking van dit oude centrum als machtiger eenheden ontstaan zijn, definitief de uitschakeling en ondergang van het oude centrum betekent. Opvallend is in dit Amerikaanse boek het openlaten van de mogelijkheid, dat Europa in de toekomst een bijzonder belangrijke plaats in de wereld weer zal innemen, indien het tot de juiste beslissingen komt ten aanzien van de

onderlinge samenwerking.[21] Dat is dus bepaald niet het standpunt van de 'dwarfing of Europe', waartegen een groot, 'europeocentrisch', historicus als Geyl zich terecht verzette. Het standpunt van McNeill houdt in het algemeen in, dat een centrum stellig niet uitgespeeld hoeft te zijn, wanneer het een grootse bloeitijd eenmaal achter de rug heeft. Anderzijds brengt zijn zienswijze mee, dat periferiegebieden nieuwe zeer belangrijke centra kunnen gaan vormen onder invloed van gevestigde centra en als eigen voortzetting en verwerking van die invloed.

Van het totaal wereldhistorisch perspectief richten we ons nu tot de geschiedenis van de laatste eeuwen van de mensheid in haar geheel. We hebben gezien, dat de antropologen in hun veldwerk sterk onder de indruk kwamen van de inwerking van het moderne Europa, van het moderne Westen, in de niet-westerse wereld. Ik spreek uitdrukkelijk van het moderne Europa en het moderne Westen want in Europa zelf, in het Westen zelf, heeft eveneens een omzetting plaats gevonden op een aantal fundamentele gebieden van het menselijk bestaan. Die omzetting kan men in het algemeen aanduiden met de term modernisering. Als dat zo is, dan is het voor de antropoloog, de socioloog en zeker niet in de laatste plaats voor de historicus de taak om de modernisering van de wereld comparatief te bestuderen. Niet alleen wat er op Samoa in de Zuidzee is gebeurd is van belang maar ook hoe het in Japan is gegaan, in Mexico en in Nigeria, in Polen en in Nederland. Kunnen we spreken van een dynamica van de modernisering in de recente eeuwen? En hoe is die ontstaan en hoe heeft die zich voltrokken? Wiens taak is het om dat te bestuderen? Niet europeocentrisch maar comparatief.

Antropologen en sociologen zijn in de laatste jaren zeer bezig op dit gebied grote en samenvattende kleine studies te produceren. De serie *Modernization of Traditional Societies* onder redactie van Wilbert Moore en Neil Smelser omvat een hele reeks studies op dit gebied, die ten dele zijn gepubliceerd en ten dele in voorbereiding zijn. Daaronder bevindt zich het boekje van de Israelische socioloog en antropoloog Eisenstadt: *Modernization, Protest and Change*, dat de reputatie bevestigt van Eisenstadt als in verschillende opzichten een voortzetter van

21 WILLIAM H. MCNEILL, *The Rise of the West, A History of the Human Community*. The University of Chicago Press 1963, p. 567. Over dit boek o.a. H.R. TREVOR-ROPER in de internationale editie van The New York Times, October, 11, 1963 p. 7 en C.E. BLACK, *The Dynamics of Modernization, A study in comparative history*. Harper Torchbooks, 1967, p. 185.

Max Weber, ook wat zijn moeilijke leesbaarheid betreft.

Maar de historici hebben zich ook niet onbetuigd gelaten. In 1967 verscheen van de hand van de bekende kenner van de Russische geschiedenis C.E. Black, historicus in Princetown, een korte uiteenzetting over *The dynamics of modernization, a study in comparative history*.[22] Het is zeer verhelderend om dit onderwerp juist behandeld te zien door iemand, die goed op de hoogte is van wat er in Rusland is gebeurd op dit gebied. Onder zijn leiding verscheen immers in 1960 het werk *The Transformation of Russian Society: Aspects of Social Change since 1861*. Maar hij heeft zich stellig niet alleen of in hoofdzaak op Rusland gericht. Het is bepaald indrukwekkend om zijn overzicht in het genoemde boekje te lezen over de bestudering van de modernisering, dat als een bibliografisch essay aan het slot is opgenomen. Daarin bespreekt Black de grote wereldgeschiedenissen van deze tijd, het gericht zijn van publicaties op de ontwikkeling van de hele mensheid, studiën over de modernisering en over problemen van vergelijking. Daarbij is opvallend hoeveel aandacht naast de historie geschonken wordt aan de economie, de politicologie en met name ook aan de antropologie.[23] Ook Black wijst op de coördinerende visie van antropologen in multidisciplinaire syntheses in deze materie.

Dat we op een keerpunt staan in de beoefening van de geschiedenis in relatie tot naburige vakken, is ook sterk aan de dag getreden in de drie omvangrijke speciale nummers over

22 Zie noot 21. De Modernization of Traditional Societies Series verschijnt bij Prentice-Hall, New Yersey, het genoemde deeltje van EISENSTADT, S.N., is van 1966.

23 BLACK wijdt ook enige aandacht aan het psychologisch aspect van de modernisering. Maar hij doet dit in zeer algemene termen, soms op aanvechtbare wijze wanneer hij het zonder nadere bepaling heeft over het individualisme dat zich in traditionele samenlevingen niet kon ontplooien, daarbij geen rekening houdend met z.g. primitief individualisme resp. middeleeuws individualisme (cf. HUIZINGA, *Verzamelde Werken* dl. V, p. 259, en diverse studies over de Papoea's van Nieuw Guinea). Door het nagenoeg geheel ontbreken van uitgebreid wetenschappelijk empirisch onderzoek van de buiteneuropese wereld in de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw, waarin pas in de allerlaatste tijd mede onder invloed van de antropologie een belangrijke verandering aan het komen is, dient men zeer voorzichtig te zijn met het psychologisch interpreteren van macrohistorische veranderingsprocessen. Hiervoor moet nog veel onderzoek en analyse plaats vinden. Cf. EVON Z. VOGT, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 1968, dl. III, s.v. Culture (V Culture Change), p. 555: 'Systematic theories interrelating processual phenomena observed in changes in both individual behavior and social and cultural systems are currently one of the outstanding problems for future research and analysis'.

New Ways In History, die de Times Literary Supplement in 1966 uitgaf.[24] In verschillende artikelen komt daarin de verhouding tot de antropologie en sociologie ter sprake, zowel wat de macrohistorie als de microhistorie aangaat. Die verhouding komt ook geregeld aan de orde in het tijdschrift *Comparative Studies in Society and History*. Eenzelfde beeld van samenwerking geven het Journal of World History van de Unesco en niet minder het bekende tijdschrift Annales in Frankrijk, dat in zijn laatste jaargangen dermate veel aandacht schenkt aan studiën met betrekking tot de niet-westerse wereld, dat men er onmogelijk aan voorbij kan gaan, indien men zich op dit terrein beweegt. Maar een van de duidelijkste bewijzen van penetratie van antropologie en geschiedenis is wel het boek *The World We Have Lost* van Peter Laslett, dat in 1965 verscheen en mij onlangs in handen kwam naar aanleiding van zijn belangrijke bijdrage over geschiedenis en de sociale wetenschappen in de in dit jaar verschenen, geheel nieuwe, editie van de grote *International Encyclopedia of the Social Sciences*.[25] Een van de hoofdstukken van het boek van Laslett heet *Social Change and revolution in the traditional world*, een overbekende titel van vele publicaties over ontwikkelingslanden. Maar zijn boek gaat over Engeland, voor en na de industriële revolutie, en is geheel opgebouwd als structurele geschiedenis. De vermelding door Laslett in zijn inleiding van een aantal zeer bekende antropologen in Engeland als van invloed op zijn vorming laat ook duidelijk zien, dat er thans definitief een eind gekomen is aan het tijdperk van de ahistorische zo niet anti-historische sociale antropologie.

Wat Nederland aangaat, wil ik nog kort wijzen op de historische belangstelling van verscheidene van mijn collega's antropologen en sociologen m.b.t. de niet-westerse volken; op de verwantschap van verschillende studiën op het gebied van de agrarische geschiedenis en sociologie met die van de acculturatiestudiën; en op het impliciet aanwezig zijn van thema's als hier door mij behandeld in studiën van classici.[26]

Met twee opmerkingen wil ik besluiten.

Ten eerste, dat de verwantschap van de twee wetenschappen,

24 Nrs. van 7 april, 28 juli en 8 september.

25 PETER LASLETT, *The World We Have Lost, London* 1965. (University Paperbacks 167, 1968).

26 Ik noem hier o.a. P.E. DE JOSSELIN DE JONG, VAN LIER, SCHULTE NORDHOLT, H.G., die zijn oratie in 1967 hield over Culturele Anthropologie en Geschiedenis, en WERTHEIM. Met de z.g. cultuurhistorische school van W. Schmidt c.s. is Mohr (Nijmegen) verwant, een richting die in de latere jaren nieuwe wegen is ingegaan, zoals o.a. blijkt uit de publicaties van de Oostenrijkse cultuurantropoloog J. HAEKEL. Bij het noemen van de agrarische geschiedenis en sociologie heb ik in de eerste plaats gedacht aan Wageningen als zeer belangrijk centrum op dit gebied. Wat de studiën van classici aangaat, wijs ik o.a. op de voordracht van W. DEN BOER over Grieken en de Grieken (over het door de tijd heen werkende beeld van het oude Griekenland en de synchronische realiteit van de oude complexe Griekse samenleving) en op de voordracht van J.H. WASZINK over De komst der muzen in Rome, Leidse Voordrachten, resp. nr. 24 (1957) en 21 (1956), Universitaire Pers, Leiden.

beide afstammelingen van Herodotus, ook blijkt uit de opvallende overeenkomst tussen de hier gevolgde indeling (lineair, pluralistisch, comparatief, en inwerkend op elkaar) met de vier wegen van geschiedschrijving, die Th.J.G. Locher enige jaren geleden ten aanzien van de wereldgeschiedenis formuleerde. Hij onderscheidde daarin: de lineaire monistische zinsverklaring; de mechanistische juxtapositie met haar schijn van alomvattendheid en haar werkelijkheid van atomistische veelheid; de pluralistische vergelijkende beschouwing; en als vierde een benadering, die de veelheid en veelsoortigheid erkent, geen lineair of cyclisch stelsel probeert te geven maar tussen landen en cultuurkringen de aanrakingen en ook wrijvingen nagaat, de uitwisselingen constateert en de algemene bewegingen of stromingen onderzoekt, die méér dan een gebied raken, die dus mondiaal of tenminste interregionaal zijn.[27]

Misschien dat in de overeenkomst van de beide interpretaties ook een doorwerking te bespeuren is van de invloed van Huizinga, die als weinigen de wereldgeschiedenis met de algemene cultuurwetenschap wist te combineren. Zijn opvatting over de telescopische werking van de buiteneuropese wereld ten aanzien van de geschiedenis hoop ik enigszins in mijn uiteenzetting te hebben aangetoond. Daarmee kom ik tot mijn tweede en laatste opmerking. Mij werd als vraag voorgelegd: wat kan de historicus in zijn vak met de culturele antropologie doen? Het antwoord is: veel, maar het hangt wel af van het soort culturele antropologie! Ik voegde er zelf een vraag aan toe: wat kan de antropoloog met de geschiedenis doen? Ook hier moet het antwoord zijn: veel, maar het hangt wel af van de soort geschiedenis! Dat een over en weer werking van buitengewone betekenis kan zijn, hoop ik in mijn keuze van een aantal concrete voorbeelden te hebben waar gemaakt.

27 TH.J.G. LOCHER, *Ephorus' Jongste Nakomelingschap*, Over enkele nieuwe pogingen tot wereldgeschiedschrijving. In: *Museum* 60:4, 1955, p. 193-207, i.h.b. p. 201.

[Bijdragen en Mededelingen]

Gelderse landmaten in de 17e en 18e eeuw
Een empirische benadering door H.K. Roessingh

I. *Inleiding*

De wantoestanden en schrikbarende verwarring op metrologisch gebied in ons land vóór de definitieve invoering van het metrieke stelsel zijn algemeen bekend[1]. De historische onderzoeker wordt hier telkens mee geconfronteerd wanneer hij opgaven in oude maateenheden onderling wil vergelijken of ze wil herleiden tot metrieke maat. Vaak rijzen dan aanzienlijke problemen en niet zelden tast de onderzoeker zelfs over de orde van grootte van de betreffende maateenheden in het duister.

Allereerst zal hij moeten weten welke maat in zijn bron is bedoeld. Lang niet altijd is dit duidelijk aangegeven en wanneer de bron zelf geen nadere bijzonderheden geeft waaruit iets is af te leiden, dan zal hij slechts een vermoeden uit kunnen spreken, aan de hand van de historische literatuur. Dit zal deste gefundeerder kunnen zijn naar mate meer over de gebruikelijke maten in de betreffende streek of plaats bekend is. Vooral het onkritische gebruik van oude maateenheden buiten het gebied van hun gelding is een fout die de onderzoeker dient te vermijden.

Vervolgens zal de vraag aan de orde moeten komen hoe nauwkeurig de herleiding van de gegevens moet zijn. Dit hangt uiteraard af van de vraagstelling van het onderzoek. De onderzoeker moet overwegen of hij voldoende heeft aan slechts een globale indruk van de hoeveelheden of dat de eisen hoger gesteld moeten worden in verband met een bepaalde bewijsvoering. In dit laatste geval zijn twee factoren van belang: enerzijds de mate van onnauwkeurigheid van de oorspronkelijke opgaven en anderzijds de vraag hoe nauwkeurig de grootte van de betreffende oude maateenheid benaderd kan worden en met welke onzekerheidsmarges hierbij rekening gehouden moet worden.

Van het uitgangsmateriaal in de bronnen is de mate van on-

1 S.J. FOCKEMA ANDREAE, Beginselen van Nederlandsche metrologie, in: *Ned. Archievenblad* 49 (1941-43), pp. 190-202. IDEM, De Rijnlandsche roede, geschiedenis eener oud-Nederlandsche landmaat, in: *T. Kon. Ned. Aardrijksk. Genoot*. 49 (1932), pp. 651-652.

nauwkeurigheid bij de meting meestal niet zonder meer duidelijk. Het is niet juist als de onderzoeker zich hierbij afvraagt: zijn deze getallen betrouwbaar of onbetrouwbaar? De vraagstelling moet zijn: *hoe* betrouwbaar zijn ze? Historische en statistische kritiek van het bronnenmateriaal moeten hierbij de weg wijzen.

Heeft de onderzoeker voor zijn doel redelijk betrouwbare gegevens en heeft hij de marge van onnauwkeurigheid hiervan kunnen schatten, dan heeft hij voor herleiding tot metrieke of andere maat er behoefte aan te weten hoe nauwkeurig de grootte van de oude maateenheid thans bekend is voor het betrokken tijdstip of de betrokken tijdsperiode.

Het bekende en veel geraadpleegde boekje van Staring[2], waarin veel oude maten opgesomd worden met herleidingsgetallen in vele decimalen, is handig en nuttig voor een eerste oriëntering, maar het schiet te kort doordat niet is aangegeven waaraan de gegevens zijn ontleend. Deze kunnen dus niet op hun waarde geschat worden en men weet niet voor welke tijd zij gelden. Over de onnauwkeurigheidsmarges tast men geheel in het duister en de cijfers suggereren daardoor een mate van exactheid op het gebied van de oude maten die in vele gevallen in feite niet bestaan heeft.

De gebreken van de oude maatstandaarden voor een nauwkeurige vastlegging van de landmaten zijn bekend genoeg en zij zijn reeds door de tijdgenoten, zoals de Amsterdamse hoogleraar J.H. van Swinden, uitgebreid behandeld. Technisch en maatschappelijk functioneerden de standaarden zeer onvolkomen. Zij werden onvoldoende verzorgd en er bestonden vaak verschillen tussen standaarden van dezelfde maat. Bovendien ontbraken hulpmiddelen om de lengtematen nauwkeurig met elkaar te vergelijken en met de uitzetting van metalen werd pas aan het eind van de 18e eeuw rekening gehouden[3].

Het proces van overlevering van de maateenheden verliep ook niet uitsluitend via standaarden. Wat er aan eenheid en stabiliteit in het gebruik van de oude landmaten is geweest, is volgens Fockema Andreae niet zozeer teweeggebracht door

2 W.C.H. STARING, *De binnen- en buitenlandsche maten, gewichten en munten van vroeger en tegenwoordig*, vierde druk bewerkt door R.W. VAN WIERINGEN, Schoonhoven 1902.

3 K.M.C. ZEVENBOOM, *Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen* (Verh. Kon. Ned. Akad. Wetensch. Afd. Letterk., N.R. dl. 70, no. 3), Amsterdam 1964, pp. 12-13.

rechtstreeks toezicht door de overheid op de maten - daarvan blijkt slechts bij uitzondering - als wel door het feit, dat het gebruik van de landmaten aan een klein, gesloten gilde van betrouwbare deskundigen, de landmeters, was toevertrouwd. Zij waren openbare functionarissen evenals notarissen en deurwaarders. Aan deze met openbare bevoegdheid beklede, betrouwbaar geachte personen meende men het gebruik van de landmaten vrij te kunnen overlaten, zonder van overheidswege aan standaardmaten of andere nauwkeurige grootte-bepalingen anders dan bij uitzondering enige zorg te besteden of op het gebruik van landmaten toezicht uit te oefenen[4].

De weinig scherpe definiering van de verschillende landmaten en de vaak optredende afwijkingen hebben tot gevolg, dat elke maat eigenlijk beschouwd moet worden als een verzamelnaam voor meerdere maten, die onderling kleine verschillen vertonen. Het is daarom niet mogelijk in een bepaald geval de 'juiste' maat en de 'ware' lengte vast te stellen. Dit na te jagen lijkt een weinig zinvolle bezigheid, omdat een oplossing hiervoor niet is te vinden. Het zou uitlopen op een willekeurig voorrang geven aan één bepaalde waarde, die dan slechts een abstracte betekenis zou hebben.

Het is juister het irrationele karakter van de oude landmaten te erkennen en niet te proberen ze toch te persen in een rationeel systeem van standaarden, waarvan wij weten dat het in de tijd zelf maatschappelijk noch technisch goed functioneerde. Hiermee is niet bedoeld dat men aan de oude landmaten en metingen a priori alle exactheid moet ontzeggen, maar wel dat hier grenzen liggen. Door het irrationele karakter kan er strikt genomen geen sprake zijn van 'de' lengte van een bepaalde maat, ook niet als dit beperkt wordt tot één tijdstip of periode en één plaats.

De bovenstaande opvatting over de aard van de oude landmaten wijkt sterk af van die van Zevenboom (1964). Enerzijds benadrukt deze terecht dat de maatstandaarden te kort schoten, maar anderzijds gebruikt hij de gegevens uit de bronnen over standaarden alsof deze standaarden voor het tijdstip waarop de meting plaats vond, technisch en maatschappelijk wèl functioneerden en werkelijk 'de' maat op dat moment representeerden.

Het toekennen van een metriek equivalent blijft altijd een benadering. Wat wij kunnen doen is een schatting maken van

4 FOCKEMA ANDREAE, Rijnlandsche roede, pp. 642-646.

het metrieke equivalent op grond van een kritische beoordeling van de relevante gegevens en pogen tot een zodanige waarde of verschillende waarden te komen, dat deze in de prakijtk van het onderzoek het best bruikbaar zijn, omdat zij zoveel mogelijk in overeenstemming zijn met feitelijke gegevens. In het spraakgebruik kunnen wij zo'n empirisch vastgestelde operationele waarde dan de lengte van de betreffende maat noemen, maar wij moeten ons hierbij wel ervan bewust zijn, dat het een benadering blijft van een onbepaalde waarde en dat deze benadering steeds een principieel hypothetisch karakter behoudt. Hebben wij de beste schatting van het metrieke equivalent voor een bepaald ogenblik of een bepaalde periode gemaakt, dan kunnen wij nagaan of deze ook vroeger of later in de tijd geldig geacht kan worden. Zoals altijd in het historisch onderzoek moeten wij ook hier werken met een meer of mindere mate van waarschijnlijkheid van het gestelde.

Het behoort tot de voornaamste opgaven van de historische metrologie, als hulpwetenschap van de historicus, om een betrouwbaar raam van gegevens op te bouwen over de oude maateenheden. Dat hierbij niet volstaan kan worden met het kritiekloos opgeven van metrieke equivalenten zal uit het bovenstaande duidelijk zijn.

In dit artikel is uitgegaan van deze kennelijk bestaande behoefte aan meer informatie over oude maateenheden en over de wijze waarop deze door de tijdgenoten gehanteerd werden. Het onderzoek is gericht op enige landmaten die in 17e en 18e eeuwse Gelderse bronnen voorkomen. Op grond van een kritische behandeling van uiteenlopend materiaal wordt gepoogd een antwoord te geven op vragen die de historische onderzoeker, die met deze maten in aanraking komt, zal stellen: wat is de aard van de maat; kan ik er een metrieke waarde aan toekennen; wat is dan de beste schatting hiervoor en met welke onzekerheidsmarges moet ik dan rekening houden?

II. *De Rijnlandse maat*

De Rijnlandse roede was in de eerste helft van de 17e eeuw overal in de Republiek bekend en werd de Nederlandse landmaat bij uitstek wanneer de lokale maat om de een of andere reden tekort schoot, zoals bij het in kaart brengen van grote

gebieden met onderscheiden lokale maten. De algemene bekendheid met de Rijnlandse maat had tot gevolg, dat sommige landmeters bij het gebruik van minder bekende plaatselijke of lokale maten in hun stukken niet alleen de maatstaf van hun meting vermeldden, maar tevens de herleiding hiervan tot Rijnlandse maat. Ook in vergelijkingstafels van landmaten, die uitgegeven werden ten behoeve van landmeters en anderen, werden deze maten veelal in Rijnlandse maat uitgedrukt. Van vele landmaten is ons thans niet zelden slechts een verhouding tot de Rijnlandse maat bekend.

Uit het bovenstaande zal duidelijk zijn, dat wij moeten weten welk metriek equivalent aan de Rijnlandse roede toegekend kan worden, om dan met behulp daarvan de in Rijnlandse maat uitgedrukte plaatselijke of regionale landmaten te kunnen herleiden tot metrieke maat.

Bij de definitieve invoering van het metrieke stelsel in ons land in 1820 werd slechts van één oude landmaat, de Rijnlandse, een officieel herleidingsgetal vastgesteld. De Rijnlandse roede werd gesteld op 3,767 358 m. Dit is de lengte die bij decreet van koning Lodewijk Napoleon van 18 Sprokkelmaand 1808 was vastgesteld. Deze waarde berustte op een meting uit 1807 van de ijzeren staaf of roede die de Leidse hoogleraar Lulofs in 1752 ter bepaling van de lengte van de secondeslinger gebruikt had[5].

Aan dit officiële herleidingsgetal mag men m.i. niet meer dan een juridische betekenis toekennen, gezien de bestaande verwarring: Van Swinden, die nauw betrokken was bij de invoering van het metrieke stelsel hier te lande, stelde in zijn Verhandeling van 1802 de Rijnlandse roede gelijk aan 3,765 859 3 m, maar gebruikte enkele jaren later in zijn vergelijkingstafels (1812) het metrieke equivalent van 3,767 358 m, omdat hij meende dat hij zich, ondanks zijn bezwaren, aan de officieel aangenomen waarde moest houden[6]. De toekenning van een metriek equivalent aan landmaten als de Rijnlandse roede zal steeds een element van onzekerheid bevatten en uit het voorgaande ziet men,

5 FOCKEMA ANDREAE, R i j n l a n d s c h e r o e d e , pp. 653 en 656-657. ZEVENBOOM, *Theorie voet- en ellematen*, pp. 19-20.

6 J.H. VAN SWINDEN, *Verhandeling over volmaakte maaten en gewigten*, Amsterdam 1802, dl. I, pp. 54-68, dl. II, pp. 547-556. IDEM, *Bedenkingen over de ware grootte van den Rhijnlandschen voet*, Amsterdam z.j. (1809). IDEM, *Vergelijkings-tafels tusschen de Hollandsche lengte-maten en den mètre*, Amsterdam 1812.

dat het officiële metrieke equivalent van de Rijnlandse roede suggereert dat deze maat tot in duizendste delen van een mm nauwkeurig benaderd kon worden, maar dat dit in feite niet het geval was. In herleidingswerkjes, o.a. in het reeds genoemde boekje van Staring, gaat men echter vaak wèl uit van deze schijnbare nauwkeurigheid en zijn de oude maateenheden met het officiële metrieke equivalent van de Rijnlandse roede omgerekend tot in vele decimalen, die dus in feite grotendeels zinloos zijn.

Door de studie van Fockema Andreae (1932) zijn wij goed op de hoogte van de Rijnlandse roede. Zijn conclusie is dat bij deze maat een hoge graad van continuïteit bestaan heeft gedurende eeuwen; dat men, ook voor de oudste tijden, de Rijnlandse roede kan stellen op 3,767 m en dat de onzekerheidsmarge hierbij niet meer dan enkele mm zal bedragen. Voor de herleiding van andere Nederlandse landmaten is deze waarde nauwkeurig genoeg, omdat de onzekerheidsmarges bij deze maten groter zijn dan bij de Rijnlandse. Het heeft immers geen zin een herleidingsfactor te gebruiken van aanzienlijk grotere relatieve nauwkeurigheid dan de oorspronkelijke opgaven.

Volledigheidshalve wil ik er hier nog op wijzen dat Zevenboom (1964), anders dan Fockema Andreae, de hoge graad van continuïteit in de Rijnlandse maat afwijst. Hij doet dit op gezag van Van der Plaats (1895), die het basisnet heeft nagerekend dat Snellius in 1615 en 1622 voor zijn graadmetingen gebruikte en die op deze wijze de roedemaat van Snellius op 1 mm nauwkeurig meende te kunnen reconstrueren. Deze roedemaat zou 6,4 mm korter zijn dan de lengte van de hierboven genoemde roedemaat van Lulofs[7]. Zevenboom neemt op grond hiervan aan dat de Rijnlandse roede in de tijd van Snellius 3,760 97 m lang was (afgerond 3,761 m).

Deze reconstructie van Van der Plaats is m.i. een fictie, want uit zijn eigen berekeningen blijkt dat de roedemaat van Snellius niet nauwkeuriger dan in hele centimeters benaderd kan worden. Van der Plaats houdt nl. geen rekening met de mate van nauwkeurigheid van het gebruikte gedeelte van Snellius meting, hoewel hij daarvan op de hoogte is blijkens een andere publikatie uit 1889[8]. Wat hij in feite berekent, is de theoretische lengte

7 J.D. VAN DER PLAATS, Over de Nederlandsche standaarden der maten en gewichten, van Snellius tot op den tegenwoordigen tijd, in: *Maandblad voor Natuurwetenschappen* 20 (1895-1896), pp. 22-25.

8 J.D. VAN DER PLAATS, Overzicht van de graadmetingen in Nederland, in: *T. Kadaster en landmeetkunde 5* (1889), p. 16. Zie ook: N.D. HAASBROEK, Willebrord Snel van Royen, zijn leven, zijn werken, in: *Instrumentatie in de geodesie*, uitgeg. door het Landmeetkundig Gezelschap Snellius, Delft 1960, pp. 24 en 37.

van de roede-eenheid van de door Snellius gebruikte landmetersketting, zonder vermelding van de spreiding tengevolge van de gebrekkige meetmethoden en de metingen. Het geconstateerde verschil van 6,4 mm met de roedemaat van Lulofs ligt binnen dit spreidingsgebied en is uit Snellius' gegevens dus niet af te leiden.

Bij onze huidige stand van kennis is de beste schatting voor het metrieke equivalent van de Rijnlandse landroede de waarde die Fockema Andreae voor ons land opgeeft, nl. 3,767 m.

In het Rijnlandse maatstelsel was de roede verdeeld in 12 voeten en elke voet in 12 duimen. Wat de vlaktematen betreft vormden 100 vierkante roeden een hont en 6 hont een Rijnlandse morgen (0,8516 ha). Deze telde dus 600 vierkante roeden. In de bronnen worden vierkante roeden vrijwel altijd als ‘roeden’ zonder meer aangeduid, dus zonder toevoeging van het woord ‘vierkante’ Deze indeling was in ons land voor de Rijnlandse landmaat de gebruikelijke. Voor andere doeleinden en bij overneming van de maat elders komen afwijkingen voor. Ten behoeve van berekeningen en van natuurkundige waarnemingen werden voeten en roeden veelal tiendelig ingedeeld.

Men moet erop bedacht zijn dat bij de invoering van het metrieke stelsel oude namen aan de metrieke maten werden gegeven. Bij raadpleging van literatuur en bronnen uit de eerste helft van de 19e eeuw kan dit verwarrend werken: de dekameter noemde men roede, de meter elle, de hektare bunder[9]! Om vergissing te voorkomen werd gesproken van *Ned.* roede, el, bunder enz. ter aanduiding van de metrieke maten, maar niet zelden werd dit toevoegsel ook weggelaten. Wordt de grootte van een perceel bijvoorbeeld opgegeven als 3 B (bunder) - 42 R (roeden) - 3 E (ellen), dan betekent dit dus een grootte van 3,4203 ha.

III. *De Gelderse landroede*

In Gelderland werd in de 18e eeuw voor het opmeten van landerijen zowel van de Rijnlandse als van de Gelderse roede-

9 *Handboekje dienende ter herleiding van maten en gewigten (officiële uitgave)*, 1^0 druk 1819, 4^0 druk, 's-Gravenhage en Amsterdam 1837, pp. 32-33.

maat gebruik gemaakt. De eerste vond vooral toepassing in het kwartier van Zutphen. In de kwartieren van Nijmegen en van de Veluwe werden de landerijen van particulieren meestal ook in Rijnlandse maat gemeten, maar bij de opmetingen in opdracht van de overheid werd van de Gelderse roedemaat gebruik gemaakt. Sommige Gelderse landmeters gebruikten zonder vaste regels nu eens de Rijnlandse, dan weer de Gelderse maat, zoals ieder kan constateren bij het raadplegen van kaarten uit deze periode. Naast de Gelderse en Rijnlandse landmaat werd in het dagelijks leven vrij veel gebruik gemaakt van de Amsterdamse voet (28,3 cm) maar deze diende dan als timmermansvoet e.d. en werd niet voor het meten van landerijen gebruikt.

In het Rijnlandse stelsel was de roede verdeeld in 12 voet en elke voet in 12 duim. Uit het Gelderse 17e en 18e eeuwse kaartmateriaal en andere archivalia, waarin gegevens in Gelderse maat voorkomen, blijkt dat de Gelderse roede in 14 voeten verdeeld werd. Evenals in het Rijnlandse stelsel vormden 600 (vierkante) roeden een morgen.

Welk metriek equivalent kunnen wij aan de Gelderse roede toekennen en is er bij deze maat chronologisch een zekere continuïteit te ontdekken of moeten wij rekening houden met afwijkende waarden in verschillende perioden? Aangezien de Gelderse landmaat evenals andere Nederlandse landmaten in het verleden vaak uitgedrukt werd in Rijnlandse maat, kunnen wij de vraag ook als volgt stellen: werd bij het meten van landerijen in Gelderse maat steeds dezelfde of nagenoeg dezelfde verhouding tussen de Gelderse en de Rijnlandse maat gebruikt of was deze verhouding sterk wisselend per periode?

Om een antwoord op deze vragen te vinden, is het methodisch het meest vruchtbaar uit te gaan van gegevens uit de tijd van invoering van het metrieke stelsel. In deze periode zijn op last van de overheid veel gegevens verzameld over de bestaande maten en gewichten en hun grootte in Rijnlandse of in metrieke maat. Vooral de Amsterdamse hoogleraar J.H. van Swinden en de inspecteur der maten en gewichten H. Aeneae hebben hierbij een rol gespeeld. Van Swinden heeft in 1812 kleine metrologische handboekjes uitgegeven waarin deze gegevens verwerkt zijn[10].

10 J.H. VAN SWINDEN, *Vergelijkings-tafels tusschen de Hollandsche lengtematen en den mètre; met het nodige onderrigt over dezelve maten*, Amsterdam 1812. IDEM, *Vergelijkings-tafels tusschen de Hollandsche land-maten en de hectare; met het nodige onderrigt over dezelve maten*, Amsterdam 1812. Gelijksoortige boekjes zijn verschenen over de vergelijking van de korenmaten en de vochtmaten met de hectoliter en de liter.

Aangezien het grondmateriaal verdwenen is, zijn deze boekjes van groot belang en wel speciaal de exemplaren van de auteur zelf, waarin deze in handschrift aanvullingen heeft geplaatst en die aanwezig zijn in de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Voor de kennis van de oude maten ten tijde van de invoering van het metrieke stelsel zijn de genoemde handboekjes van Van Swinden een belangrijke bron. Van Swinden heeft zijn kennis uit eigen waarneming en als dit niet het geval is, geeft hij meestal de herkomst van zijn gegevens op. De metingen aan standaarden, maatstokken en meetkettingen en de andere gegevens die hij verstrekt, waren bedoeld als een ernstige poging tot vastleggen van de feitelijke toestand op metrologisch gebied in zijn tijd, om zo althans enige orde te scheppen in de bestaande verwarring. De opgaven van Van Swinden verdienen daarom alle aandacht.

Wat de Gelderse landroede betreft, weten wij dat van oudsher twee met koper beslagen roeden van 14 voet als standaard van de Gelderse landroede in Arnhem bij de Rekenkamer bewaard werden ten behoeve van de landmeters. Van wanneer deze dateerden is niet bekend, maar in 1705 vreesde de Gelderse landmeter Gerard Passavant, dat als de standaarden weg zouden raken, de oprechte oude Gelderse landroede niet meer goed te bepalen zou zijn. Hij richtte daarom tot de Rekenkamer het verzoek deze maat op een ijzeren staaf aan te brengen en deze te bevestigen aan een muur van het Hof van Nassau, waarin de Rekenkamer toen gevestigd was. Ook andere standaarden werden toen op zijn verzoek aangebracht: de Rijnlandse roede, omdat deze in het kwartier van Zutphen voor het meten van de landen gebruikt werd, de Gelderse dijkroede, die van alle andere maten verschilde en ook de speciale palmmaat, die voor kribwerken en mandemakers-teen in gebruik was[11].

Nu deelt Van Swinden over de Gelderse landroede mee, dat deze verdeeld was in 14 voeten en iedere voet in 10 duimen, en dat de bovengenoemde ijzeren standaard van deze roede (uit 1705) door Aeneae omstreeks 1810 is opgemeten. Deze vond een lengte van 1,01058 Rr (Rijnlandse roeden). Van Swinden berekent hieruit met behulp van het metriek equivalent van de Rijnlandse roede de lengte van de standaardroede tot in honderste millimeters en hij leidt hieruit de oppervlakte van de Gelderse morgen af tot in cm^2[12].

11 Gelderssche roede, *Alg. konst en letterbode*, 1819, no. 23, p. 365.
12 VAN SWINDEN, *Lengtematen*, p. 142; IDEM, *Landmaten*, p. 62.

Zoals gezegd, ging het Van Swinden erom orde te scheppen in de bestaande verwarring. Van dit gezichtspunt uit moest hij een keuze maken en dan is het begrijpelijk, dat hij aan de lengte van de Rekenkamer-roede de grootste waarde hechtte en dat hij deze verkoos boven andere standaarden of boven een lengte die op een andere wijze van overlevering berustte.

Uit de gegevens van Van Swinden over de Rekenkamer-roede en uit zijn daarop betrekking hebbende vergelijkingstabellen mogen wij niet concluderen, dat de Gelderse roede dus nauwkeurig gedefinieerd was door middel van een standaardexemplaar en dat uit de opmeting van Aeneae de lengte van de maat precies bekend is voor de periode van omstreeks 1800. De uitkomst van zo'n meting kan voor ons hoogstens een aanwijzing zijn die getoetst moet worden aan andere gegevens over de lengte van de Gelderse landroede. De berekening van de Gelderse roede tot in honderste delen van een mm en van de morgen tot in cm^2, zoals Van Swinden doet en die door latere schrijvers is overgenomen, heeft weinig zin en is slechts schijnbaar exact. De berekening berust immers op de nagemeten lengte van een meer dan 100 jaar oude ijzeren staaf, die wel enigszins roestig en krom geweest zal zijn. Welke meetonnauwkeurigheid hierdoor kan en is ontstaan, weten wij niet. Bovendien was zo'n standaard ook niet gemaakt om met een dergelijke nauwkeurigheid gebruikt te worden. De Gelderse roede was immers slechts een *land*maat en daarbij ging het niet om honderdste delen van een mm.

In dit verband is het misschien goed zich te realiseren, dat voor de dubbele meter van hout in de tijd van Van Swinden bij ijking een afwijking van 1,5 mm naar boven toegestaan was en voor de metalen maten een afwijking naar boven en beneden van 0,2 mm[13]. Dit betekent dat volgens deze maatstaf twee geijkte houten landroeden onderling bijna 3 mm zouden kunnen verschillen en twee ijzeren bijna 0,8 mm. Dat de maatlatten of meetkettingen die de 17e en 18e eeuwse landmeters gebruikten in een tijd toen van ijking van landmaten geen sprake was, onderling grote verschillen konden vertonen, is wel duidelijk.

De door Van Swinden vermelde opmeting van Aeneae van de Rekenkamer-roede geeft ons een eerste benadering van het metrieke equivalent van de Gelderse roede. Met behulp van het in paragraaf II genoemde metrieke equivalent van de Rijnlandse

13 VAN SWINDEN, *Lengtematen*, p. 18.

roede (3,767 m) kunnen wij de lengte van de Gelderse roede schatten op 3,807 m. Dit betekent een verschil tussen de Rijnlandse en de Gelderse roede van 4 cm.

In handschrift vermeldt Van Swinden voor Nijmegen dat als landmaat de Gelderse landroede gebruikt werd, welke tot de Rijnlandse stond als 100.495 tot 100.000[14]. Ook deze mededeling heeft hij ontleend aan Aeneae. Vermoedelijk gaat het hier niet om een opmeting van een standaard door Aeneae, maar om een informatie die hij doorgeeft. Het hier genoemde verhoudingsgetal tot de Rijnlandse roede wijkt af van het bovengenoemde betreffende de Arnhemse Rekenkamer-roede. De Rekenkamer-roede was volgens Aeneae immers 1,010 58 Rr en de hier genoemde Gelderse roede 1,004 95 Rr. Dit betekent dat wij naast de metrieke waarde van 3,807 m voor de Gelderse roede een tweede gevonden hebben van 3,786 m, een verschil van meer dan 2 cm dus.

Nu zou men kunnen veronderstellen dat de eerste waarde voor Arnhem en omgeving gold en de tweede voor Nijmegen, maar hier is geen enkele aanwijzing voor. Integendeel, de verhouding 100.495:100.000 tussen de Gelderse en de Rijnlandse roede is vrijwel precies de verhouding zoals deze wordt opgegeven in de vergelijkingstabel van landmaten van de Leidse landmeter Jan Pietersz Dou in zijn voor de praktijk bestemde werk Tractaet van de roeden ende landtmaten uit 1629. Dit werk is later enige malen herdrukt en vermeerderd. De vergelijkingstabel in Johannes Morgenster, Werkdadige Meetkonst (1e druk 1703) bouwt met enige vermeerderingen voort op die van Dou. Het werk van Morgenster, waarvan een herdruk verzorgd werd door J.H. Knoop, is in vele drukken en bewerkingen lange tijd hèt handboek van de Nederlandse landmeters geweest. Men kan wel aannemen, meent Fockema Andreae, dat de landmeters tot aan de Franse tijd voor hun herleidingen steeds van Dou of van Morgenster gebruik hebben gemaakt[15]. In alle drukken en bewerkingen wordt de verhouding tussen de Gelderse en de Rijnlandse roede steeds opgegeven als 100.499:100.000.

Onze voorlopige conclusie over het toekennen van een metriek equivalent aan de Gelderse roede moet zijn, dat wij vermoedelijk rekening moeten houden met tenminste twee verschillende waarden, nl. 3,807 m en 3,786 m. Wij zullen nog

14 VAN SWINDEN, *Lengtematen*, hs. naast p. 147.

15 FOCKEMA ANDREAE, Rijnlandsche roede, pp. 647-648 en Beginselen metrologie, p. 188.

nader moeten onderzoeken of in de 17e en 18e eeuwse landmeetkundige praktijk werkelijk twee waarden voor de Gelderse maat gebruikt werden en of hierin continuïteit te ontdekken is.

Alvorens wij hiertoe overgaan is het van belang eerst te onderzoeken of er nog andere gegevens zijn uit de tijd van de invoering van het metrieke stelsel, die licht kunnen werpen op de lengte van de Gelderse roede.

In de Franse tijd zijn er in enige departementen commissies aan het werk geweest om de bestaande maten en gewichten te vergelijken met de nieuwe metrieke. Deze opgaven zouden dan officiële kracht krijgen[16]. Van Swinden heeft de resultaten van de commissies uit enige departementen in zijn reeds genoemde boekjes aangetekend. De commissie van het departement van de Monden van de Rijn (waaronder een gedeelte van Gelderland viel) heeft een Gelderse roede opgegeven en wel met een lengte van 3,762 m, aldus deelt Van Swinden mee[17]. Hij vermoedt dat het gaat om een standaard uit Nijmegen. Deze roede is echter verdeeld in 12 voet en iedere voet in 12 duimen. De Gelderse roede telt 14 voet en iedere voet 10 duim. Van Swinden meent dat deze door de commissie vermelde standaard-roede niet de eigenlijke Gelderse is, maar eenRijnlandse, die 5 mm te kort is. Dit lijkt een aannemelijke veronderstelling, zodat dit gegeven verder buiten beschouwing kan blijven.

In het Departement van de Boven-IJssel (Gelderland benoorden de Waal) is in december 1812 ook een commissie ingesteld[18], maar deze is waarschijnlijk nooit geheel met het werk gereed gekomen. Men heeft dit zeer getraineerd. De maires moesten de standaarden van de oude maten en gewichten opzenden en opgeven welke maten in hun commune gebruikt werden. De antwoorden hierop zijn pas in het begin van het jaar 1813 binnen gekomen. In oktober 1813 wil de maire van Doesburg de ingezonden standaarden terug hebben, maar de verificatie blijkt dan nog steeds niet gereed te zijn[19]. Inmiddels is het boekje van Van Swinden over de lengtematen verschenen en de commissie zegt dan in haar rapport ‘geen vollediger opgave te kunnen doen dan die welke in dit werk gevonden word’[20].

16 Hoe deze commissie in Friesland te werk ging, is beschreven in een artikel van J.A. FABER, Koningsroede en pondemaat, in: *It beaken* 27 (1965), pp. 107-114.
17 VAN SWINDEN, *Lengtematen*, hs. naast p. 142.
18 Rijksarchief in Gelderland: Frans archief, inv. no. 2028.
19 Frans archief inv. no. 2027.
20 VAN SWINDEN, *Lengtematen*, hs. naast p. 141.

In 1817 is er nog een andere poging gedaan om de metrieke waarde van de oude landmaten te bepalen. Bij K.B. van 12 april 1817, no. 26, was namelijk een commissie benoemd tot 'Verkrijging eener meer geevenredigde repartitie van de Grondlasten en de Personeele en Mobilaire belasting over de Provincien van het Rijk'. Op verzoek van deze commissie zou de directeur der directe belastingen door de ingenieur-verificateur van het kadaster een tabel doen opmaken ter vergelijking van de nieuwe (metrieke) landmaten met de nog in gebruik zijnde oude maten in Gelderland. De burgemeesters werden aangeschreven om inlichtingen te geven[21], maar de betreffende stukken en correspondentie worden in het Provinciaal Archief deels als 'vernietigd' vermeld en deels zijn zij in het geheel niet meer te vinden. In 1819 werden veel van de vroeger ingezonden standaarden van de oude maten vernietigd[22]. Blijkbaar wenste men met het oog op de definitieve invoering van het metrieke stelsel de tastbare herinneringen aan de oude maten zoveel mogelijk uit te wissen.

Voor een benadering van het metrieke equivalent van de Gelderse roede blijven wij dus aangewezen op de waarden 3,807 m en 3,786 m (beide met een onzekerheidsmarge van één of twee mm naar boven en beneden). De eerste is ontleend aan de opgaven van Aeneae en Van Swinden over de Arnhemse Rekenkamer-roede uit 1705. De tweede is gebaseerd op een mededeling van Aeneae over een Gelderse roede te Nijmegen en is in overeenstemming met de opgave over de Gelderse roede in de tabellen van Dou en Morgenster. De Gelderse morgen kan op grond hiervan voorlopig bepaald worden op 0,870 ha resp. 0,860 ha.

21 Provinciaal archief, Arnhem: Register C.d.K./G.S. 1815-1817, Belastingen, 21 mei 1817 no. 10 en 31 mei 1817 no. 9.

22 Provinciaal archief, Arnhem: Register C.d.K./G.S. 1817-1820, Maten en gewichten, 5 juli 1819, 4 G; 12 sept. 1819, 9 en 22 sept. 1819, 3G. Een aantal standaarden van oude maten en gewichten, die in de Franse tijd door de Eerste Klasse van het Koninklijk Instituut verzameld waren, zijn bewaard gebleven en berusten thans in de verzameling van de Dienst van het IJkwezen: K.M.C. ZEVENBOOM, *De bemoeiingen van het Instituut en de Akademie met het IJkwezen* (Verh. Kon. Ned. Akad. Wetensch. Afd. Letterk., N.R. dl. 67, no. 1), Amsterdam 1960, p. 178.

IV. *De Gelderse morgen in de 17e en 18e eeuwse landmeetkundige praktijk*

Werden de bovengenoemde twee verschillende waarden voor de Gelderse morgen in de landmeetkundige praktijk nu ook werkelijk gebruikt of was dit slechts met één van beide het geval?

Enkele 18e eeuwse kaarten bieden de gelegenheid dit te toetsen. Op drie kaarten van de bezittingen te Wageningen van de familie Torck, vervaardigd door de landmeter B. Elshoff in 1723 wordt de grootte van de percelen opgegeven in Rijnlandse én in Gelderse maat[23]. Dit geeft ons de gelegenheid om te zien welke verhouding tussen Rijnlandse en Gelderse maat in de praktijk gehanteerd werd. En blijkt dat 612 Rijnlandse (vierkante) roeden gelijk gesteld werden aan 600 Gelderse, dat is dus een Gelderse morgen.

Bij omrekening van de Rijnlandse morgens en roeden ging de landmeter naar het schijnt als volgt te werk. Eerst werd het aantal gehele morgens omgerekend, waartoe men voor iedere morgen die in Gelderse omgezet werd 12 roe van het aantal Rijnlandse roeden aftrok. Bij grote oppervlakten liet men dan de overschietende roeden soms in Rijnlandse maat staan. Wilde men ook deze omrekenen, dan trok men voor iedere 50 roe er één af, met een afronding naar boven. Bijvoorbeeld: omzetten van 476 Rr in Gelderse maat. Dit is 9 × 50 roeden, en een rest van 26. Afgetrokken werden dus 10 roeden. Dus 476 Rr = 466 Gr. Een ander voorbeeld: omzetting 21 Rmor en 12 Rr. Dit is 20 Rmor en 612 Rr. Afgetrokken werd 20 × 12 of 240 Rr. De rest, 372 Rr, liet men staan in Rijnlandse maat, zodat de uitkomst werd 20 Gmor en 372 (R)r. Als ook de roeden omgerekend werden, zou de uitkomst 20 Gmor en 365 Gr worden. Het verschil is in dit geval slechts 7 roeden of ongeveer 0,06% van de totale oppervlakte. In de praktijk was zo'n verschil vaak van geen belang en men nam dan niet de moeite de overschietende roeden om te rekenen.

23 Rijksarchief in Gelderland: Archief Keppel, kaartenverzameling no. 9 (Kaart van de Westerhoff te Wageningen, 1723; Kaart van de Lampolder Tient, noordwaarts van de stad Wageningen, 1723; kaart van de Lampolder Tient, westwaarts van de stad Wageningen, 1723).
De heer R. Wartena, destijds hoofdarchivist aan het Rijksarchief te Arnhem en thans verbonden aan het Gemeente-archief te Zutphen, maakte mij op deze kaarten en op enige andere stukken attent en bood mij tevens hulp op heuristiek gebied, waarvoor ik hier gaarne mijn dank betuig.

Deze wijze van omrekenen komt erop neer dat de Gelderse morgen in de praktijk op 612:600 of 1,02 Rijnlandse morgen gesteld werd. Uitgaande van de Rijnlandse morgen ad 0,8516 ha, verkrijgt men voor de Gelderse morgen 0,869 ha, dus vrijwel dezelfde waarde als de boven berekende ad 0,870 ha op basis van de Rekenkamer-roede.

Een tweede bewijs dat deze waarde in de praktijk gebruikt werd, geeft een verbaal uit 1752 van een nauwkeurige meting van nieuw ontgonnen land van het erf Stockink onder Gelselaar (gemeente Borculo) door de Overijsselse landmeter Abraham Gorckink. Hierin staat uitdrukkelijk vermeld dat 613 Rr gelijk gesteld wordt aan 600 Gr[24]. In de praktijk was de omrekening met deze verhouding lastiger, maar de werkelijkheid werd vermoedelijk iets nauwkeuriger weergegeven door de verhouding 613:600 dan door 612:600. Ook hier vindt men in metrieke maat voor de Gelderse morgen 0,870 ha.

De 18e eeuwse landmeetkundige praktijk bevestigt dus hier de eerste van onze voorlopige schattingen. In het historisch onderzoek zouden wij dus aan de Gelderse morgen een metriek equivalent kunnen toekennen van 0,870 ha.

Maar ook onze tweede waarde vindt bevestiging in kaartmateriaal. Op een kaart van de bouwerij te Oud-Reemst uit 1725 en op een kaart van het Huis Harselo en omgeving uit 1723 wordt een andere omrekening aangenomen, nl. niet 600 Gr = 612 of 613 Rr, maar 600 Gr = 606 Rr[25]. Dit komt neer op een Gelderse morgen niet van 0,870 ha, maar van 0,860 ha. Opmerkelijk is dat deze kaarten in dezelfde tijd en door dezelfde landmeter (B. Elshoff) getekend zijn als de vorige en dat ze landerijen betreffen uit dezelfde streek (Wageningen en Ede). In één geval gaat het ook om dezelfde opdrachtgever. Een aannemelijke reden waarom de landmeter Elshoff in het ene geval de verhouding 600:612 aannam en in het andere 600:606, heb ik niet kunnen vinden.

24 Dit stuk behoort tot een verzameling familiepapieren aanwezig op het erf Broekhuis te Gelselaar. Ir. A.J. Voortman te Wageningen was zo vriendelijk mij een afschrift te verstrekken.

25 Rijksarchief in Gelderland: Archief Keppel, kaartenverzameling no. 17 (Oud-Reemst) en no. 13/14 (Harselo). No. 14 is een kopie van no. 13, vervaardigd door de landmeter L. Swemkoop in 1725. Deze kaart is als illustratie gebruikt door A.W. EDELMAN-VLAM en C.H. EDELMAN, Over belangrijk grondbezit te Bennekom in het verleden, in: *Een Veluws dorp*, *een herinneringswerk voor Ir. M.M. van Hoffen*, uitgave Stichting 'Oud Bennekom', z.p. en z.j. (1958), p. 148.

De verhouding 600:606 tussen de Rijnlandse en de Gelderse morgen is precies de verhouding zoals deze in de herleidingstabellen van Dou en Morgenster vermeld staat (99.010:100.000). De verhoudingsgetallen in deze tabellen lijken bijzonder exact met hun vijf decimalen, maar in feite berusten zij vaak op in de praktijk gehanteerde verhoudingen bij omrekening van de verschillende maten. Door uitdeling ontstaat dan het nauwkeurig lijkende getal. Men moet hieraan dus niet te hoge waarde hechten. Zo rekende men in de landmeetkundige praktijk bijvoorbeeld dat de Friese koningsroede een halve voet langer was dan de Rijnlandse roede en men stelde steeds 12 koningsvoet = 12½ Rijnlandse voet[26]. De verhouding 12:12½ is door Dou weergegeven 100.000:104.200. Een andere praktijkverhouding was bijvoorbeeld 13 Rijnl. voeten = 12 Putse (Overmaasse) voeten; de verhouding 12:13 vinden wij bij Dou weergegeven als 92.308:100.000. Een ander voorbeeld is: 21 Rijnl. voeten = 20 Zuid-Hollandse voeten. Dou geeft dit weer als 95.238:100.000. Evenzo gold in de praktijk 27 Rijnl. voeten = 26 Brielse voeten, maar Dou schrijft dit als 96.296:100.000[27]. Het werk van Dou was voor de landmeterspraktijk bestemd en Dou, zelf landmeter, zegt in zijn voorrede ook uitdrukkelijk dat hij zijn praktische landmeetkundige kennis over de landmaten erin verwerkt heeft. Aan zijn opgaven liggen beslist niet altijd opmetingen van standaarden ten grondslag. In vele gevallen gaat het om de traditionele, voor het gemak op hele of halve voeten afgeronde verhoudingen tussen de diverse landroeden[28]. De verhouding 600:606 tussen de Rijnlandse en de Gelderse morgen was eveneens een in de praktijk gebruikte verhouding, zo zagen wij. De door Dou opgegeven verhouding in vijf decimalen (99.010:100.000) suggereert dus wel dat de Gelderse morgen hiermee zo nauwkeurig is vastgelegd, maar een kritische beschouwing van enige andere door hem opgegeven getallen laat zien, dat dit vrij zeker slechts schijn is.

Uit het bronnenmateriaal zien wij dat in de landmeetkundige praktijk in de 18e eeuw minstens twee waarden voor de Gelderse

26 J.A. FABER, Koningsroede en pondemaat, in: *It beaken* 27 (1965) p. 112.

27 De verhoudingen opgegeven door C. FR. EVERSDIJCK, *Tractaet van roeden ende landtmaten* (opgenomen in M. VAN NISPEN, *De beknopte landmeetkonst*, Dordrecht 1665) zijn vergeleken met die uit de tabel van Dou.

28 ZEVENBOOM, *Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen*, houdt hier geen rekening mee, waardoor m.i. de basis van zijn theorie niet deugt.

morgen naast elkaar gebruikt werden. De een was gebaseerd op een verhouding 600:612 of 600:613 en de andere op een verhouding 600:606 tussen de Rijnlandse en de Gelderse morgen. Dit betekent een metriek equivalent voor de Gelderse morgen van 0,870 of van 0,860 ha, hetgeen onze beide voorlopige schattingen bevestigt en aantoont dat deze werkelijk in de praktijk golden. Als wij dus gegevens uit de bronnen, die in Gelderse maat zijn uitgedrukt, willen herleiden tot metrieke maat, dan moeten wij met *twee* schattingen van het metrieke equivalent van de Gelderse roede of van de Gelderse morgen rekening houden. Geven de betreffende bronnen geen enkele aanwijzing, die een keuze tussen de twee waarden wettigt, dan moeten wij noodgedwongen werken met een ruime schatting. Gaat het echter om een opmeting door een landmeter in opdracht van de Rekenkamer, dan is het m.i. verantwoord te veronderstellen dat de schatting die ontleend is aan de gegevens over de Rekenkamer-roede, in dit geval de beste is. Alle schattingen zijn voor een goed overzicht in de slot-paragraaf opgenomen.

Het bovenstaande geldt voor de 18e eeuw, maar hoe staat het met de continuïteit? Kunnen wij voor de 17e eeuw dezelfde schattingen voor de Gelderse morgen en de Gelderse roede gebruiken als voor de 18e eeuw en moeten wij voor deze periode eveneens met tenminste twee verschillende waarden rekening houden?

Voor het eind van de 16e en het begin van de 17e eeuw geven enige kaarten van de Gelderse landmeter Bernardt Kempinck hiervoor een aanknopingspunt. In de kaartenverzameling van het Rijksarchief te Arnhem berust een zestigtal kaarten van deze landmeter, getekend tussen 1592 en 1626. Een aantal hiervan zijn uit metrologisch oogpunt van belang[29]. Kempinck vermeldt

29 Rijksarchief in Gelderland: Kaartenverzameling,
- (a) Coll. Van Geelkercken, no. 65: Het slot Sinderen (gem. Voorst) met de daartoe behorende bouw- en weilanden, (1598?).
- (b) Alg. Verz., no. 125: Kaart van de grenzen van de Kring van Dorth en Overijssel, 1603.
- (c) Rekenkamer, no. 18: ‘Affteiknunge van het schaar ende oeuver van den cleynen ende grooten Gelderschen werdt mit derzelven affbroeck ende aenwas’, 1611.
- (d) Rekenkamer, no. 48: ‘Affteikenunge van het afvallende schaar bijlanges den Pollwert, liggende opten Waelkant aen de Betusche zijde boven d'oude Whale’, 1611.
- (e) Rekenkamer, no. 152: Kaart van enige stukken aangewassen land (in de Scholfert), die tot bouw- en hooiland gemaakt zijn, 1611 (schets).
- (f) Rekenkamer, no. 228: Kaart van de Landschapsweiwaard onder Terwolde aan de IJssel, met de daarbij aangewonnen rijswaarden, 1611.
- (g) Rekenkamer, no. 249: ‘Carthe van der Landschaps weywarth beneden Wageningen aen den Rijnstroom naest baven hett Wageningse gatt gegelegen, genoempt Essenveltswarth’, 1614.
- (h) Alg. Verz., no. 83: Kaart van een gedeelte der heerlijkheid Gent, 1620.

meestal nauwkeurig welke maat hij gebruikt heeft. Soms geeft hij de verhouding aan van deze maat ten opzichte van een andere maat of hij zet onder de schaal de lengte van de gebruikte voetmaat af. Op de aangehaalde kaarten b, c, d, f, g en h blijkt het gebruik van de Gelderse landvoet of, zoals hij ook zegt, dezer landschaps maatvoet, waarvan 14 voet een roede vormen, terwijl 600 vierkante roeden ('kruisroeden') een morgen lands Gelderse maat maken. Op kaart f, gemaakt in opdracht van de Rekenkamer, heeft hij onder de schaal deze Gelderse voetmaat afgezet, die bij nameten 271,5 mm lang blijkt te zijn. Nauwkeurig meten is op de tekening niet mogelijk omdat de schaal vrij grof met een dikke inktlijn getekend is, waardoor begin en eind van de voetmaat enigszins onzeker is. Wij moeten met een speling van enige tiende millimeters naar boven en beneden rekening houden. Nauwkeuriger zal de landmeter deze tekening van de voetmaat trouwens ook niet bedoeld hebben. Verder moet men bedenken dat het papier gekrompen of gerekt kan zijn. Bedrukt papier krimpt na het drukken iets. Bij betekend of beschreven materiaal, zoals hier het geval is, kan rek òf krimp opgetreden zijn. Wordt het papier nat, dan rekt het uit, maar krimpt daarna weer, echter vaak niet weer geheel volledig; het blijft dan iets langer dan oorspronkelijk. Is het in vochtige toestand beschreven of betekend dan zal het later krimpen. Dit rekken of krimpen van het papier treedt vooral in de breedte op d.w.z. loodrecht op de looprichting of de draad van het papier. In de lengterichting van de papiervezels is de rek of krimp echter miniem. In het geval van de kaart f is de schaal juist loodrecht op de looprichting van het papier getekend, zodat men wel degelijk met een lengteverandering rekening moet houden, die ook enkele tiende millimeters kan bedragen.

Wij kunnen dus concluderen dat de Gelderse maatvoet die Kempinck, in het begin van de 17e eeuw gebruikte ongeveer 271,5 mm lang was, maar hierbij moeten wij met een mogelijke speling naar boven of beneden van enkele tiende millimeters rekening houden.

Welnu, voor de 18e eeuw vonden wij als beste schatting voor de Gelderse landroede bij opmetingen in opdracht van de Reken-

kamer 3,805 - 3,809 m. Dit betekent eeen Gelderse voet (1/14 roede) van 271,8 - 272,1 mm. Het verschil met de door Kempinck getekende voetmaat is slechts klein. Wij mogen dus wel veronderstellen dat het hier hoogst waarschijnlijk om dezelfde maat gaat, temeer daar Kempinck uitdrukkelijk spreekt van 'dezer landschaps maatvoet'. Dit wijst er op dat de lengte toen reeds min of meer officieel was vastgelegd. Of het hierbij gaat om de oude, in 1705 vervangen Rekenkamer-standaarden is niet uit te maken bij gebrek aan gegevens. In de plakkaten en resoluties van de Gelderse Staten heb ik over een officiële vaststelling niets kunnen vinden. Wel wordt in 1552 en 1556 bepaald dat ieder dorp zich in maat en gewicht zal moeten richten naar de stad waaronder het ressorteerde[30], maar deze plakkaten hebben blijkens de inhoud alleen betrekking op maten en gewichten voor marktwaren en niet op landmaten, waarmee de stadsbesturen zich niet bemoeiden.

Hoe het zij, er is in ieder geval een duidelijke aanwijzing dat er tenminste vanaf het begin van de 17e eeuw een vrij hoge mate van continuïteit bestaan heeft wat betreft de eerste door ons gevonden waarde, die gebaseerd was op de gegevens van Aeneae en Van Swinden over de Rekenkamer-roede. Een veronderstelling dat dus in de 17e eeuw dezelfde schatting kan gelden als wij voor de 18e eeuw vonden, ligt voor de hand. Daar wij echter buiten de kaart van Kempinck tot nu toe geen verdere gegevens gevonden hebben om deze veronderstelling te toetsen, kunnen wij in het praktisch onderzoek niet verder gaan dan te stellen, dat de beste schatting ligt tussen enerzijds de lengte van de opgemeten voetmaat uit de kaart van Kempinck en anderzijds de lengte van de voetmaat afgeleid uit de gegevens over de Rekenkamer-roede. Dit betekent een schatting van de Gelderse landvoet van 271,5 - 271,9 mm en dienovereenkomstig een schatting van de Gelderse morgen van 0,867 - 0,870 ha.

Wij zullen echter ook voor de 17e eeuw met onze tweede waarde rekening moeten houden. Op grond van het feit dat de drukken en bewerkingen van Dou-Morgenster vanaf de eerste druk uit 1629 steeds dezelfde waarde voor de Gelderse roede en de Gelderse morgen vermelden en dat dit werk een belangrijk handboek voor de landmeters was, moeten wij wel aannemen, dat in de landmeetkundige praktijk ook in de 17e eeuw een ver-

30 W. VAN LOON EN H. CANNEGIETER, *Groot Gelders Placaet-boeck*, Nijmegen en Arnhem 1701-1740, Dl. I, col. 124 (11 jan. 1552), col. 229-230 (18 dec. 1556).

houding 600:606 tussen de Rijnlandse en de Gelderse morgen gebruikt werd. Voor het eind van de 17e eeuw vinden wij dit inderdaad bevestigd op een kaart uit 1693 van de Scherpenkamp onder Angeren. Uit de opgave van de grootte van de percelen in Rijnlandse én in Gelderse maat blijkt dat de genoemde verhouding toen werkelijk toegepast werd[30a]. Voor het midden van de 17e eeuw is geen materiaal gevonden om dit te toetsen, maar wellicht dat nadere kaartstudie dit nog eens zal opleveren. De betreffende schatting voor de Gelderse morgen ad 0,860 ha zullen wij dus, evenals voor de 18e eeuw, ook voor de 17e eeuw in aanmerking moeten nemen, onafhankelijk naast de eerste hierboven gegeven benadering.

Uit dit alles zal duidelijk zijn, dat er bij onze huidige stand van kennis geen steekhoudende argumenten zijn om de Gelderse roede en de Gelderse morgen bij herleiding van de 17e en 18e eeuwse gegevens in het algemeen te stellen op 3,807 26 m resp. 0,869 713 72 ha of 0,869 714 ha volgens de opgaven van Van Swinden of de tabel van Staring. Onze nauwkeurigheidsgrenzen blijken wij heel wat ruimer te moeten stellen als wij niet in een schijn-exactheid willen vervallen. Voor de verschillende schattingen kan men het overzicht in de laatste paragraaf raadplegen. Uit een en ander blijkt dat de Gelderse roede in de 17e en 18e eeuw globaal 3,79 - 3,81 m lang was en dat de Gelderse morgen een oppervlakte had van 0,86 - 0,87 ha.

V. *De kleine Gelderse landmaat*

De Gelderse landvoet (27,2 cm) die in de vorige paragraaf ter sprake kwam, noemt Kempinck de *grote* landvoet. Hij heeft op kaart b dit woord later toegevoegd, blijkbaar ter verduidelijking. Er moet dus, althans in Kempincks tijd, ook een *kleine* Gelderse landvoet geweest zijn en inderdaad, deze vinden wij vermeld op zijn kaart a van het slot Sinderen en de daartoe behorende bouw- en weilanden, ca. 1598. Hier heeft hij alles naar de kleine Gelderse landmaat gemeten en gerekend. Evenals bij de grote Gelderse maat telde een voet 10 duim en vormden 14 voet een roede en 600 vierkante roeden een morgen.

Hoe groot is nu deze kleine Gelderse morgen? Kempinck heeft

30a Gemeente-archief Arnhem, Archief van het St. Peters Gasthuis, inv. no. 110, kaart no. 5.

de grootte van de kavels op de kaart aangetekend in morgens, (vierkante) roeden en (vierkante) voeten. Dit biedt de mogelijkheid van vergelijking met de grootte volgens de kadastrale gegevens uit ca. 1830[31]. Legt men de kadastrale minuutplans van Voorst, sectie D en de kaart van Kempinck naast elkaar, dan blijkt dat voor een groot deel van de landerijen de verkaveling weinig of niet veranderd is. Van dit gebied is de oppervlakte in ha opgezocht in de oude kadastrale registers 69 en 69a en daarna getotaliseerd. Het resultaat was dat 100 mor - 235 r - 96¼ v Gelderse kleine maat ongeveer gelijk moet zijn aan 78.26.10 ha. Dit betekent een Gelderse kleine morgen van 0,783 ha. Uiteraard is deze methode vrij onnauwkeurig, maar zij voldoet om de orde van grootte van de betreffende morgen te bepalen. Deze blijkt dus inderdaad belangrijk kleiner te zijn dan de besproken (grote) Gelderse morgen van 0,86 - 0,87 ha.

De aantekeningen van Kempinck op zijn kaart laten een meer preciese bepaling van zijn Gelderse kleine maat toe. Hij geeft nl. de verhouding op van de door hem gebruikte maat en een 'Hollandse' en hij zegt dat de Gelderse kleine morgen ongeveer 1/19 deel kleiner is dan een Hollandse morgen. Hij zet een kleine Gelderse voet af tegen een Hollandse voet en vergelijkt ze onderling. Hij komt dan tot de conclusie dat de lengte verhouding vrijwel 29:30 is en dat deze het dichtst komt nabij de verhouding 34:35. De kleine Gelderse en de Hollandse vierkante voeten, resp. vierkante roeden en morgens verhouden zich, zo zegt hij, als de kwadraten hiervan. Met andere woorden: de Gelderse kleine voet is iets groter dan 29/30 of 0,967 Hollandse voet en is ten naaste bij 34/35 of 0,971 Hollandse voet. De Gelderse kleine morgen is ongeveer 18/19 of 0,947 Hollandse morgen, maar nauwkeuriger $34^2/35^2$ of 0,944 Hollandse morgen.

Welke maat Kempinck met die 'Hollandse' voet, roede en morgen bedoelt, zal voor hem en zijn tijdgenoten waarschijnlijk zonder meer duidelijk geweest zijn, maar voor ons is dit niet het geval. Een bepaling van de Gelderse kleine maat langs deze weg is daardoor dus geblokkeerd.
Wij kunnen echter de uitgezette voetmaten nameten op Kempincks kaart. Daar deze getekend zijn in de richting van de draad van het papier, waarin rek of krimp miniem is, hebben wij hierin een goed uitgangspunt. Toch moeten wij, gezien de toestand en de ouderdom van de kaart, alsmede de aard van de

31 Bewaring van de hypotheken en het kadaster, Arnhem: Kadastraal archief.

getekende schaal, rekening houden met een marge van enkele tiende millimeters naar boven en beneden. De Gelderse kleine voet blijkt dan volgens de kaart 258,2 - 258,8 mm lang en de Hollandse voet 266,0 - 266,6 mm. Deze lengten moeten zich, blijkens Kempincks mededeling, verhouden als 34 tot 35. Daaruit volgt:

Gelderse kleine landvoet	258,4 - 258,8 mm
Hollandse voet	266,0 - 266,4 mm

Op kaart e geeft Kempinck ook een schaal in voeten van 14 in een roede, elke voet van een lengte als onder de schaal staat afgezet. Hij vermeldt op deze schetskaart niet of dit een Hollandse voet dan wel een grote of kleine Gelderse voet is. Nameten van de voet geeft als resultaat echter 267 mm. Deze voet is weliswaar afgezet in de richting van de draad van het papier (zodat men met weinig rek of krimp rekening behoeft te houden), maar de kaart bestaat helaas uit twee aaneengeplakte delen. De lengtebepaling is dus onvermijdelijk onnauwkeuriger dan die uit kaart a. Toch kunnen wij wel aannemen dat het hier gaat om Kempincks Hollandse voet, waarvan de lengte hierboven immers op ruim 266 mm geschat kon worden.
Uit Kempincks gegevens over de voetmaten komen wij tot de volgende schatting voor het metrieke equivalent van zijn Gelderse kleine morgen en zijn Hollandse morgen:

Gelderse kleine morgen	0,785 - 0,788 ha
Hollandse morgen	0,832 - 0,835 ha.

Deze waarde voor de Gelderse kleine morgen klopt globaal met hetgeen wij boven vonden met behulp van de kadastrale gegevens.
Zoals ik reeds zei, weten wij niet welke Hollandse maat Kempinck bij zijn vergelijking met de kleine Gelderse op het oog had. Voor zijn tijdgenoten moet deze Hollandse maat van grotere bekendheid geweest zijn dan de Gelderse kleine maat, omdat anders de vergelijking geen zin had. Ik heb deze Hollandse maat slechts op kaarten van Kempinck aangetroffen en uit zijn gegevens volgt:

Hollandse voet (10 duim)	266,0 - 266,4 mm
Hollandse roede (14 voet)	3724 - 3730 mm
Hollandse morgen (600 r^2)	0,832 - 0,835 ha.

Het is mogelijk, dat aan het eind van de 16e en het begin van

de 17e eeuw, toen de Rijnlandse landmaat nog niet overal in de Republiek zijn unificerende invloed uitoefende, in sommige landmeterskringen (in oost- en midden-Nederland) deze Hollandse maat gebruikt werd als herleidingsmaatstaf voor minder bekende lokale en regionale maten. Een onderzoek in kaartenverzamelingen uit die tijd zal misschien kunnen aantonen of er enige grond voor deze veronderstelling is. En als dit zo zou zijn, welke meer algemeen bekende maat is het dan? Wij kunnen hiervoor bij de huidige stand van het metrologisch onderzoek slechts een vermoeden uitspreken. De Rijnlandse en de Amsterdamse maatstelsels geven ons geen aanknopingspunt, maar wel de Utrechts-Stichtse maat.

Bij de Utrechts-Stichtse roede kende men ook een onderverdeling in 14 voeten van elk 10 duim. Volgens een door Aeneae gemeten oude ijzeren standaard was de Stichtse roede (afgerond) 3,76 m lang. De Utrechtse matencommissie uit de Franse tijd kwam tot dezelfde conclusie[32]. Dit betekent een verschil van wel 3 cm met de Hollandse roede van Kempinck. Op basis van de tabel van Dou komen wij echter voor de Utrechtse maat op waarden die overeenstemming vertonen met Kempincks Hollandse maat: Utrechtse voet 266 mm, Utrechtse roede 3722 mm en Utrechtse morgen 0,831 ha. Het is dus heel wel mogelijk dat deze Hollandse morgen eigenlijk de Utrechtse morgen is. Men bedenke daarbij, dat het in oost-Nederland in het spraakgebruik niet ongewoon was om zaken uit de provincie Utrecht als 'Hollands' aan te duiden.

VI. *De boerenmaat voor bouwland*

Als vlaktemaat voor het bouwland was op de zandgronden naast de morgen nog een andere maat gebruikelijk, nl. het mud (of molder) gezaais, met een onderverdeling in schepels en spinten gezaais (1 mud = 4 schepel = 16 spint gezaais).

Deze maten hangen samen met de effectieve exploitatie van de grond: een mudde zaailand is zoveel als men met een mud zaaigraan kan bezaaien. In de historisch-metrologische literatuur wordt vermeld dat deze eenheden al vroeg genormaliseerd zijn en dus tot vaste oppervlaktematen zijn geworden[33].

32 VAN SWINDEN, *Lengtematen*, p. 128 met hs.

33 S.J. FOCKEMA ANDREAE, O u d e l a n d m a t e n , in: *NIBEM (NaCobrouw) jaarboekje* 24 (1960), p. 17.

Van Swinden geeft voor verschillende plaatsen in Gelderland op dat één mud of molder gezaais gelijk was aan 400 Rr of 2/3 Rijnl. morgen, dus dat één schepel gezaais gelijk was aan 100 Rr of 1/6 morgen (Apeldoorn, Bredevoort, Doetinchem, Doornspijk, Harderwijk, Wageningen)[34] en Kops (1808) deelt hetzelfde mee voor Arnhem, Doetinchem, Doornspijk en Harderwijk[35]. Uit vele stukken uit de 17e en 18e eeuw blijkt ook inderdaad dat men ongeveer 6 schepel gezaais rekende als een morgen.

De algemeen gehuldigde opvatting dat het mud en het schepel gezaais in Gelderland al vroeg tot vaste oppervlaktematen geworden zijn, lijkt hierdoor bevestigd te worden. Bij archiefonderzoek bleek mij echter telkens dat dit toch niet het geval is en dat naast een veel gebruikte omrekening op basis van 6 schepel gezaais = 1 morgen, deze maten bij de boeren nog een eigen leven leidden als onvaste vlaktematen met een nauwe aansluiting bij de reële exploitatie. Ik heb ze daarom boerenmaten genoemd, in tegenstelling tot de boven besproken landmetersmaten.

De boeren zelf maten hun percelen zelden op in roeden. Bij de onregelmatige perceelsvormen, die veelvuldig op de zandgronden voorkwamen, waren zij trouwens meestal ook niet in staat de oppervlakten te berekenen. Zij begrootten deze daarom aan de hand van de hoeveelheid zaaizaad die zij voor een bepaald perceel gebruikten (of naar schatting gebruiken moesten, als zij het zouden bezaaien). Men ging hierbij uit van het hoofdgewas van de zandgronden, de rogge, en de gebruikelijke graanmaat, nl. het mud (of molder) = 4 schepel = 16 spint.

Deze wijze om de oppervlakte aan te duiden voldeed geheel aan de eisen die het toenmalige boerenbedrijf op de zandgronden stelde. De boer moest na iedere oogst zijn zaaizaad voor het volgende jaar apart zetten en door het marginale karakter van de landbouw in die tijd moest hij hier heel precies mee zijn. Hij was daardoor nauwkeurig op de hoogte hoeveel zaaizaad hij voor iedere perceel nodig had. Een maatstaf op deze basis was dus gemakkelijk toe te passen en bood het voordeel van niet abstract, maar concreet en beeldend te zijn. In het onderling verkeer tussen de dorpelingen was dit van belang. De maatstaf

34 VAN SWINDEN, *Landmaten*, hs. naast pp. 65 en 101-103.

35 (J. KOPS), Opgaaf van grond- en land-maten in onderscheidene plaatsen van het Koningrijk Holland, in: *Magazijn van vaderlandschen landbouw* 4 (1808), pp. 340-343.

was voor hen duidelijk en ieder wist bijvoorbeeld welke grootte ongeveer met een schepel gezaais bedoeld werd. Men had een grote vaardigheid in het bepalen van de grootte van een perceel door de grenzen langs te lopen en uit het aantal stappen of treden het aantal schepels of spinten gezaais af te leiden.

Er zal natuurlijk enige normalisatie plaats gehad hebben, want de hoeveelheid zaaizaad varieerde o.a. met de tijd van zaaien en de kwaliteit van de grond. Men zal daarom bij een schatting in mudden gezaais de jaarlijks wisselende omstandigheden uitgeschakeld hebben en uitgegaan zijn van een gemiddelde hoeveelheid zaaizaad bij normale zaaitijd, zodat in hoofdzaak slechts de bodemgesteldheid een zekere variatie gaf. Door dit rekenen met gemiddelde hoeveelheden zaaizaad onder normale omstandigheden, trad al een zekere fixatie van de boerenmaten op. Zoals wij nog zullen zien, is dit proces in de 18e eeuw echter nog in volle gang. Verder speelde de inhoud van de gebruikelijke graanmaat een rol en hierin bestonden plaatselijke en regionale verschillen!

Dat er in de 17e en 18e eeuw in Gelderland nog een nauw verband bestond tussen het mud gezaais en de werkelijke exploitatie komt in het historisch materiaal telkens tot uiting. In de verpondingskohieren (grondbelasting) van omstreeks 1650[36], in de registers van nieuw ontgonnen percelen[37] en in andere soortgelijke bronnen vindt men niet zelden de perceelsgrootten opgegeven als: 5 molder roggegezaais, 9 molder zaailand Arnhemse maat, 4 mud Harderwijker maat, 6 molder gezaai Zutphense maat, land ter grootte van een half Amersfoorts mudde e.d.

Uit een en ander kan men opmaken dat de oppervlaktebepaling (schatting) door de boeren in het ene geval gebaseerd was op een Arnhems mud zaaizaad, in het andere op een Zutphens of Harderwijker mud zaaizaad enz., al naar gelang de ter plaatse gebruikte graanmaat.

Maar ook bij gebruik van *dezelfde* plaatselijke graanmaat konden nog verschillen optreden. Dit zien wij o.a. in twee belastinglijsten uit 1749[38]. De boeren moesten toen opgeven hoe-

36 Rijksarchief in Gelderland: Statenarchief kw. Veluwe, voorl. inv. nos. 267-270, 814-823, 825-831; Statenarchief kw. Zutphen, voorl. inv. nos. 291-306.

37 Rijksarchief in Gelderland: Archief Rekenkamer, inv. nos. 1272 en 1273.

38 Rijksarchief in Gelderland: Statenarchief kw. Veluwe, voorl. inv. nos. 306 en 308.

veel morgens bouwland zij ieder gebruikten. Bij Renkum staat aangetekend: 'Staat te letten dat alhier de luyden de mergens hebben opgegeven tegens zes schepels gerekent arnhemse maat', maar bij Doorwerth: 'N.B. de mergens zijn alhier gerekent tegens 5 schepel Arnhemse maat'. Hoewel dus in Renkum zowel als in Doorwerth de Arnhemse graanmaat gebruikt werd, rekende men in Doorwerth blijkbaar gemiddeld met iets minder zaaizaad per oppervlakte eenheid en dientengevolge met een grotere schepel gezaais.

Dit onvaste karakter van de boerenmaat blijkt eveneens uit een mededeling over Elburg, die Van Swinden aan Aeneae ontleent. Hij zegt dat het bouwland aldaar gemeten werd in mudden, die echter zeer in grootte verschilden, al hield de morgen 'eigenlijk' 1½ mud[39].

De landmeters waren door hun veelvuldig contact met de agrarische bevolking heel goed op de hoogte van de aard van de boerenmaten. Indien het nodig was de grootte-verhoudingen tussen morgens en schepels gezaais op hun kaart aan te tekenen, gaven zij dit ongeveer en met een zeker voorbehoud aan. Zo staat op een kaart van de tienden te Appen en Gietel (gem. Voorst) uit 1736/1737 van de landmeter J. van Heuvel: 'Rijnlandsche maet doende 600 Roeden een mergen en 100 derzelve roeden een hond of een schepel gezaey, *ruym*, *Arnhemse maet*'[40].

Met twee factoren moet dus bij de opgaven van de boeren over hun mudden en schepels gezaais rekening gehouden worden: de gebruikte graanmaat en de plaatselijk als gemiddeld aangehouden hoeveelheid zaaizaad per oppervlakte eenheid. Deze laatste kan enigszins variëren in verband met verschillen in bodemgesteldheid.

Was voor de boeren zelf in hun bedrijfsvoering en in hun onderling verkeer dit alles vermoedelijk een vrij eenvoudige zaak, bij beschouwing van het bouwland in grotere gebieden, bij beheer van landerijen en voor belastingdoeleinden zal het wel problemen gegeven hebben. Hoe wist men zich in de praktijk te behelpen?

Wij zagen reeds dat de gelijkstelling 6 schepel gezaais = 1 Rijnl. morgen toegepast werd en dat hierdoor een zekere mate van unificatie tot stand gekomen is, al was in het boerenmilieu de ontwikkeling tot min of meer vaste maat nog in volle gang.

39 VAN SWINDEN, *Landmaten*, hs. naast p. 102.

40 Rijksarchief in Gelderland: Kaartenverzameling no. 250.

Nader onderzoek laat zien dat naast deze veel gebruikte herleiding ook nog een andere in zwang was. Deze vinden wij bijvoorbeeld gebruikt in stukken betreffende de Wisscher tiend te Harfsen (gem. Gorssel) uit 1684. De grootte van de percelen wordt hierin zowel in molders, schepels en spint, als in morgens, hont en roe opgegeven. Hieruit blijkt dat niet 6, maar 7½ schepel gezaais gelijk werd gesteld aan een Rijnl. morgen[41].

Uit het historische materiaal vinden wij dus dat als herleidingen in de praktijk gehanteerd werden:

1 Rijnl. morgen = 6 schepel gezaais, dus 1 schepel gezaais = 100 Rr^2
1 Rijnl. morgen = 7½ schepel gezaais, dus 1 schepel gezaais = 80 Rr^2.

Verder blijkt dat er ook mudden of schepels gezaais waren, die nader aangeduid werden met Deventer maat, Elburgse maat, Harderwijker maat, Zutphense maat enz., maar waarvan wij niet gevonden hebben hoeveel schepel gezaais men hiervan gelijk aan een morgen stelde.

Hoe moeten wij nu de twee bovenstaande herleidingen opvatten? Gaat het hier om los van elkaar staande fixaties van de boerenmaten, elk op een bepaalde oppervlakte? En is de toevoeging Deventer maat, Zutphense maat enz. dan een nadere aanduiding voor de ter plaatse gebruikte *oppervlakte* van het schepel gezaais? Dit zou dan betekenen dat men in de praktijk rekende met aparte oppervlaktematen voor een groot aantal plaatsen. In twee gevallen zouden wij dan een herleiding hebben achterhaald, waarbij de aanduiding van een plaatsnaam achterwege is gebleven, omdat deze oppervlakte-eenheid voor de tijdgenoten zonder meer duidelijk was.

Dit is inderdaad de algemeen aanvaarde opvatting, maar er zijn allerlei mededelingen in de bronnen over maat-herleidingen, die hiermee in strijd zijn en die de veronderstelling wettigen, dat bij herleiding van de boerenmaten voor praktische doeleinden nog rekening gehouden werd met de werkelijke exploitatie en dat het verband tussen landmaat en graanmaat nog gehandhaafd werd.

Heel duidelijk blijkt dit uit een verklaring die de Gelderse landmeter J. van Lindt in een civiel proces in 1652 aflegde. Hij zegt ‘bij experientie bevonden te hebben, een marge lants ad 600 roeden rhijnlants ofte hollants aen roggen geseij uutte-

41 Gemeente-archief Zutphen: Archief Oude en Nieuwe Gasthuis Zutphen.

brengen achtehalff (d.i. de achtste half, dus 7½) schepel geseis Zutphense maete, tho weten op de bouwlanden in de Graafschap van Zutphen doorgaens geleegen, geen cley ofte taruwenlandt sijnde'[42]. Hij verklaart dus dat in de Graafschap Zutphen een Rijnlandse morgen overeenkomt met 7½ schepel gezaais Zutphense maat, indien men zich baseert op de roggebouw op zandgrond van gemiddelde kwaliteit.

Deze mededeling is slechts verklaarbaar als de toevoeging Zutphense maat hier niet een aanduiding is van de regionaal gebruikte oppervlakte voor het schepel gezaais, maar van de gebruikte *graanmaat* (schepel). De door Van Lindt opgegeven herleiding betekent dus niet dat 7½ Zutphense oppervlakteeenheden = 1 morgen, maar dat men met 7½ schepel in Zutphense graanmaat onder normale omstandigheden een oppervlakte placht te bezaaien van ongeveer 1 Rijnl. morgen. Deze verhouding komt overeen met de reeds vermelde, uit het materiaal gevonden herleiding: 1 Rijnl. morgen = 7½ schepel gezaais, dus 1 schepel gezaais = 80 Rr^2.

In de verpondingskohieren uit ca. 1650 treffen wij eveneens een aantal op het eerste gezicht kryptische mededelingen aan over de boerenmaten. Deze worden echter ook begrijpelijk, als wij aannemen dat de samenhang tussen landmaat en graanmaat nog bestond. Voorbeelden hier van zijn de volgende:

> ''t mudde geseeijs tot 4 schepel ende tot 24 end een half molder opt'last' (heerlijkheid Lichtenvoorde)
> 'Memorie - Dat een molder gesaeijs vast doorgaens onder den ampte van Voorst is genomen op vier schepel Deventer maete' (Ambt Voorst, kerspel Terwolde)
> 'het mudde geseeijs tot 1 mudde Harderwijcker mathe. De morgen tot 600 roeden'. (Ambt Heerde).
> 'dat geheele schependomb... wordt gebouwt opte darde garve, de molders gereeckent tegens XXII molders opt'last' (Schependom van Doetinchem)
>
> 'dat het molder getall op Doethecomsche maete geset is tegens 22 molder opt'last' (Richterambt Doetinchem, buurschap IJzenvoorde).
> 'Nota - dat het molders zijn nae Zutphensche maete' (Richterambt Ruurlo)
>
> ''t is toe weeten dat het is nae Deventer maete genoomen van 26 molder opt'last' (Schependom van Groenlo).

42 Rijksarchief in Gelderland: Archief Hof van Gelderland, Civiele processen, 1652 no. 81.

Om deze mededelingen te doorzien, moeten wij de verhouding tussen de graanmaten in de beschouwing betrekken.

Het last was de algemene maat voor het graan hier te lande en de handel nam aan dat deze overal even groot was[43]. Een last telde 27 mud Amsterdamse maat en volgens handelsgebruik was dit gelijk aan:

27 mud Zutphense maat
26 mud Deventer maat
24 mud Elburgse maat
22½ mud Harderwijker maat
22 mud Arnhemse maat
18 mud Nijmeegse maat
16 mud Amersfoortse maat[44]

Er golden dus in de praktijk vaste verhoudingen, die men uit de koopmanshandboeken of uit de zgn. korenboekjes kon leren kennen, dan wel uit ervaring wist.

De aantekeningen in de verpondingskohieren worden nu duidelijk. Zij betekenen dat bij het berekenen van de pachtwaarde (die de grondslag was voor de aanslag in de verponding) een mud gezaais gesteld werd op de oppervlakte land die men onder normale omstandigheden met een mud van de ter plaatse gebruikte graanmaat placht te bezaaien. Door rekening te houden met de verhouding tussen de graanmaten kon de pachtwaarde van een mud gezaais in alle plaatsen op gelijke voet in geld berekend worden. Men vermeed dus de directe omrekening van mudden en schepels gezaais in een vaste oppervlaktemaat door de inhoud van de ter plaatse gebruikte graanmaat in aanmerking te nemen.

De situatie wat betreft de boerenmaten kunnen wij als volgt schetsen. De Arnhemse graanmaat had in Gelderland de grootste verbreiding. In Arnhem was de belangrijkste Gelderse graanmarkt en de Rekenkamer, die de Gelderse domeinen beheerde, was in deze stad gevestigd. Het rekenen met de Arnhemse graanmaat was daardoor het meest gebruikelijk en het Arn-

43 VAN SWINDEN, *Korenmaten*, p. 14. FOCKEMA ANDREAE, Beginselen metrologie, p. 197.

44 Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage: Coll. Gogel, inv. no. 71, (H. AENEAE), *Specie-tafelen, waar naar de impost op het gemaal van de onderscheidene graansoorten... moet worden berekend,...; op last van het gouvernement der Bataafsche Republiek vervaardigd*, Den Haag, Vosmaer en Zonen, 1805. J. KOPS heeft hieruit overgenomen zijn Tafel van graanmaten in onderscheidene plaatsen in het Koningrijk Holland, in: *Magazijn van vaderlandschen landbouw* 4 (1808), pp. 330-335.

hemse graanmud (1/22 last) werd later ook wel Gelders mud genoemd. De normale hoeveelheid zaaizaad voor rogge was op de zandgronden 5 à 6½ schepel Arnhemse maat op een Rijnlandse of Gelderse morgen[45]. Het kleine verschil tussen de beide morgens kan hierbij verwaarloosd worden. Was nu een herleiding van mudden gezaais in morgens noodzakelijk, dan nam men blijkbaar een gemiddelde zaaizaadhoeveelheid aan van ca. 6 schepel Arnhemse maat voor een morgen[46]. Met andere woorden men rekende één mud (of molder) gezaais op 2/3 morgen.

Er is dus slechts sprake van een schijnbare fixatie van de boerenmaten door deze min of meer officiële rekenmethode, tengevolge van de grote verbreidheid van de Arnhemse graanmaat en het beheer van de domeinen door de Rekenkamer. Daarnaast bleven andere verhoudingen bestaan in die delen of plaatsen van de provincie, waar de Arnhemse graanmaat weinig of niet gebruikelijk was of waar, naast de Arnhemse, ook een andere graanmaat in zwang was.

Welke graanmaat gebruikt werd, hing samen met de marktplaats of marktplaatsen waar men op gericht was. In het kwartier van Zutphen werd naast de Arnhemse muddemaat, de Zutphense veel gebruikt, maar ook wel de Deventer maat. De oostelijke Veluwerand en de IJsselvallei waren deels gericht op Zutphen en Deventer en daar treffen wij dan ook het Zutphense en Deventer mud aan. Op de noordelijke Veluwe vinden wij het gebruik van het Harderwijker en Elburgse mud en op de westelijke Veluwe (Barneveld, Hoevelaken, Nijkerk en Putten) van het Amersfoortse mud. De gerichtheid op een bepaalde plaats was in de tijd niet steeds constant en ook lokaal kon dit op korte afstand uiteenlopen. De belangrijkste centra strekten hun maat-invloed het verst uit en overlapten die van de kleinere secundaire marktplaatsen.

De beide herleidingen die wij konden achterhalen, nl. 1 morgen = 6 schepel gezaais (vrij algemeen gebruikt) en 1 morgen = 7½ schepel gezaais (in het kwartier van Zutphen), zullen samenhangen met de Arnhemse resp. de Zutphense graanmaat. De herleidingen betekenen dan, dat met 6 schepel rogge

45 Rijksarchief in Gelderland: Statenarchief kw. Zutphen, voorl. inv. no. W 53 (Lijst van de gemiddelde opbrengst per morgen van 600 roeden Rijnl. van goed en van slecht land, 1786). Vergl. ook: *Statistieke beschrijving van Gelderland*, *uitgegeven door de Commissie van Landbouw in dat gewest*, Arnhem 1826, pp. 153-154.

46 Dit is ca. 240 l per ha.

Arnhemse maat een ongeveer evengrote oppervlakte bezaaid kon worden als met 7½ schepel rogge Zutphense maat. In de praktijk moet dan 6 schepel rogge Arnhemse maat ongeveer gelijk zijn aan 7½ schepel Zutphense maat. Variatie in de gemiddelde zaaizaadhoeveelheid kan hierbij enige afwijking geven.

Deze veronderstelde overeenkomst kunnen wij toetsen aan de verhouding tussen de graanmaten: 7½ schepel Zutphense maat komt overeen met 7½ × 22/27 of 6,1 schepel Arnhemse maat. Dit klopt dus vrij precies met onze veronderstelling. Het verschil is slechts 0,1 schepel. De gemiddelde zaaizaadhoeveelheid per oppervlakte-eenheid waar men voor de herleiding mee rekende, was dus blijkbaar vrij vast.

De twee uit het materiaal gevonden herleidingen, die in de 17e en 18e eeuw gebruikt werden, kan men dus niet beschouwen als geheel los van elkaar staande fixaties van de boerenmaten, elk op een bepaalde oppervlakte, maar er bestaat een verband tussen hen. Zij hangen samen door de inhoudsverhouding tussen de graanmaten en een slechts weinig varierende zaaizaadhoeveelheid (van 6,0 - 6,1 Arnhemse schepel per morgen).

Het ligt nu voor de hand de gemiddelde zaaizaadhoeveelheid per morgen die in de 17e en 18e eeuw bij de herleiding van de Arnhemse en Zutphense boerenmaten gehanteerd werd, als hypothese toe te passen op die boerenmaten, waarvoor wij geen herleiding tot Rijnlandse maat in het materiaal gevonden hebben. Langs deze weg kunnen wij dan voor de grootte van die maten een schatting maken of een benadering geven, die in het historisch onderzoek bruikbaar kan zijn.

Wat wij uit de bronnen over de aard van de boerenmaten vonden, komt in algemene termen gesteld neer op het volgende. In het materiaal is bedoeld met ‘één schepel gezaais P'se maat’: zoveel land als men onder normale omstandigheden gemiddeld met een P'se graanschepel placht te bezaaien. Hierbij duidt P de betreffende plaatsnaam aan. Stellen wij de zaaizaadhoeveelheid per Rijnl. morgen op Z_p schepels P'se maat, dan geldt in het algemeen:

$$\text{één sch gezaais P'se maat} = 1 / Z_p \text{ Rijnl. morgen} = 600 / Z_p \text{ Rijnl. roeden} \quad (1)$$

Uit het materiaal zagen wij dat in het boerenmilieu Z_p nog

bij de werkelijke exploitatie aansloot. Al was er een tendens tot rekenen met een gemiddelde zaaizaadhoeveelheid onder normale omstandigheden, deze was niet geheel gefixeerd. Er bleef variatie bestaan, waarin zich vermoedelijk vooral de bodemgesteldheid weerspiegelde. Dit betekent dus een enigszins onvaste schepel gezaais naar oppervlakte gerekend, hetgeen voor de boeren overigens geen bezwaar was.

Het materiaal laat zien dat men bij de herleiding van de ene boerenmaat in de andere rekening hield met de in de handel gebruikelijke inhoudsverhouding tussen de graanmaten. De inhoud van de diverse plaatselijke graanschepels is nl. omgekeerd evenredig met het aantal mudden of schepels van elke maat dat in een Amsterdams last gaat. Als wij het aantal mudden per last in P en in een andere plaats A resp. M_p en M_a noemen, dan is bij gebruik van gelijke zaaizaadhoeveelheid per oppervlakte-eenheid:

$$\text{één sch gezaais P'se maat} = M_a / M_p \text{ schepels gezaais A'se maat} \quad (2)$$

Uit (1) en (2) volgt voor de herleiding van de boerenmaten in Rijnlandse maat:

$$\text{één sch gezaais P'se maat} = 600 / Z_a \times M_a / M_p \text{ Rijnl. roeden} \quad (3)$$

Hierin zijn:

	P en A namen van de marktplaatsen, waarvan men de graanmaat gebruikte
Z_a	de gemiddelde zaaizaadhoeveelheid in schepels A'se graanmaat per Rijnl. morgen of het aantal schepels gezaais A'se maat, dat gelijk gesteld wordt aan een morgen
M_p en M_a	het aantal mudden van de graanmaat in P, resp. in A, dat in een Amst. last gaat

Nemen wij nu voor een benadering van de grootte van de boerenmaten in Rijnl. roeden voor Z_a dezelfde gemiddelde zaaizaadhoeveelheid per morgen aan als in ons materiaal bij de herleiding van Arnhemse of Zutphense maat gebruikt werd (nl. 6 Arnhemse of 7½ Zutphense schepel), dan blijkt:

a Uitgaande van de Arnhemse graanmaat één sch gezaais P'se maat = 600 / 6 × 22 / M_p = 100 × 22 / M_p Rr^2

b Uitgaande van de Zutphense graanmaat één sch gezaais P'se maat = 600 / 7,5 × 27 / M_p = 80 × 27 / M_p Rr^2

Toepassing van beide leidt met een onderling verschil van slechts enkele vierk. roeden tot hetzelfde resultaat. Wij kunnen daarom voor de beoogde benadering van de boerenmaten deze formules gebruiken:

1 sch gezaais P'se maat = 2160 à 2200 / M_p Rr^2 = 3,07 à 3,12 / M_p ha (4)

1 mud (of molder) gezaais P'se maat = 12,3 à 12,5 / M_p ha (5)

Hierin is M_p het aantal mudden van de graanmaat in P, dat in een Amst. last gaat. De gem. zaaizaadhoeveelheid is voor alle maten dezelfde verondersteld, nl. 6,0 - 6,1 Arnhemse schepel per Rijnl. morgen. Dit betekent dat wij de boerenmaten bij deze benadering dus normaliseren op gelijke zaaizaadhoeveelheid per oppervlakte-eenheid.

Op deze wijze kunnen wij schatten hoeveel schepel gezaais Elburgse, Harderwijker of Amersfoortse maat enz. met een morgen moeten overeenkomen en op hoeveel vierkante roeden ieder schepel gezaais dan ongeveer gerekend kan worden. Het resultaat van de berekeningen voor een aantal boerenmaten heb ik weergegeven in ommestaande grafiek en in een tabel op p. 96. De cijfers hierin betreffende het schepel gezaais Arnhemse en Zutphense maat zijn in overeenstemming met historische data over in de bronnen gebruikte herleidingen. De andere boerenmaten zijn naar analogie hiervan *berekend* op grond van het verband tussen graanmaat en landmaat en een gelijke zaaizaadhoeveelheid per morgen. Deze waarden zijn dus hypothetisch en moeten daarom nog getoetst worden aan historisch materiaal, maar gegevens hiervoor heb ik tot nu toe niet gevonden.

De boerenmaten

Oppervlakte van de schepels gezaais in Rijnlandse vierkante roeden, afhankelijk van de gebruikte graanmaat.

(Genormaliseerd op een gelijke zaaizaadhoeveelheid van 6 Arnh. schepel rogge per R. morgen).

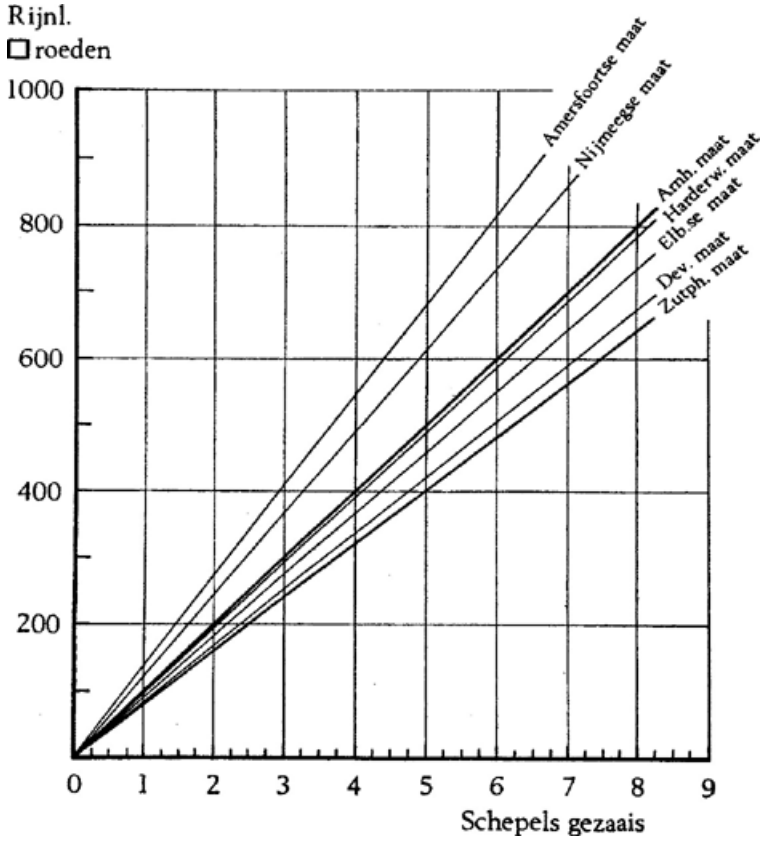

Uit deze grafiek en de tabel blijkt, dat de verschillen tussen enkele maten relatief klein zijn in het licht van de ruwe wijze van oppervlakte bepaling door de boeren. Het Harderwijker en Arnhemse schepel gezaais liggen zo dicht bij elkaar, dat men in de 17e en 18e eeuw deze wel vaak gelijk gesteld zal hebben. Ook het verschil tussen het Zutphense en Deventer schepel gezaais zal in de praktijk soms zeker verwaarloosd zijn. Uiteraard hing dit af van het doel waarvoor de oppervlakte bepaling nodig was. Als het ging om de oppervlakte van een klein perceel (bijv. van één of twee schepel gezaais) maakte het verschil tussen Arnhemse, Harderwijker of Elburgse maat voor de boeren in absolute cijfers niet veel uit; het valt binnen een afronding op ¼ schepel (of spint) gezaais. Een expliciete vermelding van de plaatselijke maat vond men dan overbodig en deze ontbreken in de bronnen dan ook meestal.
Verder moeten wij bedenken dat bij het omrekenen van de ene graanmaat in de andere voor het gemak vaak met afgeronde verhoudingen gewerkt werd. Vermoedelijk heeft men in de 17e en 18e eeuw dit ook wel voor de schepels gezaais gedaan en bijvoorbeeld de verhouding 22:27 voor het schepel gezaais Arnhemse maat en Zutphense maat gesteld op 4:5. Wij moeten er daarom op bedacht zijn, dat in de bronnen wellicht ook herleidingen van deze aard gehanteerd werden:

4 sch gezaais Arnhemse maat =	5 sch gezaais	Zutphense maat
5 sch gezaais Arnhemse maat =	6 sch gezaais	Zutphense maat
5 sch gezaais Arnhemse maat =	6 sch gezaais	Deventer maat
6 sch gezaais Arnhemse maat =	5 sch gezaais	Nijmeegse maat
9 sch gezaais Arnhemse maat =	10 sch gezaais	Elburgse maat
10 sch gezaais Arnhemse maat =	11 sch gezaais	Harderwijker maat
11 sch gezaais Arnhemse maat =	8 sch gezaais	Amersfoortse maat
3 sch gezaais Zutphense maat =	2 sch gezaais	

Nijmeegse
maat

Uit wat in deze paragraaf over het karakter van de boerenmaten gezegd is, zal duidelijk zijn dat de cijfers uit de tabel op p. 96 niet klakkeloos toegepast kunnen worden om opgaven uit de bronnen te herleiden tot metrieke maat. De boerenmaten waren immers in Gelderland in de 17e en 18e eeuw nog geenszins vaste oppervlaktematen en de tabel geeft slechts normaliseringen. De cijfers kunnen echter dienst doen als werkhypothese of om de meest waarschijnlijke waarde vast te leggen, dan wel om de orde van grootte te bepalen, al naar gelang van het doel dat bij het onderzoek nagestreefd wordt. Een omrekening van mudden en schepels gezaais tot in dm^2 nauwkeurig zoals men in de literatuur wel aantreft, heeft natuurlijk niet de minste zin en geeft slechts aanleiding tot onjuiste conclusies. Bij de vergelijking van oppervlakten in boerenmaat en in landmetersmaat moet men ook in het oog houden dat bij deze laatste verschillende mogelijkheden zijn. De landmeter kon het land meten 'als besayden mergen, dit is zo ver als de ploeg het land gevat heeft'. Al naar gelang het doel werd ook wel gemeten 'tot aan de hegh daar het ploeg rat gaen kan' of 'ter halver sloot' ed. Het verschil is vaak aanzienlijk, zoals ook thans een groot verschil bestaat tussen de zgn. gemeten maat en de kadastrale maat.

VII. *Maat-aanduidingen voor grasland*

De boven besproken boerenmaten werden behalve voor het permanente akkerland ook wel gebruikt voor percelen weiland, wild grasland of heide die zo nu en dan bezaaid werden. Voor grasland waren op de Gelderse zandgronden naast de morgen nog tal van andere maataanduidingen in gebruik: koeweiens, beestenweiens, schaarweiens, grazen, voeders, dagmaten, dagmaaiens en dagwerken. De eerste drie werden gebruikt voor weidegronden; gras was een maat zowel voor weiland als voor hooiland en de overige aanduidingen golden speciaal voor hooiland, hoewel soms ook wel eens voor weiland. Wij zullen deze maten hieronder in volgorde bespreken, te beginnen met die voor de weidegronden.

Voor de wilde of halfwilde graslanden had uitdrukking in een vaste oppervlaktemaat weinig zin, omdat de kwaliteit zo sterk uiteen liep. Heide en grasland gingen soms in elkaar over en de percelen waren vaak deels met struiken bezet. Men vindt veel vermeldingen van percelen gagelig, russig, heetachtig of katten-

doornig land (dus deels begroeid met gagel, russen, heide of kattendoorn), land met essenstruiken, heide of zand 'belopen', enz. Als maataanduiding gebruikten de boeren daarom niet de oppervlakte, maar de mogelijke veebezetting. Men sprak van een perceel weiland van een aantal koewei of koeweiens, dan wel van een aantal schaar of schaarweiens.

In de verpondingskohieren uit het midden van de 17e eeuw is soms het aantal koeweiens of schaar met het overeenkomstige aantal morgens opgegeven. Er blijkt dat de oppervlakte sterk uiteenliep, nl. van ⅓ tot 1½ of zelfs 2 morgen per koewei of schaar! Een schaar was de vee-eenheid of wel één volwassen stuk rundvee. Jongvee werd op een gedeelte van een schaar gerekend en een paard op ca. 1½ schaar[47].

Een derde of een halve morgen (0,28 resp. 0,43 ha) voor één koewei of schaar zal de moderne landbouwkundige ongeloofwaardig klein voorkomen. Men moet echter rekening houden met de geheel andere produktie omstandigheden. Een mededeling in de Statistieke beschrijving van Gelderland uit het begin van de 19e eeuw maakt duidelijk dat in Gelderland gewoonlijk één rund (os of koe) op een morgen gehouden werd. Op de uiterwaarden kon dit tot 1½ of zelfs 2 oplopen. 'In het Zutfense', zo zegt de schrijver echter, 'laat men ook twee koeijen van het dáár gevonden wordende kleinere ras op een morgen, en brengt dezelve in Augustus of September op het etgroen, gelijk men mede, onder dit beding, op de Veluwe, uit gebrek aan genoegzame graslanden, genoodzaakt is, twee of drie koeijen van matige grootte op de morgen te houden'[48]. Dat deze omstandigheden ook in de 17e eeuw golden en dat de boeren bij de maataanduiding inderdaad rekening hielden met de werkelijke veebezetting blijkt uit reeds aangehaalde processtukken uit 1652: voor weiland bij 't Medler (gem. Vorden) wordt gesteld: 'elcke mergen weijdelants, *naer de groote vande koen aldaer*, anderhalve koe weijdens'[49].

Voor de graslanden op de Gelderse zandgronden in de 17e en 18e eeuw is een omrekening van koeweiens of schaarweiens in oppervlaktemaat in het algemeen dus onmogelijk, tenzij men over nadere plaatselijke bijzonderheden beschikt. Soms werd met het oog op de belastingheffing een dergelijke niet direct aan de opper-

47 J.F. VAN OOSTEN SLINGELAND, *De Sijsselt; een bijdrage tot de kennis van de Veluwse bosgeschiedenis*, Wageningen 1958, p. 20.

48 *Statistieke beschrijving van Gelderland*, pp. 255-256.

49 Rijksarchief in Gelderland: Archief Hof, Civ. processen, 1652 no. 81.

vlakte gerelateerde maataanduiding lokaal op een bepaalde waarde in vierkante roeden of morgens gesteld. Men moet bedenken dat men bij gebruik van zo'n omrekening slechts een zeer globaal beeld van de werkelijke verhoudingen verkrijgt en dat algemene toepassing hiervan wel eens tot foute conclusies kan leiden.

Voor meer gecultiveerde en meer systematisch geperceleerde weilanden en hooilanden ligt het iets anders. Daar was een duidelijker zichtbaar verband met de oppervlakte, waardoor de oorspronkelijke, bij de exploitatie aansluitende maataanduidingen zich tot min of meer vaste oppervlaktematen konden ontwikkelen.

Dit betreft in de eerste plaats de graslanden langs de Zuiderzee op de noordelijke Veluwe in de huidige gemeenten Elburg en Doornspijk (Lage en Hoge Bijssel, Horst, Werfhorst, Oostendorp, Oosterwolde). De meest voorkomende maateenheid voor wei- en hooiland was hier gras of gres. Oorspronkelijk misschien de oppervlakte benodigd voor het gedurende enige tijd weiden van een koe, schijnt deze maat hier al vroeg een vrij vaste oppervlakte gekregen te hebben, zonder relatie met de reële bedrijfsvoering. De betere kwaliteit van deze kleigronden en de systematischer verkaveling in dit gebied zullen dit in de hand gewerkt hebben. Een opgave uit de 16e eeuw vermeldt al dat een Gelderse morgen gelijk is aan 3 grazen en een Sallandse morgen gelijk aan 4½ gras[50]. Dit betekent een gras van 0,28 ha. In het verpondingskohier van Oosterwolde uit ca. 1650 is nadrukkelijk opgegeven: '2 gaerden maakt 1 gres/ 3 grees maecken een mergen'. Ook van Swinden vermeldt voor Elburg dat 3 gras gelijk is aan een morgen[51]. Het gras kan men dus stellen op 0,28 - 0,29 ha en een gard of gaarde op 0,14 ha[52]. Hierbij dient echter aangetekend te worden, dat het woord gras ook gebruikt werd als rekeneenheid om het aandeel aan te geven van de gerechtigden in de onverdeelde gemeenschappelijke weide het Goor te Elburg. Gras gaf daar dus geen oppervlakte aan[53].

50 G.A.J. VAN ENGELEN VAN DER VEEN, Voedergronsen (De Mheen van Elburg), *Bijdr. meded. Gelre* 24 (1921), p. 51.

51 VAN SWINDEN, *Landmaten*, hs. naast p. 102.

52 G.A.J. VAN ENGELEN VAN DER VEEN, Het Goor te Elburg, *Bijdr. meded. Gelre* 25 (1922), p. 57, noot 1, zegt dat blijkens een oude opgave een garde □ morgen of 105 are was. Dit moet een vergissing van de auteur zijn, want □ morgen is 71 are. Ook hier zal bedoeld zijn dat een garde □ morgen of 0,14 ha was.

53 VAN ENGELEN VAN DER VEEN, Het Goor te Elburg, pp. 57 en 61-62.

In de Elburgse Mheen werden de percelen aangeduid in voeders of voedergronsen (= voeders gronds). Blijkens 16e eeuwse en latere opgaven was een gras 2 voeders. Voeder was dus gelijk aan een half gras of wel ca 0,14 ha groot[54]. Van Engelen van der Veen meent dat het uitsluitend gebruik van het woord voedergrons binnen de betrekkelijk kleine oppervlakte van de Mheen, terwijl terstond daarbuiten een andere benaming (gras) gebruikelijk was, samenhangt met de bijzondere rechtstoestand van de percelen aldaar. Voeder zou niet slechts de grootte van het stuk land aanduiden, maar ook de bijzondere rechtstoestand. De eigenaren hadden nl. niet het volle genot van hun eigendom. Zij konden slechts één snede hooi oogsten. Hun percelen waren niet door sloten gescheiden, doch door paaltjes aangegeven en in het voor- en najaar werd de Mheen algemene weide. De burgers van Elburg hadden dan het recht van vóóren naweide[55].

Voeder als maataanduiding voor hooiland treffen wij in de verpondingskohieren uit het midden van de 17e eeuw sporadisch ook elders op de Veluwe aan (Brummen, Eerbeek, Otterlo en Harskamp). Dit zal echter niet de maateenheid van ca. 0,14 ha zijn die in de Elburgse Mheen in gebruik was, maar vermoedelijk een nog bij de exploitatie aansluitende maat, nl. een oppervlakte waarvan een voer (wagenvracht) hooi gewonnen kon worden. Uitdrukking in metrieke maat is evenmin als bij de koeweiens mogelijk. Het hooiland op de zandgronden leverde soms niet meer dan 1000 pond hooi per morgen op of wel ongeveer driekwart à één voer[56].

De dagmaten, dagmaaiens en dagwerken, gebruikt voor hooiland, schijnen - althans aan het eind van de 18e eeuw - in tegenstelling tot voeders en koeweiens, een wat vastere oppervlaktemaat aan te duiden. Ook uit de verpondingskohieren van ca. 1650 krijgt men niet de indruk dat het hier om een nog bij de reële exploitatie aansluitende maataanduiding gaat. In de metrologische literatuur vindt men vermeld dat oorspronkelijke betekenis zou zijn: zoveel hooiland als een man in één dag kan maaien. Voor het landbouwbedrijf in de 17e en 18e eeuw lijkt dit een weinig bruikbare maatstaf. Aantallen schepels te zaaien,

54 VAN ENGELEN VAN DER VEEN, Voedergronsen, p. 51.
55 VAN ENGELEN VAN DER VEEN, Voedergronsen, p. 53.
56 *Statistieke beschrijving van Gelderland*, 1826, pp. 251-252 en *Verslag van het verhandelde bij het XIe Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, Maastricht 1856, p. 193.

koeien te weiden of voer hooi te oogsten waren concrete eenheden, die als maataanduiding toentertijd ook voordelen boden en waarmee men praktisch kon rekenen. Met de prestatie per man kan dit niet, vooral als deze ook nog toegepast moest worden op percelen van sterk wisselende kwaliteit, die extensief gebruikt werden. Ook op deze gronden moet men aannemen dat de boeren met de bedoelde hooiland-maten althans een globale aanduiding van de oppervlakte aangaven. Dat deze zeer ruw was, betekende voor hen geen bezwaar. Zij hadden weinig of geen belang bij een nauwkeurige oppervlaktebepaling en voor het bestaande belastingstelsel was dit ook niet nodig. De in het algemeen veel regelmatiger percelering van de hooilanden dan van de bouwlanden op de zandgronden zal een ontwikkeling tot een meer direct aan de oppervlakte gebonden maat gestimuleerd hebben.

In een meetbrief van het erf Broekhuis in Gelselaar (gem. Borculo) uit 1725 blijkt dat de landmeter Gorckink in 1714 een dagwerk aldaar op ⅔ morgen of 400 Rr^2 (0,57 ha) rekende[57]. Andere bronnen, zoals de 17e eeuwse verpondingskohieren, suggereren eveneens een oppervlakte van ⅔ morgen, maar daarnaast ook wel van een halve morgen. Een pertinente herleidingswaarde voor deze hooiland-maten is niet op te geven; zij blijven dus enigszins onbepaald. Als benadering kan men ze echter in de 17e en 18e eeuw in het algemeen op ½-⅔ morgen schatten (0,43-0,57 ha).

Bijzonder voorzichtig moet men zijn met in fiscale bronnen of voor fiscale doeleinden opgegeven vergelijkingen tussen dergelijke graslandmaten en maten voor bouwland. Zo'n vergelijking heeft dan vaak niets te maken met de *oppervlakte*-verhouding tussen de graslandmaat en de bouwlandmaat, maar alleen met de hoogte van de belastingaanslag. De gelijkstelling betekent dan alleen dat beide tegen eenzelfde bedrag berekend worden. Het zijn dan geen omrekeningen in areaal, doch waarderingen voor de aanslag[58].

De mogelijkheden van kwantitatieve bepaling van het landbouwareaal op de zandgronden worden vooral door de weinig scherp omschreven graslandmaten beperkt, maar dit vindt zijn oorzaak in de aard van het agrarisch leven en de agrarische bedrijfsvoering uit die tijd.

57 Verzameling Broekhuis, zie noot 24.

58 Voorbeelden hiervan geeft B.H. SLICHER VAN BATH, *Een samenleving onder spanning; geschiedenis van het platteland in Overijssel*, Assen 1957, pp. 399-400.

VIII. *Samenvatting: overzicht van de maat-herleidingen*

Als samenvatting van het voorgaande volgt hieronder een overzicht van de onderzochte maten, met de schattingen die wij voor de herleiding gemaakt hebben en een korte toelichting. Deze schattingen kunnen de historische onderzoeker die met deze maten in aanraking komt, als leidraad dienen, indien nadere gegevens in zijn materiaal ontbreken.

Afkortingen:

l.m.	lengtemaat	sch	schepel
v.m.	vlaktemaat	sp	spint
r	roede	R	Rijnlands
r^2	vierk. roede	G	Gelders
mor	morgen	kl.G	klein Gelders
		H	Hollands

Rijnlandse maat

R. roede	= 12 R. voet
R. voet	= 12 R. duim
R. morgen	= 600 Rr^2

l.m.	Rijnlandse roede	3767 mm
v.m.	Rijnlandse morgen	0,8516 ha
	100 Rr^2 = 1 hont	0,1419 ha

Gelderse maat

G. roede	= 14 G. voet
G. voet	= 10 G. duim
G. morgen	= 600 Gr^2

Wij vonden dat in de landmeetkundige praktijk twee waarden voor de Gelderse maat naast elkaar gebruikt werden, die wij op grond van het materiaal als volgt geschat hebben.

a. Uitgaande van:
   - de Gelderse landroede van de Rekenkamer (Aeneae en Van Swinden)

- een in de landmeetkundige praktijk gebruikte gelijkstelling 612 Rr^2 = 600 Gr^2 of 613 Rr^2 = 600 Gr^2
- kaarten van de landmeter B. Kempinck, 1603-1620

b. Uitgaande van:
- een Gelderse landroede te Nijmegen (Aeneae)

- een in de landmeetkundige praktijk gebruikte gelijkstelling 606 Rr^2 = 600 Gr^2
- de tabel van Dou-Morgenster.

	18e eeuw	**17e eeuw**
l.m. Gelderse landroede	(a) 3805-3809 mm	3801-3807 mm
Gelderse landroede	(b) 3784-3788 mm	3784-3788 mm
v.m. Gelderse morgen	(a) 0,869-0,870 ha	0,867-0,870 ha
Gelderse morgen	(b) 0,859-0,861 ha	0,859-0,861 ha
100 Gr^2	(a) 0,145 ha	0,145 ha
100 Gr^2	(b) 0,143 ha	0,143 ha

Kleine Gelderse landmaat (van de landmeter B. Kempinck, begin 17e eeuw)

kl. G. roede = 14 kl. G. voet
kl. G. voet = 10 kl. G. duim
kl. G. morgen = 600 kl. Gr^2

l.m.	Gelderse kleine roede	3618-3623 mm
v.m.	Gelderse kleine morgen	0,785-0,788 ha
	100 kl. Gr^2	0,131 ha

'Hollandse maat' (van de landmeter B. Kempinck, begin 17e eeuw; is vrijwel in overeenstemming met de Utrechtse maat uit de tabel van Dou-Morgenster)

H. roede	= 14 H. voet
H. voet	= 10 H. duim
H. morgen	= 600 Hr^2

l.m.	Hollandse roede	3724-3730 mm

v.m.	Hollandse morgen	0,832-0,835 ha
	100 Hr^2	0,139 ha

Landmetersmaten (samenvatting van de voorgaande maten in globale cijfers)

l.m.	Rijnlandse roede (12 voet)	3,77 m
	Gelderse landroede (14 voet)	3,79-3,81 m
	Gelderse kleine roede (14 voet)	3,62 m
	'Hollandse' roede (14 voet)	3,73 m
l.m.	Rijnlandse voet (1/12 roede)	31,4 cm

l.m.	Gelderse landvoet (**Vi4** roede)	27,2 cm
	Gelderse kleine voet (**V14** roede)	25,9 cm
	'Hollandse' voet (**Vi4** roede)	26,6 cm
v.m.	Rijnlandse morgen (600 r^2)	0,852 ha
	Gelderse morgen (600 r^2)	0,86-0,87 ha
	Gelderse kleine morgen (600 r^2)	0,79 ha
	'Hollandse' morgen (600 r^2)	0,83 ha
v.m.	100 Rijnlandse (vierk.)	roeden = 1 hont 0,142 ha
	100 Gelderse (vierk.)	roeden 0,145 ha
	100 Gelderse kleine (vierk.)	roeden 0,131 ha
	100 'Hollandse' (vierk.)	roeden 0,139 ha

Boerenmaat voor bouwland

De oppervlakte werd door de boeren begroot aan de hand van de hoeveelheid zaaizaad die zij onder normale omstandigheden voor een bepaald perceel gebruikten of naar schatting gebruiken moesten, als zij het zouden bezaaien. De grootte werd uitgedrukt in mudden, schepels of spinten gezaais:

v.m.	1 mud gezaais	= 4 schepel gezaais
	1 schepel gezaais	= 4 spint gezaais

Bij herleiding zijn hierbij van invloed de ter plaatse gebruikte graanmaat en de als gemiddeld aangehouden hoeveelheid zaaizaad per oppervlakte-eenheid. In het boerenmilieu bleven het steeds enigszins onvaste vlaktematen. Bij beheer van landerijen, voor belastingdoeleinden e.d. waren uit praktische overwegingen de volgende herleidingen tot Rijnlandse maat in gebruik:

ae voigenae neneiamgen tot Kijiuanase maat in georuiK:

v.m.	1 mud	gezaais (Arahemse maat) =	400 R r^2
	1 sch	gezaais (Amhemse maat) =	100 R r^2
	1 sp	gezaais (Amhemse maat) =	25 R r^2
	6 sch	gezaais (Amhemse maat) =	1 R m o r
v.m.	1 mud	gezaais (Zutphense maat) =	320 R r^2
	1 sch	gezaais (Zutphense maat) =	80 R r^2
	1 sp	gezaais (Zutphense maat) =	20 R r^2
	I sch	gezaais (Zutphense maat) =	1 R m o r

Bij herleiding van de ene boerenmaat in de andere werd,

De boerenmaten
(genormaliseerd op gelijke zaaizaadhoeveelheid per oppervlakte eenheid*)

	Aantal mudden per A'dams last graan	Aantal schepels gezaais in een Rijnl. morgen	Oppervlakte van 1 schepel gezaais		Oppervlakte van 1 mud gezaais in ha
			in Rr^2	in ha	
Zutphense maat	27	7,4-7,5	80-81	0,114-0,116	0,45-0,46
Deventer maat	26	7,1-7,2	83-85	0,118-0,120	0,47-0,48
Elburgse maat	24	6,5-6,6	90-92	0,128-0,130	0,51-0,52
Hardewijker maat	22½	6,1-6,2	96-98	0,136-0,139	0,55-0,56
Arnhemse maat	22	6,0-6,1	98-100	0,140-0,142	0,56-0,57
Nijmeegse maat	18	4,9-5,0	120-122	0,171-0,173	0,68-0,69
Amersfoortse maat	16	4,4	135-138	0,192-0,195	0,77-0,78

*) Zaaizaadhoeveelheid is 6,0-6,1 Arnh. schepel rogge per R. morgen.
1 mud = 4 sch = 16 spint
1 Rijnl. morgen = 600 Rr^2 = 0,8516 ha
1 Arnhems schepel = 34 l.

blijkens het historische materiaal, rekening gehouden met de gebruikelijke inhoudsverhouding tussen de graanmaten. Uitgaande van de beide bovengenoemde in de praktijk gebruikte normalisaties en de verhouding tussen de diverse graanmaten, kunnen wij de grootte van de andere boerenmaten benaderen. Het resultaat is voor een aantal boerenmaten weergegeven in nevenstaande tabel en in de grafiek op p. 86. Voor herleiding op basis van een andere gemiddelde zaaizaadhoeveelheid per oppervlakte-eenheid kan men gebruik maken van formule (3) op p. 84.

Maat-aanduiding voor grasland

a. Koewei, koeweiens, beestenweiens, schaar of schaarweiens: Onvaste vlaktemaat van de boeren voor weidegronden op basis van de mogelijke veebezetting. Varieert sterk per plaats met de begroeiing van het perceel, de bodemgesteldheid en het gemiddeld gewicht van de koeien. Eén schaar was de vee-eenheid of wel één volwassen stuk rundvee.

één koe	= 1 schaar
één paard	= 1¼ of 1½ schaar
één 2-jarig rund	= ca. ¾ schaar

Indien nadere plaatselijke bijzonderheden ontbreken, is de herleiding tot metrieke maat niet mogelijk door de grote variatie:

v.m.	1 koewei	= ⅓ - 2 Rmor (0,28 - 1,70 ha)

b. Gras of gres en gaarde:
Oppervlaktemaat voor wei- en hooiland op de noordelijke Veluwe (gem. Elburg en Doornspijk):

v.m.	1 gras	= ⅓ Rmor	= 0,28-0,29 ha
	1 gaarde	= ½ gras	= 0,14 ha

c. Voeder:
Maataanduiding voor hooiland op de zandgronden. Een nog bij de werkelijke exploitatie aansluitende onvaste vlaktemaat van de boeren, nl. de oppervlakte waarvan een voer hooi gewonnen kon worden. Sterk varierend:

v.m.	1 voeder	= ¼-1⅓ Rmor (0,21-1,13 ha)

In de Elburgse Mheen is voeder wél een vaste maat:

v.m.	1 voeder (gronds)	= 0,14 ha.

d. Dagmat, dagmaaiens, dagwerk:
Vlaktemaat van de boeren voor hooiland, kan geschat worden op:

v.m.	1 dagwerk etc.	= ½-⅔ Rmor (0,43-0,57 ha).

Een kamerheer en disgrâce (Mr. AE. baron Mackay van Ophemert, 1845/46)
door J.P. Duyverman

Ter gelegenheid van de inwijding van het standbeeld van prins Willem I op maandag 17 november 1845 houdt prof. A. des Amorie van der Hoeven een redevoering in de grote danszaal van het paleis.[1] De heren Mackay en Noordwijk[2] hadden van de Koning opdracht gekregen de plaatsing van de gasten te regelen.

Na de onthulling door de Koning en het zingen van het Wilhelmus defileren de troepen met Z.M. aan het hoofd en bewijzen het beeld militaire honneurs. Volgens Mackay, wiens dagboek hier wordt gevolgd,[3] ergert dit vele mensen, die daarin iets Russisch zien. De Koning is zeer tevreden en koningin Anna Paulowna allerliefst; voor o.a. Nieuwerkerke[4] geeft zij Mackay een snuifdoos.

Na het diner, waar Van der Hoeven mee aanzit, is er ‘de thé’. Daar verwondert het Mackay dat de Koningin hem vreemd behandelt, niet eens aanziet en hem ‘zeer significatief koel salueert’.

De Koning licht hem in: ‘de Koningin is boos op je omdat je de parapluie niet hebt vastgehouden.’

Op het balcon deed dit een lakei en fr. van Omphal[5] vertelde Mackay dat enige dames ‘daarop reflectie hadden gemaakt’.

> *Mackay* - Maar Sire het is een ongewone dienst; daarenboven was ik in de andere zalen aan het arrangeren en was ik niet bij H.M. en er was geen kamerdienaar; die heeft mij ook niets gezegd.

1 Hoogleraar aan het Seminarium van de Remonstrantse Broederschap. De rede verscheen bij Suringar te Leeuwarden.
2 De eerste was kamerheer, sinds 1835 bij prins Willem en Anna Paulowna, na 1840 alleen bij de Koningin. (Zie B.M.H.G. 82, p. 228). De tweede, W.A.W. graaf van Limburg Stirum Noordwijk, was kamerheer-ceremoniemeester des Konings.
3 Archief Mackay van Ophemert, inv.nrs. 409 en 410; Alg. Rijksarchief.
4 Graaf de Nieuwerkerke had het standbeeld vervaardigd.
5 Barones van Omphal, staatsdame.

Z.M. - Neen, dat weet ik wel, maar nu weet je waar de wind vandaan komt en je hebt er al meer van gehad.
Mackay - Ja Sire, er is reeds zeer veel op mij neer gekomen.
Z.M. - Nu ja, steek dan dit ook nog maar in je zak.
Tevens gaf hij mij een vriendschappelijke klap op mijn oor.

Mackay vraagt zich af, of dit zo kan blijven. Intussen ziet hij hier al weer een vernedering 'waarmede de Heer gewis Zijne bedoelingen heeft.' Hij vindt het onrechtvaardig; Van Brienen had de dienst[6] en zelf had H.M. het niet opgemerkt. Er moet dus zijn 'gesupporteerd'.

Donderdag 20 november komt Van Tuijll praten.[7] H.M. had gezegd, hij (Mackay) was 'un singulier mélange, donnant de bons avis, mais si fier.' Op zijn advies gaat Mackay er de Koningin een woordje over zeggen, maar nu lopen de zaken eerst goed verkeerd.

H.M. ontving mij eerst nog al wel. Maar toen ik even dat punt had aangeroerd en gezegd 'que je regrettais que cela était arrivé et que je savais à Lui expliquer la chose moimême' of daar brak de bom los.
- 'Vous m'avez insulté, vous manquez d'égards pour votre Reine, la femme de votre Souverain. Le Roi voulait que je fus sur le balcon, aussi près de Lui que possible; là j'étais Reine. Vous avez manqué à la Reine, à une personne sacrée, au Roi, à l'Etat.
Cela retentit à La Haye. Le Roi Lui-même m'en a parlé. On en parlera à Vienne, à Londres, à Petersbourg, même à Berlin.
C'est un honneur pour vous monsieur si le Roi vous charge de placer le Corps Diplomatique; mais l'intention du Roi n'était pas que vous me négligerez. Selon le programme vous deviez rester auprès de moi.
C'est un honneur pour vous si je vous charge de porter une tabatière avec mon chiffre au Comte Nieuwerkerke. Mon chiffre monsieur, qu'ai-je de plus précieux que mon chiffre.
C'est un honneur pour vous si je vous prie dans ma voiture comme l'autre jour à Ter Heide. Je sais très bien apprécier vos mérites, mais j'exige des égards; vous me les devez, vous me les

6 W.D.A.M. baron van Brienen, Kamerheer bij de Koningin.
7 Mr. W.R. baron van Tuijll van Serooskerken, Kamerheer.

> devez monsieur comme femme, comme Reine. Est-ce une honte d'être femme? Vous doublerez et redoublerez vos égards en public. Jene tiens pas à ce pays et que ne fais-je pour le pays dont je ne tire rien. Vous savez tout ce que je fais. C'est un honneur pour le pays que d'avoir une Granduchesse pour Reine. Le Roi était flatté de pouvoir m'obtenir. J'ai droit à des égards. Vous rendrez à César ce que revient à César. Ma religion n'est pas une religion de forme et je ne suis pas élevée dans un pays où règne la fierté. L'empereur Alexandre a Lui-même défendu qu'on s'agenouille devant Lui comme on fait même en Angleterre.
> Je n'exige pas des politesses. C'est trop peu, mais les égards dû à mon rang. Vous savez combien on me blesse souvent et je ne désire que de mourir et alors vous verrez ce que vous avez eu et ce que vous avez perdu. C'est là mon opinion.'

Mackay, die deze conversatie bijna niet had geïnterrumpeerd zei eindelijk: 'Madame, il vaut mieux que je m'en aille.'

Er volgde nog meer. Niet alles kon hij onthouden, maar wel deze slotwoorden:

> 'J'apprécie votre démarche et elle me fait plaisir, mais vous me la deviez; vous me la deviez et je m'étonne que vous la faisiez si tard. Si vous ne l'aviez pas fait, les conséquences auraient été différents. Comment feu la Reine traitait-Elle Ses chambellans et comment je vous traite.'

De stap is mislukt en Mackay vraagt raad aan zijn vrouw, zijn schoonvader[8], zijn vader en aan Elout.[9] Zaterdag komt de laatste bij hem met het advies aan de Koningin te schrijven en met de Koning te spreken, maar in elk geval demissie te vragen, terwijl Gevaerts[10] raadt een ambt te vragen.

Mackay besluit tot twee brieven, een aan de Koningin die hij zaterdag en een aan de Koning die hij zondag schrijft. Groen van Prinsterer, staatsraad in buitengewone dienst en directeur van het koninklijk Huis-Archief, vindt de stap wel kras omdat de Koningin toch ook zo vele bewijzen van vertrouwen geeft en vreest dat de Koning niet zal helpen als Mackay het hof verlaat. Maandag, als Groen de brieven met een kleine wijziging heeft

8 R. baron Fagel.
9 Jhr. mr. P. Elout van Soeterwoude, lid van de Tweede Kamer.
10 Jhr. L.D. Gevaerts, lid van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland.

goedgekeurd, komen de heren Elout en Gevaerts nog weer praten, want de démarche moet worden gedaan uit volle overtuiging. Mackay gevoelt ‘die convictie niet’ en gaat ten paleize dineren om te zien of H.M. beter gestemd is. Daar zegt fr. van Omphal hem dat de excuses niet wel zijn opgenomen en dat de visite beter niet was gemaakt.

Als dan Anna Paulowna binnenkomt, veinst Zij Haar kamerheer niet te zien en na den eten spreekt Zij met anderen, Mackay zo goed als de rug toedraaiend. Op de thé spreekt hij even met fr. van Tuijll[11] maar dan roept H.M. met luide stem: ‘Mademoiselle Ottoline, placez-vous sur le canapé,’ en daarop volgt een schreeuwende uitroep: ‘l'orgueil est affreux. Voyez Mr. van der Duyn[12] si nous devions encore un exemple d'humilité.’

Dan noteert Mackay: ‘Ik bad den Heer mij eene indicatie te geven of ik weg moest en duidelijker indicatie konde ik wel niet ontvangen. Nu gaan morgen mijne brieven in zee en nu ga ik henen, gebeure wat wille. Den Bijbel 's avonds opslaande valt hij open op 1 Petri 2.[13]

Dinsdag 25 november. - Mackay schrijft zijn brieven en brengt die om twaalf uur weg. ‘Juist wilde ik uitgaan toen ik een briefje van de fr. Omphal kreeg om mij op last van H.M. de Koningin te vragen naar het resultaat der deux commissions honorables dont Elle m'avait chargé. Het was blijkbaar chercher noise; nu, Zij ontving mijn brief, die Haar toonen kon dat men mij wel vervolgen en harceleren kan, maar dat er eindelijk een einde aan is.’

De brief aan H.M., gedateerd 25 november 1845, luidt als volgt:

> Madame,
> Le mécontentement, que Votre Majesté m'a témoigné non seulement par rapport à un fait isolé mais au sujet de toute ma manière d'être à la cour, m'autorise à Lui exposer en peu de mots l'impression que j'en ai conservé et la démarche à la quelle elle m'oblige. J'avais espéré que la haute estime et le profond respect que j'ose porter à Votre Majesté, aussi bien que les principes qui me font agir m'auraient mis à l'abri d'être accusé de manque d'égards et d'insolence volontaire.

11 Barones O. van Tuijll van Serooskerken en IJzendoorn, staatsdame.
12 Mr. A.F.J.A. graaf van der Duyn van Maasdam, Opperhofmaarschalk bij het Huis des Konings, minister van Staat.
13 Legt dan af alle boosheid en valschheid, geveinsdheid, afgunst en allen achterklap.

Votre Majesté comprendra que ces accusations qui se sont réitérées à différentes époques me font entrevoir que ma place auprès de Votre Majesté pourrait être remplie plus dignement par un autre.
Ma reconnaissance de toute la confiance, que Votre Majesté a daigné m'accorder, dès qu'il s'agissait de La seconder dans Ses oeuvres de bienfaisance restera toujours la même, mais la disgrâce répétée que mon service me fait essuyer, m'oblige à soumettre à S.M. le Roi de prendre des mesures pourque mes fonctions puissent être remplies par quelqu'un qui s'en acquittera mieux que moi.
Je regrette d'avoir si souvent et bien involontairement causé des désagréments à Votre Majesté, mais les conséquences qui en résultent, ont une influence trop directe sur mon repos pourque je ne croie de mon devoir de faire cette démarche.
J'ose prier Votre Majesté de vouloir être persuadée que mon respectueux dévouement et ma fidélité à Son Auguste personne et à Sa maison n'en souffriront point et que mes sincères prières ne cesseront d'accompagner Votre Majesté et tout ce qui Lui est cher.
Il ne me reste que de me recommander à la précieuse bienveillance de Votre Majesté et de La prier de bien vouloir agréer l'assurance de mon plus profond respect, avec lequel j'ai l'honneur d'être
Madame
de Votre Majesté le plus humble et le plus obéissant serviteur
Mackay.[14]

Aan de Koning schrijft hij ‘pour obtenir la permission de me retirer honorablement.’ Als gewoonlijk gaat hij die dinsdag dineren aan het hof, waar fr. van Tuijll hem moest zeggen dat zelfs Lady Disbrowe - de vrouw van de Engelse gezant, Sir Edward Cromwell Disbrowe - gevonden had dat het inconvenant was dat geen kamerheer de parapluie had gehouden. De Koning laat hem door een kamerdienaar zeggen hem morgen te zullen ontvangen.

Alvorens woensdag op pad te gaan, slaat hij met zijn vrouw - Marie Fagel - ‘juweel der juwelen’, ‘een waar geschenk

14 Inv. nr. 280.

Gods' zijn bijbel op, die open valt op Psalm 72[15] en door gebed gesterkt gaat hij naar het paleis, waar de Koning hem 'zeer hupsch' ontvangt. Dan ontwikkelt zich het volgende gesprek.

Z.M. - Ik laat je komen om over je brief te spreken. Je weet de Koningin emporteert zich en zij heeft reeds berouw dat zij zoo ver is gegaan.
M. - Sire, als 't de eerste keer was zoude ik niets zeggen, maar het dateert van zeer lang. Wat de laatste zaak aangaat, ik kom er ongelukkig af. De Heer Van Tuijll was van dienst maar absent. Van Brienen deed de dienst en krijgt niets. Ik deed de honneurs en deed mijn best om de eer van 't huis op te houden en ieder tevreden te stellen.
Z.M. - Ja, dat is waar, Je deed je zaken best.
M. - Ik was niet in de kamer. H.M. had mij ook gene orders gegeven. Ik heb dus niet geweigerd. De voorgaande gevallen zal ik niet alle opnoemen, alleen dat van Soestdijk. Wij dineerden buiten. Wij verzamelden ons bij de tafel. H.M. wachtte ons in de zaal. Het was mijne schuld. Ik zoude met H.M. rijden. Maar men zendt mij ten aanzien der domestiques naar huis. Ik heb ook dit en zooveel andere dingen verdragen, maar eindelijk is er een term en mag men niet meer verdragen. On se doit quelque chose à soi-même en dit zeg ik zonder fierheid, ofschoon H.M. mij van hoogmoed beschuldigt.
Z.M. - Neen neen, je hebt groot gelijk. Maar 't is een vrouw die het doet; als ik nog zulke dingen deed. Kun je 't nu dan niet dragen?
M. - Sire, ik heb genoeg gedragen. Ik heb niets overhaast noch met irritatie gedaan. Dat blijkt immers ook uit mijn brief.
Z.M. - Neen, je brief is excellent.
M. - Neen Sire, mijn besluit is genomen, maar ook vast genomen. Het gaat niet langer. H.M. vertrouwt mij wel en dat apprecieer ik hoog, maar dat neemt niet weg dat mijn leven bitter en ondraaglijk is.
Z.M. - Ik begrijp het zeer wel.
M. - Ik heb mijn excuses aangeboden en kreeg daarop eene geweldige remontrance. Nog zoude ik misschien niets gedaan hebben. Althans ik heb Maandag afgewacht om te zien of H.M.

15 Geef, o God, uw recht den koning, den koningszoon uwe gerechtigheid: oordeele hij uw volk naar gerechtigheid, uwe ellendigen naar recht.

ook beter gestemd was. Maar de receptie was allernaarst. 's Avonds spreek ik met de freule Van Tuijll, zeer zacht, en de Koningin gebiedt de freule op de canapé te gaan zitten en spreekt zeer hard over orgeuil.
Z.M. - Daar wist ik niets van.
M. - Och Sire, houd het ook maar voor U, want ik kom mij niet beklagen over de Koningin. Ik eerbiedig al haar doen. Ik erken dat ik gebreken heb. Ja, wie heeft die niet, maar men moet die dragen. Al wat ik verlang is zonder éclat heen te gaan; daarom sprak ik met niemand en wilde ik wel met promotie, als 't kon Commissaris.
Z.M. - Ja maar ik kan niet creëeren.
M. - Ik weet het Sire en als het niet kan dan kan het niet. Ik heb den stap overwogen en neem er al de consequenties van op mij, ofschoon het voor mij een importante pas is.
Z.M. - Neen, maar ik zal je helpen. Ik ben tevreden over je geweest, ik hou van je en je verdient iets. Ik zal voor je zoeken, maar zoek ook maar van jouw kant en zeg dan maar wat je gevonden hebt.
Daarop nam hij mij bij de hand en zeide: - Het spijt mij zeer dat je gaat; ik zal de Koningin ook groeten. Je bent geen prater; wij kennen je.
M. - Sire, ik heb mijn gedrag open gelegd. Uwe Majesteit kent mij van A - Z, heeft altijd veel goedheid voor mij gehad. Ik heb gemeend dat ik de Koningin wezenlijke diensten kon bewijzen en dat er...[a]) eens een parapluie bij kon overschieten. Uwe Majesteit kan ook op mij rekenen.
Z.M. - Dat weet ik. Het spijt mij ook dat je gaat. Maar houd je dienst dan maar vooreerst totdat wij wat hebben en zoek maar van jouw kant.
Mackay noteert: 'Biddend kwam ik de kamer binnen, dankend ging ik die uit.'

Nu zijn besluit heen te gaan vaststond, moest naar een andere functie worden omgezien. Veertig jaar oud meende hij niet veel langer referendaris bij de Raad van State te kunnen blijven. Hij dacht aan lid van de Raad of aan gouverneur des Konings; Drenthe kwam nl. vacant. Daarover spreekt hij met Schimmelpenninck[16], die zegt als minister niet te willen blijven, tegen de

a Onleesbaar.
16 W.A. baron Schimmelpenninck van der Oije van de Poll, minister van Binnenlandse Zaken.

zin van de Koning. ‘Ik scheidde mij met ruzie.’ Maar ‘Drenthe komt in geen jaar vakant, want indien ik Gelderland niet neem blijft de Heer Van Kell nog aan en neem ik Gelderland, dan komt er niets vrij.’[17] Van Kell in Gelderland en Mackay in Drenthe zou betekenen twee Schotten gouverneur en dat ontmoette bezwaar.

Mackay blijft dienst doen, door H.M. wisselend bejegend. De diakonessen protegerend, werd hij onaangenaam getroffen, op de thé van zondag 30 november, door ‘een geweldige sortie tegen Kaiserswerth’.[18]

> Les oeuvres de charité doivent se faire lentement et doucement et sans éclat. On veut mettre ceci de suite sur une grande échelle et...[b] suffisante. Je ne protège pas ces oeuvres. Ma mère a voulu l'essayer et cela ne réussissait pas. Cela ne peut pas réussir. D'ailleurs, qu'est-ce qu'elles savent, ces personnes? Rien.
> Mais aussi en Allemagne on s'occupe moins du physique que du moral. On veut convertir les malades et c'est au point qu'un Allemand distingué m'a raconté cet été qu'on avait tellement tourmenté un malade, qu'on l'avait rendu fou et s'était jeté hors de sa fenêtre. Il me parait qu'on doit exclusivement s'occuper du physique et de l'âme quand on vous le demande. Quand on serait venu me parler de consolations au moment de la fièvre mais j'aurais fait sortir cette personne de ma chambre et ne plus jamais y rentrer.

Maandag 8 december bemerkt hij dat zijn aanstaande demissie ruchtbaar is geworden; het doet hem besluiten weer naar de Koning te gaan, waar hij zondag 14 december wordt ontvangen.

17 Deze plaats ontging Mackay. Schimmelpenninck ‘neemt’ Gelderland; W.H.A.C. baron van Heeckeren tot Kell wordt in 1846 minister van Staat; de gouverneur van Drenthe, mr. L.N. graaf van Randwijck wordt minister van Binnenlandse Zaken en mr. J.A.G. baron de Vos van Steenwijk tot den Havixkorst wordt gouverneur van Drenthe.

18 In Kaiserwerth (a.d. Rijn) heeft Theodor Fliedner (1800-1864), geïnspireerd door het diakonessenwerk der Ned. Doopsgezinde gemeenten, in 1836 het Diakonessenhuis gevestigd. Tal van Kaiserwerther instellingen verrezen ook elders, in Nederland eerst in Utrecht (1844). Het is werk van opvoeding, onderwijs en verpleging, met het doel de mensen voor Christus te winnen, waarom het is gericht op de gehele mens naar lichaam en ziel. - *Chr. Encyclopedie*.

b Onleesbaar.

Z.M. - Wel mijnheer Mackay, wat is het nu weer.
M. - Het geheim is publiek. Nu *kan* ik niet blijven.
Z.M. - Waarom niet? Het is een praatje dat de schuld van Schimmelpenninck is, die er tot mijn groote verwondering van wist.
M. - Het is geen praatje maar waarheid. Laat mij nu nog deze week dienst doen.
Z.M. - Natuurlijk, het is je werk.
M. - En dan met Januarij eindigen. Ik sprak met Schimmelpenninck alleen in dien geest dat hij mij waarschuwen zoude als er iets was.
Z.M. - Ik kan je uit mijn huis niet stoten; wacht tot dat ik iets heb.
M. - Ik heb eens rondgezien. Gevonden heb ik niet. Kan vragen lid van den Raad van State. Indien Van Pallandt[19] mij niet voorgegaan was, zoude ik er nooit over gedacht hebben; en moet ik op mijne collega's wachten, dan kan het lang duren. Van Tets[20] is jong en Van der Goes zal 't niet kunnen verlangen.[21] Ik ben bij den Raad extraordinair.
Z.M. - Dat was je verlangen.
M. - Ja, om kennis van zaken te krijgen, maar ik vroeg ook niets. Ik heb deze protecteurs en geef mij geheel aan U.M. over. Mijn vader zegt ook dat ik op U.M. vertrouwen moet.
Z.M. - Ik wil je ook goed helpen en zal met Schimmelpenninck spreken. Maar waarom die haast? Het is wel de goede époque maar er moet iets zijn. Ik wil niet dat men zegt dat ik je wegzond noch dat je met onaangenaamheden henen gaat.
M. - Neen, ik ook niet en ben bereid om te wachten maar beveel mij aan U.M.
Z.M. - Ik zal stellig voor je zorgen, want ik wil dat je goed henen gaat en begrijp klaar dat het je verveelt langer kamerheertje te spelen. Je bent in de kracht van je leven. Ik zal voor je zorgen.
M. - Best U.M., ik ben tevreden. Ik sprak met niemand van 't voorgevallene en zal dat ook niet doen, want ik heb te veel goeds genoten en wil niet ondankbaar zijn.

19 H.W. baron van Pallandt van Waardenburg en Neerijnen.
20 Jhr. mr. J.G.H. van Tets, referendaris 1e klasse bij den Raad van State.
21 Jhr. mr. A. van der Goes en Mackay waren ook referendaris 1e kl.

Ondanks alles blijven Hunne Majesteiten geloven dat Mackay zal blijven. Schriftelijk en mondeling herinnert hij de Koning aan zijn zaak maar hij blijft dienst doen. Zo kan hij zaterdag 21 februari in zijn dagboek noteren:

> De Koningin verhaalt mij dat de Hertog du Berry haar vier malen gevraagd had[22] maar altijd met verzoek om verandering van Godsdienst, of om Grècque Unie[23] te worden, of om te verklaren dat zij niets tegen de R.K. leer had. H.M. had tegen het R.K. son exclusivité. C'est insulter la Providence que de mettre des bornes à Sa charité. Quelle confiance pour-rais-je inspirer au pays si je ne restais pas fidèle à mes principes? C'est là dedans où je trouvais une garantie. Zij kon du Berry niet nemen nadat hij zich laf had gedragen. Je ne pouvais pas prendre quelqu'un qui ne savait pas défendre son pays. H.M. vertelde verder dat de Prins van Oranje in 1812 aan den Grootvorst Constantijn uit Madrid had geschreven, ofschoon de zaak met de Prinses Charlotte toen reeds aan de gang was.[24] Constantijn kwam bij de oude Keizerin op de thé en zeide: devinez de qui j'ai une lettre et d'où. Niemand kon het raden en men scheen verwonderd. De brief is bewaard.
> De bataille van Waterloo decideerde de zaak, want toen ijlde de Prins naar Parijs en vroeg de hand van de Grootvorstin aan de Keizer. C'était un coup de foudre. Ce n'est pas peu de chose qu'on épouse quelqu'un qu'on ne connait pas.

Maandag en dinsdag, 23 en 24 februari, zijn dagen van druk beraad. Maandag ter audiëntie bij de Koning wordt er dit op gevonden: Mackay doet geen dienst omdat hij zo vaak naar zijn zieke broer in Nijmegen moet en de Koning zal Eugène van Bijlandt, ‘die toch nog al en faveur is’[25] dienst laten doen.

De audiëntie bij H.M. van dinsdag duurt van 11.30 tot 1 uur.

> *H.M.* - Le Roi m'a parlé de vos intentions, mais voulezvous nous quitter pour tout de bon?

22 Charles Ferdinand, hertog van Berry (1778-1820), tweede zoon van de graaf van Artois (Karel X), emigreerde tijdens de Franse revolutie, huwde in 1816 Caroline Louise van Napels en werd in 1820 vermoord.
23 Grieks-geünieerd.
24 Prinses Charlotte van Wales, dochter van Georges IV, met wie Willem II verloofd was.
25 Mr. E.J.A. graaf van Bijlandt, dienstdoend kamerheer des Konings.

M. - Oui Madame, c'est la conséquence de ma démarche.
H.M. - Et comment ferez-vous avec l'administration des requêtes?[26]
M. - Je la remettrai à M. de Tuijll qui est initié en tout et qui s'en acquittera très bien.
H.M. - Mais les motifs, ont-ils été assez graves pour une démarche pareille?

M. - Oui Madame et depuis longtemps j'ai déjà voulu demander ma demission.
H.M. - Je vous avoue que j'en ai été frappée et d'abord très mécontente.
M. - Je savais d'avance que Votre Majesté le serait et que je..[c] tout, mais mon devoir et mon caractère m'y obligèrent.
H.M. - Mais j'ai des droits d'être mécontente de ce qui était arrivé.
M. - Je respecte cette opinion mais je croyais de mon côté de ne pas devoir m'y soumettre et là dessus j'ai pris ma démission.
H.M. - Est-ce de vous-même ou par instigation?
M. - Non, de moi-même. J'ai fortement ressenti car l'accusation était forte.

H.M. - Quant à l'accusation elle reste, et je ne change pas d'idée à cet égard mais je passe l'éponge par dessus tout cela.
M. - J'en suis très reconnaissant mais le mal est fait et le public s'en est mêlé.
H.M. - Le public songe mal et verra dans votre service un démenti formel.

M. - Votre Majesté en a parlé à Mr. de Nagell[27] et d'autres savaient aussi l'opinion de V.M. et je me sens innocent de manière que je dois sauver mon honneur en prenant mon congé. Je l'ai fait sans humeur, mais avec calme, dignement et humblement mais aussi fermement.
H.M. - Mais si je vous dis que je l'oublie, ne pourrez-vous pas aussi oublier?

M. - Si Votre Majesté m'avait dit un mot le premier jour que je Lui en ai parlé, tout aurait été oublié, mais maintenant la chose est faite et je ne puis y revenir.
H.M. - Mais est-ce que dans une relation comme la nôtre il n'y a pas des désagréments qu'on pardonne?

26 Hier blijkbaar verzoeken om ondersteuning.
c Onleesbaar.
27 A.W.C. baron van Nagell van Ampsen, Minister van Staat.

M. - Ah bien, mais il y a des cas ou l'on ne peut pas tout supporter et la chose a ébruité. D'ailleurs je le dois à moimême de me tenir à ma résolution. Je n'ai pas joué la comédie. Un homme de caractère ne peut pas revenir.
H.M. - Mais j'apprécie votr'administration.
M. - Je ne suis pas seulement aumonier mais aussi chambellan et si je fais mal service, un autre le fera mieux. V.M. y gagnera.
H.M. - Vous connaissez ma manière de voir et vous pourriez bien y entrer et c'est justement pourquoi j'apprécie d'être servi par un chambellan, que je ne souffrais pas de le voir remplacé par un domestique.
M. - Madame, je n'étais pas de service ce jour-là et j'ai encore accompagné Votre Majesté en sortant.
H.M. - Mais n'oubliez pas qui je suis.
M. - Je l'oubliais si peu que j'ai fait plus que je ne devais faire.
H.M. - Mais ne pourriez-vous pas rester?
M. - Cela serait une inconséquence et une faiblesse.
H.M. - Mais vous avez demandé votre démission de manière que votre conscience est nette.
M. - Non, car je reviendrai sur une démarche que j'ai pris après de mûres délibérations.
H.M. - Mais si je vous prie au nom du Roi et du mien de rester?
M. - Je voudrais tout faire et je suis prêt à rendre tous les services possibles. Mon attachement, mon respect, mon...[d] n'ont rien perdu de leur force, mais en un cas qui est trop avancé pour pouvoir reculer je dois en porter les conséquences et avoir le courage de ma conviction.
H.M. - Mais comment pourriez-vous m'être utile en étant loin?
M. - Je ne laisse V.M. pas dans l'embarras car d'autres me remplaceront.

H.M. - Mr. de Tuijll vous regrettera et il a toujours pris votre parti et a le courage de s'expliquer. Même (si j'ai trouvé?) que c'est contre ma manière de voir. Je l'estime pour cela.
M. - J'admire Mr. de Tuijll et je ne lui ai jamais montré que de l'amitié. Je déteste toute jalousie et envie.
H.M. - Oubliez-vous les preuves de confiance que je vous ai

d Onleesbaar.

donné? Ne pèsent-elles pas dans la balance? Lors que le Roi m'a dit que vous nous restiez j'ai de suite recommencé à vous charger de requêtes et à revenir à l'ancien pied.
M. - J'y suis très sensible, mais ma démarche était prise et je ne pouvais rien y changer et c'est impossible d'en revenir.
H.M. - Mais je vous prie au nom du Roi et du mien de rester; si je vous dis que cela nous est désagréable que vous partirez?
M. - Mais un autre me remplacera et fort mieux que moi.
H.M. - Pas du tout et si vous avez quelque oubli comme chambellan, je vous prouve que j'apprécie les autres services que vous me rendez.
M. - Mais je reste chambellan et si j'ai péché le suivant, je n'ai aucune garantie que Votre Majesté ne sera pas encore une fois mécontente de moi.

H.M. - Oui. Je sais que vous avez été blessé de ce que je vous en ai voulu d'avoir fait annoncer Peltzer[28] par le chambellan de service, mais vous auriez dû comprendre que cela ne le regardait pas.
Avez-vous dit lors de l'Inauguration à Van Brienen qu'il devait avoir soin de moi?
M. - Je lui ai remis le service. Mais si je lui ai dit d'avoir soin de Votre Majesté je ne pourrai plus l'assurer.
H.M. - Van Brienen aurait donc dû avoir soin de moi quoique le Roi m'ait dit qu'il me laissa deux chambellans pour avoir soin de moi et tout le public a vu que j'étais sans chambellan.
M. - Je ne reviens plus sur le fait car cela mènerait trop loin, d'ailleurs il y a d'autres motifs déjà depuis Soestdijk.
H.M. - Mais vous me faites rire, car ces désagréments n'ont rien d'extraordinaires. Mais il y a je crois d'autres circonstances qui vous obligent.
M. - Oui. La situation de mon frère.
H.M. - Mais vous pouvez donc vous absenter.
M. - Ces circonstances ne sont pas les motifs de ma démarche.
H.M. - Mais soumettez la chose aux membres de votre famille, s'il y en a qui jugent sagement et avec calme et demandez leur s'il y a de l'inconséquence dans votre conduite. J'ai là votre lettre; je vous la remettrai.

28 W.F. Peltzer, adjunct-commies bij de Duitsche Kanselarij van wijlen koning Willem I, graaf van Nassau.

M. - Je crois que je perdrai l'estime de Votre Majesté en revenant si facilement sur une démarche aussi sérieuse que grave.
H.M. - Mais n'est-ce pas une épreuve de considération et d'estime en vous demandant de rester? N'ai-je pas saisi toute occasion pour vous relever? Je vous rendrai seulement votre lettre et je vous promets que dorénavant s'il y a quelque chose je vous ferai venir et je ne vous accuserai plus de mauvais vouloir.
M. - Votre Majesté comprend que je ne demanderai pas mieux que de me rendre à Ses désirs mais que je ne le puis pas.
H.M. - Mettez donc à côté de cela Notre demande et votre honneur est sauvé en restant pour nous faire plaisir.
M. - J'en parlerai au Roi.
H.M. - Voulez-vous que je demande une audience pour vous?
M. - Je pourrai la demander par l'aide de camp.
H.M. - Faites le alors de votre côté et je le ferai du mien. Apres m'avoir remis des petitions en partant la Reine me dit: Vous avez l'air peiné.
M. - Je crois bien Madame; d'un côté je voudrais me rendre aux ordres de Votre Majesté et d'un autre mon devoir me le défend.

Mackay verzucht: ‘Het bleek uit alles dat H.M. haar meening op de parapluie vasthield, mij als kamerheer en défaut vindt en alleen als aumonier waardeert. Het was een moeijelijke strijd. Ik bad telkens den Heer in stilte en hoop niet tegen Zijn wil gehandeld te hebben.’

Mevrouw Mackay is boos dat het zo afliep, had liever heengaan met ruzie gezien. Schoonpapa meent, evenals Willem Boreel, dat Mackay satisfactie moet hebben[29], maar Groen vindt de verklaringen van de Koningin zo sterk, dat er tenminste andere argumenten voor de demissie moeten worden aangevoerd, terwijl mevrouw Groen oordeelt dat Mackay alleen na bepaalde tijd (dus niet terstond) moet dienen en het chapiter parapluie moet vergeten. Van Tuijll adviseert niet alles te verwerpen, vooral niet als H.M. vraagt om te blijven.

Woensdag gaat Mackay naar Rotterdam om met zijn vader te spreken, die rehabilitatie, promotie of anderszins vereist acht en afraadt naar de Koning te gaan. In dezelfde geest schrijft de heer

29 Jhr. mr. W. Boreel, referendaris 2e klasse bij de Raad van State.

Fagel; de Koning zal zeggen: het was met mij gearrangeerd en met de Koningin ga je alles dérangeren.

Dezelfde dag schrijft Mackay weer een brief aan de Koningin en brengt die donderdag weg. Wil hij zaterdag op bezoek gaan dan blijkt H.M. ziek. Maar over die ziekte zei de Prinses van Oranje een paar dagen later tegen de heer de Smeth[30]: 'Mr. Mackay quitte enfin. La Reine le regrette. Sa dernière maladie n'a d'autre cause que celle-là; et aussi: Elle n'aura plus jamais un chambellan comme Mr. Mackay.'

De laatste conferentie vindt dinsdag 3 maart plaats.

H.M. - Vous avez été plusieurs fois ici. Mais j'ai été malade. Cependant mes maux de tête vont mieux, quoique mon mal (en mettant la main sur le coeur) reste. Je vous avoue que j'ai été très surprise de votre lettre. Vous m'aviez dit que vous parleriez au Roi et au lieu de cela je reçois une lettre. J'en ai été bien étonnée.
M. - Madame, comme je ne pouvais pas revenir sur ma démarche, j'ai cru qu'il valait mieux m'adresser directement à Votre Majesté. Le Roi avait déjà donné ses ordres.
H.M. - Comment, ses ordres? (avec vue à côté) Est-ce que le Roi a donné des ordres?
M. - Non Madame, je veux dire que le Roi avait fait un arrangement.
H.M. - Oui, pour qu'un autre vous remplacera pour le moment.
J'ai ici votre lettre, mais je n'y trouve pas les deux sociétés Caecilia et Arti et Amicitiae. Je vous prie de les ajouter à votre liste, quoique alors les numéros doivent être changés. L'école de Ter Heide n'y est également pas. Quelle est votre idée au sujet de l'école de Ter Heide, qui est votre création?

M. - Madame, je suis prêt à en garder l'administration et je ne demande pas mieux que de rendre tous les services possibles.
H.M. - Qui, mais si vous n'y êtes pas, à qui s'adressera-t-on? Monsieur Schultz[31] ne peut pas s'en occuper. Il se charge déjà des Sociétés maternelles et pour un étranger il s'en acquitte à merveille. Il n'y a donc que Mr. de Tuijll et j'avais pensé qu'il

30 Aldus de schoondochter, de latere koningin Sophie, tegen waarschijnlijk Th. baron de Smeth, heer van Deurne en Liesvelt, kamerheer i.b.d.

31 C.J. Schultz, werkelijke staatsraad in Russ.-Keizerlijke dienst, secretaris van H.M.

pourrait bien s'en charger aussi (avec un peu d'aigreur et les yeux en l'air).

M. - Parfaitement Votre Majesté, je remettrai les papiers à Mr. de Tuijll.

H.M. - Oui, mais le règlement y est-il auprès?
M. - Oui Votre Majesté, tout est réuni.
(J'avoue que cela me fit de la peine, car S.M. aurait pû et dû me laisser cette administration. Mais Elle me dépouille de tout et je trouve beaucoup d'aigreur en tout ceci.)
Je Lui remettrais mon portefeuille. Elle paraissait très contente de mon ouvrage et disait de temps en temps:
H.M. - Je dois dire que tout est extrèmement bien arrangé et avec tant d'ordre.
(Le ton devenait beaucoup plus doux. La Reine me demanda comment faire avec les Récidivistes, nom de mon invention. Je Lui conseillais de leur donner annuellement mais irrégulièrement.)

De discussie duurde anderhalf uur. Eindelijk stond de Koningin op en zei (plus ou moins pâle):

H.M. - Je vous remercie de tout ce que vous avez fait et des soins que vous avez eu de ces petitions et s'il y a des avis à donner ou si l'on voulait encore une fois vous consulter n'estce pas qu'on peut toujours s'adresser à vous?

M. - Toujours Madame! et Votre Majesté trouvera de bien meilleurs serviteurs mais de plus fidèles jamais.
Je fis une révérence et je m'en allais car je sentais que j'étais ému.
Ik kwam capot thuis. Men verlaat na elf jaren 't hof niet zonder emotie en het gaf mij een schok.

Op maandag 9 maart had Mackay weer dienst moeten doen, maar die wordt nu waargenomen door Van Bijlandt. De kamerheer en disgrâce overdenkt:

Intusschen is het hof mij eene groote leerschool geweest en daar heeft de Heer mij vernedering geleerd zooals ik het misschien nergens anders had kunnen leeren. Ik deed er menschenkennis op en zag er de groote wereld van nabij.

Huis van H.M. de Koningin
1845

Grootmeester
H.J. baron van Doorn van Westcapelle

Kamerheren
Mr. AE. baron Mackay
Mr. W.R. baron van Tuijll van Serooskerken
W.D.A.M. baron van Brienen

Grootmeesteresse
Mevrouw de gravin van Wassenaer

Honoraire Dames van het Paleis
Mevrouw de barones van der Capellen van Berkenwoude
Mevrouw de barones van Zuijlen van Nijevelt
Mevrouw de barones van Doorn van Westcapelle
Mevrouw de barones Huijssen van Kattendijke
Mevrouw de barones van Brienen van de Groote Lindt
Mevrouw Backer
Mevrouw de barones van Nagell

Staatsdames (Dames d'atour)
Barones van Omphal
Gravin van Hogendorp van Hofwegen
Barones O. van Tuijll van Serooskerken en IJzendoorn
Barones J. van Lijnden

Secretaris van H.M.
C.J. Schultz

Geneesheer van H.M.
Prof. F. Everard

Aalmoezenier van H.M.
J. Graziansky

De advocaat Lipman exponent van de Amsterdamse geest in 1830

door A.J. Veenendaal

I. Mr. S.P. Lipman is niet zo'n bekende figuur in de Nederlandse geschiedenis, dat ik mij ontslagen kan rekenen van de taak hem hier in te leiden. Hij heeft weliswaar een kort artikel in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*[1], maar in de grote handboeken van de Nederlandse geschiedenis komt zijn naam niet voor, niet in Bloks *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, niet in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Een uitzondering vormt de *Geschiedenis van Nederland* o.l.v. Brugmans, waar Verberne Lipmans rol in de pamflettenstrijd van 1830 in enkele zinnen voortreffelijk karakteriseert[2]. En verder ontmoet men zijn naam, min of meer terloops, maar zeer frequent, in allerlei bronnen-uitgaven, monografieën en studies, die in de loop van dit artikel nog genoemd zullen worden. Het 'Werkplan voor de Vaderlandsche geschiedenis' van de Vereniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de Katholieken in Nederland, heeft onder zijn desiderata een biografie van Lipman[3]. Die wens is na 40 jaar nog niet vervuld. Toch is Lipman, ook naar mijn mening, een biografie zeker waard. Hij was een boeiende persoonlijkheid en een figuur van niet geringe betekenis voor het juridisch, het staatkundig en het geestelijk leven van de 19e eeuw. Het materiaal zal, dunkt me, wel te vinden zijn[4]. Voorlopig moeten we het nog doen met drie levensberichten,

1 Dl. V, Leiden 1921, kol. 319, van de hand van E. Zuidema.
2 Dl. VII: *Nieuwste Geschiedenis*, Amsterdam 1937, blz. 271.
3 *Annalen*, jg. 1929, afl. III, blz. 87.
4 De talrijke gepubliceerde geschriften van Lipman zijn volledig beschikbaar. Zijn briefwisseling zal moeilijker op te sporen zijn. Volgens mededeling van zijn achterkleindochter Mej. Drs. M.A. Koolen te Den Haag, schijnen bij de familie geen brieven meer aanwezig te zijn. In het Réveilarchief te Amsterdam berust een kleine briefwisseling met Mr. H.J. Koenen. Van Mr. J.R. de Groot ontving ik xerox-kopieën van 4 brieven van Lipman, berustend in de bibliotheek van de Mij. der Ned. Letterkunde te Leiden. Er is vrij wat in het Algemeen Rijksarchief, in de fondsen: Staatssecretarie, Kabinet des Konings, Archief V. Hogendorp, Archief V. Maanen, Verz. V. Zuylen, Verz. Vreede. Ik betuig mijn bijzondere dank aan de heer J. Steur, die niet ophield mij mededeling te doen van alles wat hij omtrent Lipman in het Alg. Rijksarchief tegenkwam.

kort na Lipmans overlijden verschenen, alle drie van vriendenhand en dus weinig kritisch[5]. Nieuwe gegevens die sindsdien te voorschijn zijn gekomen, hoop ik in de volgende levensschets, zij het niet uitputtend, te verwerken.

Samuël Philippus Lipman werd te Londen geboren op 27 april 1802[6], uit Joodse ouders, genaamd A.P. Lipman en S. Reubens. Van zijn familie-omstandigheden ben ik weinig te weten gekomen. Hij had een enige zuster, die in het begin van 1871 overleed[7], en een broer, die in Londen woonde en aan wie hij een brief zat te schrijven, toen de dood hem op 7 juli 1871 aan zijn schrijftafel overviel.

In 1807 vertrok het gezin Lipman uit Londen naar Glückstadt, in Holstein; later gingen de ouders naar Hamburg, vanwaar zij na het herstel van de vrede in Europa, dus ± 1814, naar Londen terugkeerden. De onderstelling lijkt niet al te gewaagd dat Lipman sr. koopman was, die het in verband met de Coalitie-oorlogen en

5 J.A. ALBERDINGK THIJM in *De Tijd* van 18 juli 1871; H.J.A.M. SCHAEPMAN, in *De Wachter*, 1e jg., 2e dl., 1871, blz. 57-76, nogal retorisch en met weinig feitelijke informatie; het uitvoerigst is J.W. TYDEMAN, in *Levensberichten van de Mij. der Ned. Letterk.*, 1872, blz. 65-117. Aan het laatstgenoemde stuk heb ik veel ontleend, ook zonder dit telkens te vermelden. Er is verder nog een artikel over Lipman in *De Katholieke Illustratie* VI, 1872-'73, blz. 161 v.v.

6 Zo geeft Tydeman, blz. 67, zijn geboortejaar op, en we mogen aannemen dat hij dit gegeven van de familie ontvangen heeft. Het klopt met een mededeling van Lipman zelf in zijn *Woorden van afscheid*, eind mei 1857, dat hij zijn loopbaan als advocaat in 1822, op 20-jarige leeftijd, is ingetreden. We zitten hier al dadelijk in een klein probleempje, reeds aangeroerd door DR. I.H. VAN EEGHEN in een artikel 'Het huis Herengracht 497 te Amsterdam en zijn bewoners', in *Jaarboek Amstelodamum*, 48e jg., 1956, blz. 81. Zij wijst erop dat Lipmans inschrijvingen aan de Universiteit te Leiden niet overeenstemmen met 1802 als geboortejaar, en vermeldt dat hij volgens zijn beide ondertrouwakten in 1797 geboren zou zijn. In het *Album studiosorum Academiae Lugduno-Batavae* komt hij tweemaal voor, kol. 1252: '28 sept. 1819 Samuel Philippus Lipman Londino-Britannus, 18, J.', en kol. 1259: '16 okt. 1822 Samuel Philippus Lipman Londino-Anglus, 22, J., a.s. 4.' Volgens de eerste inschrijving zou hij dus in 1801 geboren zijn, volgens de tweede in 1800. Op 1797 als geboortejaar wijst weer een vonnis, dat ik hierna nog zal behandelen, op 15 juli 1825 uitgesproken door de Rechtbank te Leiden, waar de beklaagde Lipman wordt genoemd: oud 28 jaren. Afgezien nog van de inschrijvingen aan de Universiteit, waar gemakkelijk onnauwkeurigheden kunnen insluipen, zijn er dus drie officiële documenten die zijn geboorte op 1797 stellen. Het is vreemd, maar ik kan de tegenstrijdigheid niet oplossen, ik heb zijn geboorteceel te Londen niet gelicht.

7 *Lipman aan G.W. Vreede*, 11 febr. 1871. A.R.A., Verz. Vreede; eigenhandig oorspronkelijk.

het Continentaal Stelsel gewenst vond zijn zaken naar het vasteland te verplaatsen. Het neutrale Noordwest-Duitsland was in die tijd de trechter waarlangs de goederenstroom de Nederlanden binnenvloeide[8]. Te Glückstadt ging de jonge Samuël school, eerst op de lagere school, daarna op het gymnasium; hij bleef er toen zijn ouders naar Hamburg verhuisden, en zelfs toen ze naar Londen terugkeerden. Het jaar 1813, dat voor Holstein geen bevrijdings- maar een rampjaar was, moet hij dus te Glückstadt beleefd hebben. De koning van Denemarken, tevens hertog van Holstein, was bondgenoot van Napoleon en bleef tot het laatst aan deze alliantie trouw. Zo kwam hij in de herfst van 1813 in oorlog met de vijanden van Napoleon, Zweden, Pruisen, Russen en Engelsen. In een groot, zeer leesbaar historisch werk over het tijdperk der Restauratie, dat Lipman later schreef, geeft hij van de invasie van de Bondgenoten in Holstein de volgende beschrijving, die heel wat jeugd-herinneringen in hem moet losgewoeld hebben:

'Door zijnen bondgenoot verlaten, die naar gene zijde van den Rijn was geweken, had Denemarken zijn anders vreedzaam grondgebied tegen eene onwederstaanbare overmagt met eigene krachten te verdedigen. De gelukkige bewoners van het vruchtbare Holstein, die den oorlog naauwelijks dan bij overlevering kenden, zagen hunne velden weldra door een veelkleurig krijgsleger overstroomd. De Zweden, de Pruissen, maar de ruwe Russen vooral kwelden de goedhartige landlieden door ongehoorde afpersingen, en hebben in den ondergang van menig weleer bloeijend huisgezin het aandenken hunner hatelijke tegenwoordigheid nagelaten. Te vergeefs bood Prins Frederik van Hessen aan het hoofd der Deensche troepen dapperen wederstand. Hij onderging, niet ver van Rendsburg, eene geheele nederlaag, en moest op den vijftienden December 1813 eenen wapenstilstand aannemen, waarbij de bondgenootschappelijke krijgsmagt de vrijheid behield de vesting Glückstadt te berennen. Na een langdurig en hevig bombardement, zoowel van de landzijde als van een Engelsch eskader, aan hetwelk men de inneming eener voordeelige stelling niet of naauwelijks had betwist, werd deze belangrijke sterkte, niettegenstaande de voordeelen van hare ligging en de voortreffelijkheid van hare vestingwerken, waarvan de onkunde des opperbevelhebbers geene partij wist te trekken, tot de overgave genoodzaakt, waardoor het geheele hertogdom Hol-

8 I.J. BRUGMANS, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 's-Gravenhage 1961, blz. 25, 27, 28.

stein zich in de vijandelijke magt bevond, en de bondgenooten hunne ondernemingen tegen Hamburg, welke de Prins van Eckmühl nog steeds verdedigde, krachtdadig konden voortzetten.'[9]

Naar eigen getuigenis uit veel later tijd werd Samuël Lipman in het ouderlijk huis tot zijn 11e of 12e jaar opgevoed naar streng Israëlitische zede. Maar de scholen te Glückstadt die hij bezocht, waren Protestantse scholen; hij was er omringd door Protestantse leraren, scholieren en vrienden, en hij woonde er ook het godsdienstonderwijs bij. Deze omgeving had, zonder hem Protestant te kunnen maken, toch een destructieve invloed op zijn Israelitisch geloof.

Op school moet de jongen zijn bijzondere begaafdheid getoond hebben; hij had een verbazend vlugge geest, en een studie aan de universiteit lag voor de hand. Maar zijn ouders te Londen waren niet bemiddeld, en daarom nam zijn oom van moederszijde, Aron Reubens, gevestigd te Amsterdam, de verdere opleiding van Samuël voor zijn rekening. Zo kwam deze in het laatst van 1818 te Amsterdam, in huis bij zijn oom. Het was een besluit dat van beslissende betekenis is geworden voor zijn leven. Samuël Lipman had Engelsman kunnen blijven, hij had Duitser kunnen worden, hij werd met hart en ziel Amsterdammer en daardoor Nederlander, of liever Hollander. Voorlopig niet officieel; tot zijn 40e jaar behield hij de Engelse nationaliteit, pas in 1842 liet hij zich naturaliseren, om aan de verkiezingen te kunnen deelnemen. In ongelofelijk korte tijd moet hij zich het Nederlands hebben eigen gemaakt, en perfect. Er is later maar één roep over de stijl van zijn Nederlandse geschriften. Ook nu nog kan dat oordeel in hoofdzaak gunstig luiden; zijn grootste deugd is klaarheid; alle vaagheid, nevelachtigheid, duisterheid was hem vreemd; zijn zwakke kanten waren neiging tot retoriek, jacht op effect, gezwollenheid, al te grote uitvoerigheid.

Oom Aron Reubens en zijn vrouw Matje Davids woonden op het Muiderpleintje, vlak bij de synagoge, in het hartje van de Jodenbuurt[10]. Samuël Lipman ging nog een half jaar naar de Latijnse school te Amsterdam, maar reeds in september 1819 begon hij zijn studie in de rechten te Leiden. Onder zijn leermees-

9 S.P. LIPMAN, *Geschiedenis van de staatkunde der voornaamste mogendheden van Europa, sedert den val van Napoleon tot heden*, 2 dln., dl. I (1813-1820) Amsterdam 1832, dl. II (1820-1830) Zutphen 1834. Het geciteerde in I, 340-342. Thorbecke leverde op het eerste deel in het *Journal de la Haye* van 28 okt. en 14 nov. 1832 een vernietigende kritiek.

10 I.H.V. EEGHEN, *o.c.*, blz. 81.

ters was professor H.W. Tydeman, Bilderdijks vriend, de man die hem het meest aantrok, en die wederkerig bijzonder ingenomen was met de schrandere student. Onder de studenten waren Thorbecke en Groen van Prinsterer zijn tijdgenoten. Geen van beiden behoorde toen of later tot zijn vrienden, maar Groen herinnerde zich hem een jaar of tien later als een, wat zijn talenten betrof, veel belovend mens, buitengewoon vlug en scherpzinnig in het opponeren[11].

Na twee studiejaren te Leiden ging Lipman wegens familie-omstandigheden naar Londen, waar hij meer dan een jaar bleef en vanwaar hij eerst in de nazomer van 1822 naar Nederland terugkeerde. Op 16 oktober liet hij zich opnieuw te Leiden inschrijven, maar alleen om er te promoveren, op 31 oktober 1822, bij Tydeman, op een dissertatie *De jure nuptiarum Romano atque hodierno*. In het voorwoord zegt hij dat het proefschrift was 'summa festinatione conscriptum, cum ex itinere in Angliam Amstelodamum reversus essem; tunc autem temporis libri mei erant Lugduni Batavorum.' In de dissertatie blijkt naast de juridische reeds de wijsgerige belangstelling, die Lipman zijn leven lang is bijgebleven.

Nog meer komt die metafysische belangstelling tot uiting in een boekje dat hij een jaar vroeger had uitgegeven: *Gedachten van eenen Jood over de leer der H. Drieëenheid en over het pligtverzuim der Christenleeraars, welke alle redekavelingen hierover met andersdenkenden zoeken te vermijden*. Het verscheen naamloos in het voorjaar van 1821, maar zonder enige aarzeling wordt het aan Lipman toegeschreven door J.W. Tydeman, de auteur van het vermelde *Levensbericht*. Mr. Tydeman, de zoon van Lipmans leermeester prof. H.W. Tydeman, heeft Lipman zeer goed gekend, hij heeft 19 jaar op Lipmans advocatenkantoor nauw met hem samengewerkt, hij was zijn vriend en opvolger als leider van het kantoor, en ik heb niet de minste reden om aan de toeschrijving te twijfelen. De 19-jarige student werpt een aantal meest metafysische bezwaren op tegen de leer der Drieëenheid: Gods wezen is oneindig en kan door geen getal of proportie bepaald worden; er is tegenstrijdigheid tussen de monotheïstische leer van de ene God en de veelgoderij van de drie Personen; Gods wezen is onveranderlijk, en het onveranderlijke kan niet veranderd worden en de menselijke natuur aannemen - hierop komt

11 C. GERRETSON, ed., *Groen van Prinsterer, schriftelijke nalatenschap*, Briefwisseling dl. I, R.G.P. 58, 's-Gravenhage 1925, blz. 608.

de bestrijding neer[12]. Het geschrift was in een tijd dat zovele Joden in de naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes gedoopt werden, wel bijzonder actueel. Maar tussen de regels viel te lezen dat de auteur zelf al niet meer tot het rechtzinnige Jodendom behoorde. Naar eigen later getuigenis was Lipman al zeer vroeg geen gelover meer in een bovennatuurlijke openbaring, maar een aanhanger van het zuiverste Deïsme. Van het Christendom, hoezeer voor hem dogmatisch onaannemelijk, bewonderde hij de zedeleer en erkende hij de wereldhistorische invloed. Een atheïst is hij nooit geweest.

Terstond na zijn promotie vestigde Lipman zich als advocaat te Amsterdam. De eis van Nederlanderschap om tot de balie toegelaten te worden, gold toen nog niet. Hij kreeg een zeer drukke praktijk en binnen enkele jaren behoorde hij, het uiterlijk zo tengere mannetje, tot de meest gezochte pleiters van Amsterdam. Zijn toenemende rijkdom spiegelde zich af in de huizen waar hij achtereenvolgens woonde: Raamgracht, Oudezijds Voorburgwal, Keizersgracht. In zijn eerste tijd, in 1824, kreeg hij een zaak te behandelen waaraan ik hier om twee redenen niet kan voorbijgaan: 1^0 omdat hij nog jaren later wegens deze zaak laster had te verduren; 2^0 omdat erbij betrokken was een andere befaamde 19e-eeuwer, de Réveilman Dr. Herman Frederik Kohlbrugge, toen nog een onbekende kandidaat in de theologie.

De vader van deze theoloog, Hermann Gerhard Kohlbrügge, afkomstig uit Hannover, was op het eind der 18e eeuw te Amsterdam een zeepziederij begonnen. De zaak liep niet al te best[13], de begaafde oudste zoon moest dikwijls in de fabriek meehelpen, in plaats van te kunnen studeren. In 1822 associeerde Kohlbrugge zich met een kapitaalkrachtige compagnon, ene Hendrik Bruyns, die niet alleen de geldschieter was in de compagnieschap, maar

12 Ik heb het boekje niet in handen kunnen krijgen, maar Lipmans argumenten blijken genoegzaam uit een tegengeschrift dat het onmiddellijk uitlokte: *Gedachten van eenen Jood over de leer der H. Drieëenheid wederlegd door eenen Christen*, Amsterdam 1821; Knuttel, *Pamflet* 25072. De voorrede is gedagtekend mei 1821. Tydeman schrijft het, minder positief, toe aan de Amsterdamse predikant W. Broes. De auteur gaat uit van de gedachte dat hij een orthodoxe Jood weerlegt, maar zo nu en dan twijfelt hij toch of hij niet met een discipel van Mozes Mendelssohn, een rationalist of Deïst te doen heeft. Voor die twijfel was alle reden.

13 Volgens een statistiek van 1816 waren er in dat jaar te Amsterdam 8 zeepziederijen, waarvan de voormalige staat ‘redelijk’ en de tegenwoordige ‘minder voordelig’ wordt genoemd. I.J. BRUGMANS, ed., *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de 1e helft der 19e eeuw*, 1e stuk, R.G.P. 98, 's-Gravenhage 1956, blz. 186.

bovendien aan Kohlbrugge in zijn privé *f* 3400 leende. Op een gegeven ogenblik merkte deze Bruyns, dat zijn compagnon hem bedrogen had, door van een debiteur A. Grim te Edam, die tevens Kohlbrugge's schoonvader was[14], gelden te ontvangen en hem op naam van de firma te kwiteren, zonder dat in de boeken te verantwoorden of daarvan aan Bruyns mededeling te doen. Bij het overlijden van Grim kwam alles aan het licht. Met de stukken kon aangetoond worden, dat Kohlbrugge in de loop van ruim twee jaren een bedrag van *f* 356, dat de firma toekwam, in eigen zak had gestoken. Geen geweldig bedrag, maar het voornaamste was natuurlijk dat het vertrouwen in de compagnon geschokt was. Bruyns kwam om rechtsbijstand bij Lipman. Deze was van mening dat de wandaad van Kohlbrugge was 'abus de confiance' en onder de strafwet viel (te bedenken valt dat we in 1824 nog leefden onder de vigeur van de Napoleontische Code Pénal). Maar Bruyns wilde zijn compagnon niet vervolgen, doch tot een minnelijke schikking komen, die niet erg minnelijk was, d.w.z. van de gelegenheid gebruik maken om de vennootschap te ontbinden en zelf de zeepziederij 'De Kroon' en het woonhuis van Kohlbrugge, beide gelegen 'Op het Water' (het Damrak), tussen de Oude en de Nieuwe Brug, in handen te krijgen. Lipman liet Kohlbrugge op 22 november bij zich komen, die op het zien van de bewijsstukken dadelijk de waarheid van het feit erkende, erbij voegende dat hij het geld gebruikt had om de colleges van zijn zoon te betalen. Hij kreeg drie dagen de tijd om over de zaak na te denken en eventueel rechtskundig advies in te winnen. Toen verklaarde hij zich bereid om de compagnieschap te ontbinden; maar de voorwaarden die Bruyns daarbij stelde, waren zo hard dat hij aanvankelijk weigerde de akte van ontbinding te tekenen. Pas toen Bruyns aanstalten maakte om de zaak van de verduisterde *f* 356 voor de strafrechter te brengen, tekende hij, murw geworden, nog diezelfde avond, 25 november 1824, het contract van dissolutie.

De voorwaarden waren inderdaad hard, Lipman vond ze zelf

14 De biografieën van H.F. Kohlbrugge weten niet van deze (stief-)schoonvader van H.G. Kohlbrugge. De moeder van de theoloog heette Petronella Teerhuis, dochter van Jacob Teerhuis, vroeg overleden, en Anna van der Horst, die als weduwe te Edam woonde. Zie J. VAN LONKHUIJZEN, *Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijn prediking*, Wageningen 1905, blz. 48. Deze Anna van der Horst moet dus in tweede huwelijk te Edam getrouwd zijn met A. Grim † 1824. Herman Frederik, die het later vaak over zijn grootmoeder had, sprak of schreef blijkbaar nooit over zijn stiefgrootvader.

hard, en hij had nog enige verzachtingen en wijzigingen van zijn cliënt weten te verkrijgen. Kohlbrugge moest zijn fabriek afstaan, zijn woonhuis ontruimen, en hij moest beloven dat hij te Amsterdam geen nieuwe zaak zou beginnen tot het fabriceren en verkopen van zeep. Maar de in privé geleende *f* 3400 mocht hij nog 5 jaar behouden, zonder betaling van interest, mits zijn vrouw voor dat bedrag een cautie tekende. En om in zijn ogenblikkelijke nood te voorzien, zou hij van Bruyns contant *f* 200 ontvangen. Het grote gezin Kohlbrugge was hiermee brodeloos geworden, het verkeerde in ellendige omstandigheden, te meer daar de vader ziekelijk was (vandaar de geëiste cautie). Maar ik moet er meteen bijvoegen, dat zij in die omstandigheden gekomen waren niet buiten eigen schuld. En ze gingen ook nu nog door met domme dingen te doen: de akte van borgtocht voor de schuld van *f* 3400 werd niet binnen de vereiste termijn van 14 dagen getekend, en de jonge Kohlbrugge bezocht de klanten van de juist ontbonden firma om zeep te verkopen. Bruyns achtte hierdoor de overeenkomst van 25 november geschonden, en hij besloot nu Kohlbrugge aan te pakken. Hij dagvaardde hem voor de Rechtbank van Koophandel te Amsterdam om de in privé geleende som van *f* 3400 dadelijk te voldoen, onder bedreiging van gijzeling. Hoe dit civiele proces is afgelopen, weet ik niet.

Lipman bleef bij dit alles de raadsman van Bruyns, maar ondertussen hadden ook de Kohlbrugges de bijstand van een advocaat gekregen, M. Wiardi Beckman, en hun wrok richtte zich nu tegen Lipman, die eigenlijk medelijden met hen had en daar verschillende malen van had doen blijken. Op 31 december 1824 diende H.G. Kohlbrugge bij de officier van justitie te Amsterdam een klacht in tegen Lipman. Volgens deze kon Kohlbrugge de aanklacht onmogelijk zelf opgesteld hebben, daarvoor was ze te listig in elkaar gezet. Lipman zag er de machinaties achter van machtige vijanden, die het op zijn ondergang toelegden; niet onduidelijk geeft hij te kennen dat zich onder hen Mr. Jacob van Lennep bevond[15], met wie Kohlbrugge jr., de kandidaat in de theologie, op een vertrouwelijke voet was. De officier distilleerde uit de klacht de beschuldiging van escroquerie, d.i. oplichting of

15 Zeker is dat Jacob van Lennep en Lipman noch persoonlijke, noch politieke vrienden waren. Tijdens de roerige maartdagen van 1848 schrijft Van Lennep smalend: ''t Is om te lachen, hoe bang nu diezelfde Liberalen zijn... Lipman is zoo benaauwd, dat hij niet weet waar zich te bergen.' M.F. VAN LENNEP, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, 2 dln., Amsterdam 1909; zie II, blz. 7.

bedrog. Lipman had gedreigd Kohlbrugge correctioneel aan te klagen wegens de achtergehouden *f* 356, terwijl dit feit volgens de officier alleen vatbaar zou zijn voor een civiele vordering. Hij had verder met gijzeling gedreigd wegens de in privé geleende *f* 3400. Hij had Kohlbrugge geen dag gelaten om zich over de zaak te beraden en hem zo met overhaasting gedwongen tot een schikking die voor hem zeer nadelig was. Lipman stelde daartegenover dat volgens zijn juridische opvatting de zaak van de *f* 356 inderdaad een delict was, dat onder de strafwet viel. Hij ontkende pertinent dat hij met gijzeling zou gedreigd hebben (d.w.z. bij die eerste gelegenheid, die tot de transactie van 25 november leidde). En hij had Kohlbrugge drie dagen de tijd gegeven om over de schikking na te denken en advies in te winnen.

De oude Kohlbrugge heeft de afloop van het door hem aangespannen proces niet meer beleefd. Hij overleed, midden in zijn ellende, op 12 maart 1825. De Rechtbank te Amsterdam vond geen termen tot vervolging en wees de klacht van de hand. Maar de substituut-officier van justitie Mr. Backer kwam daartegen in beroep, en het Hooggerechtshof verwees de zaak op 25 april naar de Rechtbank te Leiden. In juni pleitte Lipman hier twee dagen lang in eigen zaak. De Rechtbank achtte geen strafbepaling toepasselijk, onthief op 15 juli 1825 de beklaagde van de tegen hem ingebrachte beschuldiging en ontzegde tevens aan de dochter van Kohlbrugge, Anna Elisabeth, die een civiele eis tot schadevergoeding tegen Lipman had ingediend, haar gedane eis, met veroordeling in de kosten. Maar in haar overwegingen voegde de Rechtbank Lipman toch een soort van reprimande toe, dat zijn gedrag niet was overeen te brengen met de regelen van billijkheid en probiteit die de daden van ieder mens en vooral van ieder eerlijk en gemoedelijk pleitbezorger behoren te kenmerken.

Het kan waar zijn. Maar naar mijn mening speelden de Kohlbrugges in deze hele zaak een nog veel minder fraaie rol. Zij weigerden ontvangen briefjes te produceren waaruit onomstotelijk zou gebleken zijn, dat zij drie dagen de tijd gehad hadden om over de schikking met Bruyns na te denken. En de kandidaat in de theologie Herman Frederik, die als getuige à charge in het proces optrad, herinnerde zich echt niet meer dat zijn vader reeds op 22 november bij Lipman geweest was en tussen 22 en 25 november naar Edam gereisd was om zijn schoonmoeder te raadplegen. Zijn geheugen was naar eigen verkiezing sterk of zwak, spotte Lipman in zijn pleidooi.

Ik heb deze niet wereldschokkende, maar toch niet oninteres-

sante geschiedenis, met weglating van veel details, gereconstrueerd uit een door Lipman na afloop van het proces uitgegeven boekje, waarin aanklacht, pleidooi en vonnis tekstgetrouw zijn afgedrukt[16]. Het ware te wensen dat ook de biografen van H.F. Kohlbrugge dat boekje hadden gebruikt. Bij mijn weten is dit tot nog toe niet gebeurd. Van Lonkhuijzen noemt het wel[17], maar heeft het klaarblijkelijk niet gelezen, want hij houdt Lipman voor Kohlbrugge's advocaat! Al het gelijk in de zaak is bij hem aan de kant van de arme, beklagenswaardige Kohlbrugge; de compagnon is een sluwe intrigant en een schurk, die door allerlei machinaties de fabriek op zijn naam wist te zetten. Dezelfde voorstelling van zaken geven Dr. J.P. de Bie[18], Lic. H. Klugkist Hesse[19] en Dr. M.E. Kluit[20]. Al hun inlichtingen komen uit de koker van de ouder geworden Dr. H.F. Kohlbrugge, met zijn naar verkiezing sterk of zwak geheugen[21].

Ondanks zijn rationalistische, deïstische overtuiging was Lipman niet volkomen vervreemd van het Jodendom. Hij bleef behoren tot de gemeenschap der Asjkenaziem te Amsterdam. Ook zijn eerste huwelijk hield hem binnen deze kring. Hij trouwde nl. op 22 april 1825 met zijn nicht Betje Reubens, oudste dochter van oom Aron. Uit het huwelijk werden tien kinderen geboren, waarvan er vier jong overleden. Van de zes die overbleven, heette de enige zoon Adolph Lodewijk Karel, de vijf dochters achtereenvolgens: Maria, Carolina, Wilhelmina, Louisa, Sophie[22], geen van alle oud-testamentische namen, wat veelzeggend is.

Lipman was een vurig voorstander van de emancipatie der Joden en van ver-gaande maatschappelijke en culturele aanpassing. Zoals bekend, was de emancipatie, geestelijk produkt van

16 *Pleidooi uitgesproken voor de Regtbank te Leyden in derzelver teregtzittingen van 17 en 24 junij 1825 (benevens de aanklagt en het vonnis)* Leyden 1825; Knuttel nr. 25505.

17 *O.c.*, blz. 57, noot 2.

18 *Biographisch Woordenboek van Protestantsche godgeleerden in Nederland*, dl. V, 's-Gravenhage 1943, blz. 126.

19 *Hermann Friedrich Kohlbrügge*, Wuppertal-Barmen 1935, blz. 34v.

20 *Het Réveil in Nederland 1817-1854*, Amsterdam 1936, blz. 177.

21 Ik kan de indruk niet van me afzetten dat Dr. Kohlbrugge dit brokje jeugdgeschiedenis later achter allerlei dierbaarheden verdoezeld heeft. Als enig document uit de tijd zelf citeert VAN LONKHUIJZEN, *o.c.*, blz. 58, het gedicht *Bij den dood van mijnen vader*. Dichtstuk door H.F. Kohlbrügge. Amsterdam W. Wychers 1825. Voor rekening van den auteur. Een naar, pathetisch gedicht, de publikatie ervan in deze omstandigheden m.i. een onsympathieke geste.

22 I.H. VAN EEGHEN, *o.c.*, blz. 81-83.

de 18e-eeuwse Verlichting, in 1796 door de Bataafse republiek in principe afgekondigd en geleidelijk, ook onder koning Lodewijk en koning Willem I, in toepassing gebracht. De Joden kregen volledige burgerrechten, maar ook burgerplichten; van enkel ingezetenen werden zij gelijk-gerechtigde burgers. Maar wat vele Joden al in 1796 gevreesd hadden, gebeurde. De emancipatie leidde bij zo'n kleine minderheid (anders dan bv. bij de Rooms-Katholieken) onvermijdelijk tot assimilatie, tot verlies van de nationale en religieuze tradities. Het assimilatie-verschijnsel bij uitstek was de Christelijke doop. Overbekend is de doop van Isaäc da Costa en Abraham Capadose in 1822. Zelfs in massale vorm kwam het verschijnsel voor, getuige het geval Zalt-Bommel, waar in 1826 drie gezinnen tezamen tot het Christendom overgingen. Aan religieuze assimilatie was Lipman nog lang niet toe; had hij niet in 1821 nog tegen de leer der Drieëenheid geschreven? Maar het blijkt ook niet dat het verschijnsel voor hem persoonlijk aanstotelijk was: reeds in de jaren '30 kwam hij aan huis bij de afvallige Da Costa[23].

Veel meer dan de Joodse problematiek had de politiek van zijn aangenomen vaderland zijn belangstelling. De eerste zaak waarop hij zich met felheid wierp, was de Belgische kwestie in 1830, waarover straks. Ook gedurende de status-quo hield deze kwestie hem nog enkele malen bezig. Tussen 1840 en 1848 was hij een van de kopstukken van de liberale oppositie te Amsterdam, mede-oprichter van de liberale Amstelsociëteit[24]. Hij adresseerde bij de Tweede Kamer[25], schreef vrijzinnige artikelen in het *Algemeen Handelsblad*, in zijn eigen efemere *Nederlandsche Spectator*[26] en zelfs een enkele maal in het ultra-radicale blaadje *De Tolk der Vrijheid* van de beruchte Eillert Meeter[27]. Maar hij moet

23 C. GERRETSON en J.L. VAN ESSEN, ed., *Groen van Prinsterer*, *schriftel. nalatenschap*, Briefw. dl. II, R.G.P. 114, 's-Grav. 1964, blz. 136. H.E. VAN GELDER, ed., *Hildebrands voorbereiding; het dagboek van de student Nic. Beets*, Den Haag 1956, blz. 165.

24 TH. VAN TIJN, 'Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam, 1844-1854,' in *Bijdragen voor de gesch. der Nederlanden*, dl. XVII, 1963, blz. 181-204 en 293-327.

25 A.J.C. RÜTER, ed., *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849*, 3 dln., Werken Hist. Gen., 3e serie 73, 77, 78, Utrecht 1941, 1949, 1950. Zie I, blz. XVI v., 67 v., 151.

26 *Ibidem*, II, 195 v., 207 V.J. DE BOSCH KEMPER, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, 5 dln., Amsterdam 1873-1882. Zie IV, 190 v., 462; letterk. aanteekeningen, blz. 74, 137, 142 v.v., 152 v., 214.

27 M.J.F. ROBIJNS, *Radicalen in Nederland*, *1840-1851*, Leiden 1967, blz. 154, 189.

toch gauw begrepen hebben dat hij in het laatstgenoemde gezelschap niet thuis hoorde. Want toen Meeter in 1843 te Amsterdam een soortgelijk krantje, *De Onafhankelijke*, wilde oprichten, weigerde hij zijn medewerking[28]. Lipman was geen republikein en geen revolutionair. Meeter zocht er andere motieven achter. In zijn memoires insinueerde hij:

'Onder de mensen van enige betekenis met wie ik mij probeerde te verstaan, was een beroemd advocaat, Lipman geheten, die snoefde dat hij bereid was met zijn pen en zijn goud bij te dragen aan alle ondernemingen, die verbreiding van vrijheid en algemeen geluk ten doel hadden. Het was een Jood en het lijkt wel of alle uitnemende mensen van dat geloof, wanneer zij de politieke ladder beklimmen, een merkwaardig soort charlatannerie over zich krijgen, dat degene die zijn opvattingen zonder plichtplegingen en onzelfzuchtig verdedigt, ertoe brengt maar van de kennismaking af te zien'[29].

In 1845 werd Lipman gekozen tot lid van het kiezerscollege voor de Raad van Amsterdam (er golden nog getrapte verkiezingen, we zijn nog vóór 1848). Da Costa had bijkans op hem gestemd[30]. Dit is de enige politieke functie die Lipman ooit heeft uitgeoefend, al werd hij éénmaal in zijn leven, in 1843, even gedoodverfd als minister van Binnenlandse Zaken[31]. Noch van de Tweede, noch van de Eerste Kamer wilde hij na 1848 lid worden, hoewel hij ook voor het lidmaatschap van de laatstgenoemde de vereiste had, wat wil zeggen dat hij behoorde tot de hoogst aangeslagenen in de belastingen. Ik zoek de verklaring hierin dat hij zijn onafhankelijke professie van advocaat niet wilde opgeven. Hij voelde zich advocaat bij de gratie Gods. Op het titelblad van al zijn geschriften tot 1857 staat onveranderlijk onder zijn naam: Advokaat te Amsterdam. Aan dat 'vrij en edel beroep' gaf hij steeds de voorkeur boven 'de schitterende afhankelijkheid van elke staatsbetrekking'[32]. Daarnaast wilde hij nog wel politiek publicist zijn, geen politicus. Hij was geen Thorbeckiaan, Thorbecke was hem te doctrinair; Lipman ontleende zijn constitutionele beginselen veel meer aan Engeland dan aan het vasteland. Ook persoonlijk was hij geen vriend van Thorbecke, Thor-

28 RÜTER, *o.c.*, II, 61, 70.
29 E. MEETER, *Holland; kranten*, *kerkers en koningen*, Amsterdam 1966, blz. 191.
30 GERRETSON en V. ESSEN, *Groen v. Pr.*, Briefw. II, 702.
31 RÜTER, *o.c.*, II, 188.
32 *Woorden van afscheid*, 1857.

becke niet van hem. Maar hij was royaal genoeg om deze in 1848 te steunen[33].

Buitengewoon fel en persoonlijk waren zijn aanvallen op F.A. van Hall, de man van het compromis, van de 'transactie', die als advocaat te Amsterdam liberale antecedenten had gehad, vervolgens als minister sinds 1842 blijk had gegeven van conservatieve opvattingen, vervolgens in 1847 als zodanig was afgetreden, omdat de toen voorgestelde wijzigingen van de grondwet hem te beperkt waren, en die na de grondwetsherziening van 1848 zich te Amsterdam presenteerde als vrijzinnig kandidaat voor de Tweede Kamer. Lipman protesteerde in drie brochures[34] heftig tegen dit kandidaatschap; hij verweet Van Hall zijn afval van de liberale beginselen, die zij vroeger gezamenlijk hadden beleden, zijn behoudzucht als minister, zijn kruistocht tegen de drukpers, zijn aanleggen van het 'Zwarte Boek', waarin de namen werden opgetekend van alle opposanten tegen de regering[35], die dan uit hun betrekkingen werden verwijderd of niet bevorderd. En die man zou nu plotseling liberaal geworden zijn! Hij ging zo ver, Van Hall's opgegeven motief voor zijn aftreden in 1847 een onwaarheid, een verdichtsel te noemen. 'Ik zoude u willen hoogachten, indien ik konde', voegde hij zijn vroegere confrère toe[36].

Na 1848 richtte Lipman zich vooral tegen de anti-revolutionaire partij en haar voorman Groen van Prinsterer. Hij opende de aanval in zijn brochure *Het vrijwillig ontslag van den Heer E.W. van Dam van Isselt als lid der Staten-Generaal*[37]. Groen

33 DE BOSCH KEMPER, *o.c.*, V, 330 v.

34 *De aanstaande verkiezingen*, Knuttel nr. 28608; *De Amsterdamsche verkiezingen*, *protest tegen het verslag der Commissie*, *uitgesproken in de vergadering van vrijzinnige kiezers op den 24 November 1848*, Kn. nr. 28774; *Het candidaatschap van den Heer Mr. F.A. van Hall*, *protest tegen de voordragt der Commissie*, *uitgesproken in de vergadering van vrijzinnige kiezers van het derde kiesdistrict van Amsterdam op den 28 November 1848*, Kn. nr. 28757.

35 Vgl. ROBIJNS, *o.c.*, blz. 193, noot 11.

36 Een paradoxale situatie deed zich ruim 7 jaar later voor, toen Lipman op 4 febr. 1856 als deken van de orde van advocaten, aan het hoofd van een deputatie, Maurits Cornelis van Hall huldigde, de nestor van de Amsterdamse juristen, die zijn 88e verjaardag vierde. In het gezelschap van de stokoude M.C. van Hall bevond zich zijn zoon Floris Adriaan, toenmaals minister van Buitenlandse Zaken. En onder de advocaten in het gevolg van de deken was Lipmans oude vijand Mr. Jacob van Lennep. Zie *Toespraak aan... Mr. M.C. van Hall*, *staatsraad in buitengewonen dienst*... door MR. S.P. LIPMAN. Niet in den handel. Een ex. in de bibliotheek van het A.R.A.

37 Amsterdam 1849; Knuttel nr. 28852.

antwoordde in *Grondwetsherziening en Eensgezindheid*[38], Lipman repliceerde in *De Theokratie en het vertegenwoordigend regeringstelsel*[39]. Het was een principiële discussie over de oorsprong van het gezag, het goddelijk recht, de volkssouvereiniteit. Ronduit bekende Lipman, die het in klaarheid van uitdrukking zeker van Groen won, in diepte het van hem verloor, zich tot de leer dat de staat een uitvloeisel is van de maatschappelijke wil, een menselijke stichting. Hij achtte Groens theocratische leer verderfelijk, omdat zij de strekking had de burgers afkeer en wantrouwen in te boezemen tegen het constitutionele regeringsstelsel waaronder Nederland sinds 1848 leefde en dat volgens Groen zijn oorsprong verschuldigd was aan de zegepraal van atheïsme en revolutie. Het was niet zo dat hij het kleine aantal van Groens aanhangers beschouwde als een bewijsgrond tegen diens leer. 'De dwaling schiet soms welig op, de waarheid slechts langzaam. Het is gewis geene vernedering, met weinigen of ook alleen in den kamp voor zijne overtuiging te staan. Ook mij is doorgaans dit lot beschoren, en ik heb mij daarover nimmer beklaagd.'

Van echt Joodse activiteiten van Lipman weet ik eigenlijk alleen in de jaren 1840 tot 1842[40]. In 1840 werd hij curator van het Nederlands-Israëlitisch Seminarium te Amsterdam, en ook liet hij zich gedurende enige tijd het lidmaatschap welgevallen van de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten, het hoogste besturend college van het Israëlitisch kerkgenootschap, volgens Lipman zelf een dood college, waarvoor noch vromen noch vrijzinnigen enige égards hadden. Als regent van het Seminarium kwam de door en door vrijzinnige Lipman in een oer-orthodoxe omgeving. President-curator was van 1827 tot zijn dood in 1861 de ultra-orthodoxe, fanatieke Meyer Lehren. De drie gebroeders Lehren, Hirschel, Meyer en Akiba, alle drie bankier van profes-

38 9e stukje, Amsterdam 1849, blz. 533-542. Vgl. Groen v. Prinsterer, ed., *Brieven van Mr. Isaac da Costa*, Amsterdam 1872-'73, 2e afl. blz. 367-369, 3e afl. blz. 35 v.

39 Amsterdam en Zutphen 1849; Knuttel nr. 28841.

40 Bronnen voor het volgende: 7 brieven van Lipman aan minister H. van Zuylen van Nyevelt tussen 14 aug. 1841 en 13 dec. 1842, in A.R.A., Verz. V. Zuylen, inv. 19, eigenh. oorspr.; LIPMAN, *Redevoering gehouden ter gelegenheid van de openbare vergadering van het Nederlandsch-Israëlitisch Seminarium op den 18 Augustus 1841 in de groote gehoorzaal van het Athenaeum Illustre*, Amsterdam 1842; Knuttel nr. 27967; TYDEMAN, *Levensbericht*, blz. 87 v.; JAAP MEIJER, *Erfenis der Emancipatie; het Nederlandse Jodendom in de eerste helft van de 19e eeuw*, Haarlem 1963, blz. 10, 21, 32 v.v., 70.

sie, waren de leiders van het nog grotendeels orthodoxe Joodse proletariaat te Amsterdam, dat afkerig was van alle nieuwlichterij. Lipmans bedoeling als regent was niet een aanval op de orthodoxie van het Seminarium, die in dit gezelschap onmogelijk succes kon hebben, maar de omzetting ervan in een soort collegium philosophicum, waar een verdraagzame, verlichte, zuiver Nederlands georiënteerde Joodse geestelijkheid gekweekt zou worden. Tot dan toe gingen de aanstaande rabbijnen voor het verkrijgen van de hogere Talmoedische wetenschap altijd naar het buitenland, naar Duitsland of Polen, en vrijwel altijd was de opperrabbijn een vreemdeling. Lipman wilde nu alle vakken van de Joodse godgeleerdheid te Amsterdam doen onderwijzen. En in de tweede plaats wilde hij meer nadruk leggen op het onderwijs in het Nederlands, om het Jiddisch als taal van de synagoge zo gauw mogelijk te laten verdwijnen. Op deze twee punten meende hij rechts en links in het Jodendom te kunnen verenigen. Beter onderwijs, verhoging van het peil van leerlingen en leraren, dat was zijn doel. De leerlingen behoorden voor het grootste deel tot de armste volksklasse van Amsterdam, de leraren werden onderbetaald, er waren geen boeken, er was gebrek aan alles. Om daarin verbetering te brengen was een hoger subsidie van de regering nodig. Tot dan toe kreeg het Seminarium *f* 1200 per jaar.

Lipman wist de grote trom te roeren. Bij het 100-jarig bestaan van het Seminarium, op 18 augustus 1841, organiseerde hij een indrukwekkende vergadering in de grote gehoorzaal van het Athenaeum Illustre. Hij hield daar een daverende redevoering, waarin hij verklaarde dat het Nederlands-Israëlitisch Seminarium het voorvaderlijk geloof ongeschonden, onverminderd, onveranderd zou handhaven, maar waarin hij toch kans zag slechts een enkele maal een Bijbelse figuur te noemen, als koning David, terwijl namen van klassieke en moderne humanisten niet van de lucht waren: Solon, Socrates, Plato, Cicero, Seneca, Virgilius, Tacitus, Hugo de Groot, John Selden, Descartes, John Locke. Alle nadruk legde hij op het onderwijs in de 'Nederduitse' taal en de vaderlandse letterkunde, ter voorbereiding van de prediking in de landstaal. Hij deed een beroep op de regering voor een hoger subsidie. Vervolgens traden drie kwekelingen van het Seminarium op, de jongens Hirsch, Hillesum en Content, die elk een proeve leverden van kerkelijke voordracht in de Nederduitse taal.

Van de grote indruk die deze bijeenkomst in Amsterdam teweegbracht, maakte Lipman onmiddellijk gebruik. Reeds de vol-

gende dag schreef hij aan de minister van Eredienst, H. van Zuylen van Nyevelt:

'Gisteren was een heerlijke dag, ik betreurde slechts Uwer Excellentie afwezigheid. Het was werkelijk en in waarheid een feest van verdraagzaamheid, van beschaving, van godsdienst, van menschelijkheid. Eene zeer talrijke vergadering uit de meest verschillende gezindheden, uit de meest uiteenloopende meeningen was daar vereenigd, maar bij allen heerschte slechts één geest. Al wat orthodoxie koestert of afficheert was er vereenigd met al wat tot de neologen behoort, en er was geen strijd, maar eendragt. Ook daarna hebben de meest orthodoxen hunne goedkeuring, hunnen bijval betuigd. Het is onmogelijk, Uwer Excellentie de verandering te schetsen, welke de dag van gisteren in den geest der N.I. gemeente heeft te weeg gebragt. Maar het zal van Uwe Excellentie afhangen, daaraan gevolg te geven. Er is een bondgenootschap gesloten tusschen de orthodoxie en de beschaving, maar het tractaat behoeft de ratificatie van Uwe Excellentie. Van Dezelve hangt het af: Uwe Excellentie plaatse nu het N.I. Seminarium op de hoogte van den tijd. Het regent bij mij sedert gisteren brieven en complimenten van goedkeuring van de Rabijnen en vromen. Het tijdstip is gewigtig. Dit oogenblik komt welligt nooit meer. 60.000 Nederlandsche burgers wachten van Uwe Excellentie het: fiat lux!'

'Ik ben overtuigd, dat de uitstekende staatsman, tot wien ik spreek mij begrijpen zal. Ik zal nogtans mijn geheel denkbeeld resumeren in deze woorden: Willem I wilde een collegium philosophicum aan de R. Katholijken geven; zij wilden niet - dat Willem II een collegium philosophicum aan de Israëliten geve, en 60.000 zijner onderdanen daardoor in verlichte, zedelijke, waarlijk godsdienstige burgers herscheppe, - en dat de roem daarvan aan Uwe Excellentie behoore!'

Van Zuylen begreep het heel goed. In plaats van de armzalige *f* 1200 vroeg Lipman *f* 12000, maar de minister toonde zich aanvankelijk niet scheutig. Pas toen Lipman met aftreden dreigde als regent, kwam hij in januari 1842 over de brug, ik weet niet met welk bedrag.

Daaraan lag het dus niet dat de hervormingsplannen van Lipman een volslagen fiasco werden, wel aan de tegenwerking van zijn orthodoxe mederegenten. In zijn opgewondenheid had hij zijn invloed op de Joodse orthodoxie grenzeloos overschat. Er kwam geen hoogleraar in de Israëlitische godgeleerdheid. Net als vroeger gingen de kwekelingen van het Seminarium, ook de drie

jongens die in 1841 zulke fraaie proeven van kerkelijke voordracht in de Nederduitse taal hadden afgelegd, naar Duitsland, om zich daar in de Talmoedische wetenschap te bekwamen, onder leiding van een rabbijn van de oude trant, vriend van de gebroeders Lehren. Het met moeite van de regering verkregen subsidie werd zo buitenslands besteed. En de prediking in de landstaal werd in de synagoge van de hoofdstad nog jarenlang belet.

Lipman moet diep teleurgesteld geweest zijn, en ik vermoed dat hij al spoedig na 1842 als curator afgetreden is. Zelf ging hij ondertussen zonder aarzeling verder op de weg van de assimilatie. Nog geen half jaar na het verbroederingsfeest in de aula van het Athenaeum schrijft de gouverneur van Noord-Holland in zijn rapport aan de regering:

'Bij de eedsaflegging der advocaten voor het Provinciaal Geregtshof, voorl. Donderdag, heeft de Heer advocaat Lipman geweigerd den eed af te leggen op joodsche wijs en gezegd, dat hij als Nederlander meende den eed te kunnen doen op de gewone wijze. De Heer Voorzitter heeft dit laten doorgaan, doch de geloofsgenooten van den Heer Lipman nemen hem zulks kwalijk en vragen, of hij zich schaamt Jood te zijn en of hij Christen wil worden.'[41]

Het ging inderdaad langzamerhand die kant uit. In 1843 ging Lipmans huwelijk mis. Zijn vrouw, Betje Reubens, vertrok wegens ziekte[42] naar Engeland. Toen zij na enige maanden hersteld terugkeerde, weigerde zij de gemeenschappelijke woning weer te betrekken, en nam haar intrek bij haar vader. Lipman bleef achter in het huis aan de Keizersgracht, met zijn zes kinderen. Acht jaar later begon hij een echtscheidingsprocedure, wegens kwaadwillige verlating. Op 1 december 1851 werd het huwelijk ontbonden.

Inmiddels had hij kennis gemaakt met de rijke Roomse zakenvrouw Maria Agnes Moormann, sinds 1845 weduwe van A.M. Hendrichs, die woonde in het vorstelijke huis in de bocht van de Herengracht, thans nr. 497, waaraan Dr. I.H. van Eeghen het hiervóór reeds genoemde artikel heeft gewijd. Er is geen twijfel aan of Agnes Moormann heeft grote invloed gehad op de geloofsovergang van Lipman. Op 3 mei 1852, de dag van Kruisvinding, werd hij gedoopt door de Jezuïet Arnoldus Frentrop; 10 dagen later trouwde hij met Agnes Moormann. Zij was 39 jaar oud,

41 10 jan. 1842. RÜTER, *o.c.*, I, 335.

42 Ik vermoed: geestesziekte.

hij 50. Met zijn zes kinderen trok hij in bij zijn tweede vrouw, die zelf kinderloos was, in het huis aan de Herengracht[43].

De schijn was wel tegen hem. Maar laat ons niet te snel oordelen. Om haar geld heeft hij haar zeker niet getrouwd: hij was zelf rijk, na een 30-jarige briljante praktijk als advocaat. En hij kende het geloof dat hij omhelsde. Hij had altijd veel Rooms-Katholieke cliënten gehad. In 1835 was hij, in opvolging van Jonas Daniël Meijer, de raadsman geweest van recalcitrante huiseigenaars te Amsterdam, vrijwel allen Katholiek, wier verzet tegen de wijze van heffing van de personele belasting leidde tot het zg. soeploodsoproer[44]. Hij had enige pastoors verdedigd (met succes, hij verloor zelden of nooit een proces) in bekerings- en huwelijkszaken[45]. Daartoe had hij veel studie moeten maken van de Katholieke geloofsleer en van het kerkelijk recht. En heel zijn verdere leven heeft hij met innige overtuiging het Katholicisme beleden en verdedigd.

Overigens zal het oordeel over Lipmans overgang wel altijd verschillen naar gelang van eigen godsdienstige overtuiging. Voor de Rooms-Katholieken kon hij alleen maar de zeer welkome bekeerling zijn, voor de Joden niet anders dan de afvallige renegaat. Gerard Brom juicht lyrisch over de liefdadige Agnes Moormann, die de deken[46] van de Amsterdamse balie, Mr. Samuël Lipman, de weg naar de doopvont hielp vinden[47]. Rogier registreert het geval nuchterder, maar toch met begrijpelijke voldoening[48]. Jaap Meijer daartegenover, die ondanks alles zoveel sympathie weet op de brengen voor Isaäc da Costa, heeft voor Lipmans doop geen goed woord over: ‘een van de meest

43 I.H. VAN EEGHEN, *o.c.*, blz. 79-82.

44 Z.J. KANNEGIETER, ‘Het belastingoproer te Amsterdam in 1835’, in *Historische studiën en schetsen*, Amsterdam z.j., blz. 129-184, met name 142 v.; H.T. COLENBRANDER, ed., *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland*, 10e dl., 5e st., R.G.P. 50, 's-Gravenhage 1922, blz. 581.

45 S.P. LIPMAN, *Verdediging van... Th. Kuiper*, *R.-C. pastoor te Medemblik enz.*, *in de teregtzitting van de Arrondissements-Regtbank te Hoorn van den 5den December 1839*, Amsterdam 1839; Knuttel nr. 27680; Tydeman, *Levensbericht*, blz. 95. Vgl. G. BROM, *Herleving van de wetenschap in Katholiek Nederland*, 's-Gravenhage 1930, blz. 85.

46 Dat was hij nog niet in 1852.

47 *Romantiek en Katholicisme in Nederland*, 2 dln., Groningen-Den Haag 1926; zie I, 74 v., II, 287. *Herleving v.d. wetenschap in Kath. Ned.*, blz. 85.

48 *Katholieke herleving*, *geschiedenis van Katholiek Nederland sinds 1853*, 's-Gravenhage [1956], blz. 186.

macabere incidenten uit de historie van het Jodendom in Nederland gedurende de 19e eeuw.'[49]

Lipman bleef nog 5 jaar werkzaam als advocaat te Amsterdam. In 1855 werd hij deken van de orde van advocaten, het beste bewijs dat zijn confrères en de rechterlijke macht hem zijn geloofsovergang en tweede huwelijk niet kwalijk hadden genomen. In 1857 verhuisde hij van de Amsterdamse Herengracht naar het Lange Voorhout in Den Haag, en pleitte nog 5 jaar in cassatiezaken voor de Hoge Raad. Na 1862 wijdde hij zich uitsluitend aan publicistisch werk. In 1869 verliet hij Den Haag en ging te Hilversum wonen in het grote, witte, paleisachtige, maar nogal stijlloze landhuis aan de 's-Gravelandse weg, dat in de jaren '30 gebouwd was door de Amsterdamse koopman Sinkel, Duitser van afkomst, schatrijk geworden door zijn winkel. Lipman gaf er de naam 'Wisseloord' aan, naar een vroeger buitenhuis dat hij in zijn Amsterdamse tijd te Muiderberg bezeten had, en met een duidelijke toespeling op de vele wisselingen in zijn leven. Het huis bestaat nog, maar is in volslagen verval. Lipman verkeerde hier veel met de jonge Dr. Herman Schaepman[50] en met J.A. Alberdingk Thijm[51], die 's zomers het lieve kleine buiten 'Heuvelrust' bewoonde, eveneens aan de 's-Gravelandse weg gelegen. Lodewijk van Deyssel heeft hem hier als heel klein jongetje gekend[52].

Politiek gesproken was Lipman niet zo heel veel veranderd. De felle liberaal uit de jaren '40 werd na 1852 katholiek-liberaal, even ijverig voorstander van verdraagzaamheid en verlichting, even afkerig van de vermenging van godsdienst en staatkunde, hevig verafschuwer van Napoleon III[53]. Na de aprilbeweging adresseerde hij bij de Eerste Kamer tegen de wet op de kerkgenootschappen van het ministerie Van Hall, volgens hem een Protestantse wet tegen het Katholicisme[54]. Maar op het eind van zijn leven heeft hij, tot zijn verdriet, de verwijdering van Katho-

49 *Erfenis der Emancipatie*, blz. 1 v.

50 J. PERSYN, *Dr. Schaepman*, 3 dln., dl. I (1912) en II Utrecht-Amsterdam-Antwerpen, dl. III 's-Gravenhage z.j.; zie I, 271; II, 94, 212-217, 321.

51 CATH. ALBERDINGK THIJM, ed., *Jos. Alb. Alberdingk Thijm in zijne brieven geschetst als Christen*, *mensch*, *kunstenaar*, Amsterdam 1896, blz. 218 v.; een brief van Thijm aan Lipman uit 1859 blz. 115 v.

52 *Gedenkschriften*, Amsterdam 1924, blz. 1, 10, 34, 44, 45, 100.

53 Brieven v. Lipman aan G.W. Vreede tussen 1851 en 1871, in A.R.A., Verz. Vreede.

54 TYDEMAN, *Levensbericht*, blz. 99.

lieken en liberalen en de toenadering tot de anti-revolutionairen nog net meegemaakt[55].

De publicistische arbeid van Lipman lag in zijn R.K. tijd vooral op theologisch gebied. In 1856 en '57 publiceerde hij *De Roomsch-Katholijke kerk en de Hervorming, in brieven door eenen R.-K. leek*. De wisseling was wel sterk. De man die 35 jaar geleden de leer der Drieëenheid op wijsgerige gronden bestreden had, noemde thans de H. Drievuldigheid de onuitputtelijke stof voor de Christen-wijsgeer[56]. Maar hij weigerde in de gaan op het verzoek van zijn anti-revolutionaire vriend Mr. H.J. Koenen, om een apologie van zijn persoonlijke bekering te schrijven[57]. Zijn hoofdwerk uit deze tijd is de vertaling en verklaring van het Nieuwe Testament, geheel op eigen kosten uitgegeven[58]. Opvallend in de verklaringen en inleidingen is de irenische, oecumenische toon, die toen nog zeer ongewoon was in de discussie tussen Protestanten en Katholieken. De Protestanten heten daar 'onze geliefde Mede-Christenen' of 'de talrijke schare onzer afgescheidene Broeders.'

Lipman was zeer royaal met het wegschenken van zijn Nieuwe Testament aan zijn vrienden, onder wie heel wat Protestanten. Zo zond hij exemplaren aan G.W. Vreede (ex-aprilbeweger), aan H.J. Koenen, aan Isaäc da Costa, die er op zijn sterfbed in gelezen heeft[59]. Het tweede deel was nog niet geheel voltooid toen op 7 juli 1871 op Wisseloord voor Lipman de grote wisseling kwam.

II. Wat te verstaan onder de Amsterdamse geest in 1830? Het is de geest die al bij de eerste relletjes in Brussel onmiddellijk om scheiding, radicale scheiding riep, die dagelijks op de Belgen schold, die Antwerpen zo graag zag gebombardeerd en die het

55 PERSYN, *o.c.*, II, 216 v.

56 BROM, *Herleving v.d. wetensch. in Kath. Ned.*, blz. 34.

57 Lipman aan Koenen, 16 maart 1860. Réveil-archief Amsterdam, eigenh. oorspr. De vriendschappelijke betrekking dagtekende al uit de jaren '30. In zijn *Geschiedenis der Joden in Nederland*, Utrecht 1843, vermeldt Koenen Lipman met grote lof, blz. 388 en 397. Lipman zat in de jury van het Provinciaal Utrechts Genootschap die dit werk bekroonde. Zie *Maandblad Amstelodamum*, 52e jg., 1965, blz. 133.

58 1e deel, 's-Hertogenbosch 1859; 2e deel 's-Hertogenbosch 1869, met later toegevoegde voorrede van Dr. H. Schaepman, die het werk voltooide.

59 Lipman aan Vreede, 24 dec. 1859. A.R.A., Verz. Vreede, eigenh. oorspr.; aan Koenen, 13, 16 en 19 maart 1860. Réveil-archief, eigenh. oorspr.

verenigd koninkrijk van Willem I onder hoera-geroep prijsgaf. Vanuit Amsterdam waaide die geest over heel Holland, heel Noord-Nederland. De term wordt hier niet voor het eerst gebruikt. Gerretson zette hem als titel boven een aantal uittreksels van brieven van de Amsterdamse stadhuis-ambtenaar en letterkundige Jeronimo de Vries aan prof. C.J. van Assen, uit 1830 en 1831[60]. Dr. Cath. C. ter Haar in *Nederland en Vlaanderen*[61], Verberne in de hiervóór genoemde *Geschiedenis van Nederland*[62], A. Smits in *De scheuring van het Verenigd Koninkrijk en de houding van het Vlaamse land in 1830*[63], namen hem over. Maar de term is geen uitvinding van moderne groot-Nederlandse historici. De Amsterdammers gebruikten hem zelf al in 1830 en 1831, Lipman ook spreekt een enkele maal van de geest van Amsterdam. Maar de man die de uitdrukking gestempeld heeft in nogal ongunstige zin, is Thorbecke. De jonge hoogleraar was vierkant tegen de scheiding en hij propageerde, pas uit Gent terug, zijn opvattingen in twee brochures, beide nog in 1830 verschenen: *Een woord in het belang van Europa*, *bij het voorstel der scheiding tusschen België en Holland*, en *Over de erkentenis der onafhankelijkheid van België*. Over het eerste van die boekjes schrijft hij in twee brieven aan zijn ouders:

'In Amsterdam echter en aan oom Frans zal het niet behagen; want de Amsterdammers denken alleen op hun bekrompen eigenbelang, dat hen ten laatste nog deerlijk bedriegen zal. De verhandeling van Lipman, een Jood en Amsterdamschen schreeuwer, heb ik niet gelezen, en er ook niet bijzonder naar getracht, dewijl zijn brochure geheel en al de weerklank, ofschoon wel gesteld, der Amsterdamsche gevoelens moet wezen.'

'Aan den heer de Vos heb ik mijn stukje over de scheiding doen toekomen en, tegen alle verwachting, tegen den Amsterdamschen geest in, bijval en toestemming gevonden.'[64]

Voor het verklaren van die Amsterdamse geest moeten we wel voornamelijk denken aan economische motieven. Het was in de eerste plaats een mercantiele geest, de geest van de beurs en van de koopmanswereld. De grote verwachtingen van 1813 dat de vroegere welvaart zou terugkeren, waren niet vervuld. Terwijl de

60 *Groen v. Pr.*, Briefw. I, bijlage 27, blz. 790-794.
61 Santpoort 1933, blz. 4.
62 Dl. VII, blz. 271.
63 Brugge 1950, blz. 337.
64 11 en 31 dec. 1830. PAUL FREDERICQ, *Thorbecke vóór 1830*, 's-Gravenhage 1906, blz. 107-110. Voor de datum van de eerste brief, vgl. blz. 117.

haven van Antwerpen onophoudelijk vooruitgang boekte[65], heerste te Amsterdam malaise, armoede zelfs (65000 bedeelden op 200000 zielen)[66]. Men schreef dit algemeen toe aan de protectionistische handelspolitiek van Willem I, die de belangen van de Zuidnederlandse nijverheid zwaarder liet wegen dan die van de Hollandse handel. Dat moderne economische historici dit maar een halve of een kwart waarheid vinden en de malaise in de Amsterdamse handel veeleer toeschrijven aan de onherroepelijke ondergang van de Hollandse stapelmarkt, aan de zware Engelse concurrentie en aan de tegenzin van de Hollandse kooplieden tegen het opkomende transitoverkeer[67] (waar Antwerpen wel oog voor had) - dat neemt niet weg dat de Amsterdammers van 1830 het zo en niet anders zagen. Amsterdam voelde zich achtergesteld, als handelsstad, als hoofdstad, opgeofferd aan de belangen van Gent en Luik, van Antwerpen en Brussel.

Lipman was in 1830 acht jaar te Amsterdam gevestigd. Door zijn praktijk als advocaat en door de relaties van zijn oom en schoonvader verkeerde hij veel in beurs-en handelskringen. Hij raakte doortrokken van de Amsterdamse geest en werd daarvan niet de enige, maar wel de meest geduchte exponent.

III. Op 25 augustus 1830 braken te Brussel na de opvoering van *La Muette de Portici* relletjes uit, die zich snel ontwikkelden tot oproer, opstand, omwenteling, en waarbij al gauw het woord scheiding klonk. Precies twee weken later, op 8 september, toen niemand nog kon voorzien welke loop de gebeurtenissen zouden nemen, toen Antwerpen en Gent nog volkomen rustig waren, toen de Staten-Generaal nog niet in buitengewone zitting bijeengekomen waren (13 september) en de Nederlandse troepen nog niet verslagen waren in de straten van Brussel(23-26 september) - op dat ogenblik slingerde Lipman, alsof hij op een gelegenheid had zitten wachten, een pamflet de wereld in: *De scheiding van België in derzelver gevolgen getoetst*[68]. Waar hij naar toe wilde, bleek al op de eerste de beste bladzijde:

'Het continentaal stelsel viel met deszelfs heerschzuchtigen ontwerper, en daardoor waren de hinderpalen van Hollands

65 J.A. VAN HOUTTE, *Schets van een economische geschiedenis van België*, Leuven 1943, blz. 188, 190.

66 GERRETSON, *o.c.*, blz. 791.

67 BRUGMANS, *Paardenkracht en Mensenmacht*, blz. 66-69, 118 v., 121, 125, 136 v.

68 KNUTTEL, nr. 25965.

welvaart uit den weg geruimd. Voor het vaderland opende zich, met de bronnen van voorvaderlijken overvloed, het blijde vooruitzigt, van op nieuw de stapelplaats van Europa, de schatkamer der wereld te worden. De belemmerde scheepvaart zoude, nu vrij van alle kluisters, met jeugdige kracht herleven, de handel voortaan eeniglijk door den ondernemingsgeest en de kapitalen der handelaren worden beperkt.

Helaas! dit vooruitzigt moest ras verdwijnen. Vereenigd met, of veeleer geketend aan België, werd de vijftienjarige vereeniging door eenen altoosdurenden kamp van lijnregt strijdige belangen gekenmerkt, en in die eeuwige botsing moest het beminde Holland voor het gevreesde België altijd zwichten. Opoffering van den handel aan het fabrijkwezen, - ziedaar het kortbegrip van onze commerciële geschiedenis.'

Lipman ziet maar één middel tot herstel van Hollands welvaart, en dat is onmiddellijke en volkomen scheiding van België. Geen nieuwe vereniging onder een gesplitste regering, geen bestuurlijke scheiding dus; geen scheiding of een algehele! Holland en België hebben niets gemeen.

'Het is eene waarheid, welke niet langer kan worden miskend, dat de Belgische natie van de Hollandsche schier in alle mogelijke opzigten verschilt. Het behoeft naauwelijks te worden vermeld, dat tusschen hen geen enkele trek van overeenkomst bestaat, hetzij van eene zelfde taal, of van gelijke zeden, of van één nationaal karakter, of van gemeenschappelijken godsdienst, of van één algemeen belang, of van gelijksoortige oefening en bedrijf, noch eenig andere band, waardoor anders twee verwante volkstammen onder een wijs bestuur allengs tot ééne natie zamensmelten. Te vergeefs had de staatkunde eene verbindtenis besloten, die door geene natuurlijke noch zedelijke gronden werd gebillijkt of gewettigd; te vergeefs worstelde de regering om te vereenigen hetgeen onvereenbaar was: dezelfde gronden die, in den heiligen opstand tegen Spanje, België van Nederland scheidden, bestonden en bestaan nog heden ten dage.'

Lipman erkent wel dat het belang van Europa zich verzet tegen de gevraagde splitsing; want deze verzekert aan Frankrijk het toekomstig bezit van België. Maar het belang van de Hollandse handel weegt voor hem zwaarder dan 'het oude sprookje van het Europesche evenwigt.' Hij bepleit verder een stelsel van neutraliteit en versterking van de marine, die eenmaal de zenuw was van de staat en die te lang is verwaarloosd ten behoeve van het leger. Hij eindigt met: 'leve de vrijheid - van den handel!' en

met de voorspelling: ‘de dag, waarop de scheiding tot stand komt, zal de schuldbrieven, op de oude Hollandsche trouw gevestigd, weder op de vorige hoogte zien.’

De brochure sloeg in Holland geweldig in[69]. Op 2 oktober was er al een 2e uitgebreide druk, op 16 oktober een 3e, op 1 november een 4e, in het begin van 1831 een 5e, die uitgegroeid was tot een boek van 128 bladzijden[70]. Een 6e druk werd opgenomen in Lipmans bundel *Verhandelingen over de buitenlandsche staatkunde van het koningrijk der Nederlanden*, van 1833, en een 7e in de bundel *Staatkundige verhandelingen en vertoogen*, van 1842[71]. De toevoegingen waren steeds aangepast aan de zich snel ontwikkelende gebeurtenissen.

2 oktober, onder de indruk van de jammerlijke nederlaag van de Nederlandse troepen in de straten van Brussel:

‘Er is van de vereeniging niets overgebleven, dan eenige bedroevende bladen in de Vaderlandsche Geschiedenis, eenige treurige posten op 's lands algemeene rekening van uitgaven, de verwoesting van eenige partikuliere fortuinen, en een berg van lijken in de straten van Brussel. De vereeniging van België is voortaan niets - dan eene *fictie* van het Nederlandsche staatsregt.’

‘Eene pennestreek, - en in stede van het beroerde Nederland, herleeft het oude, trouwe en gelukkige Holland!’

‘Holland kan alleen door den handel bloeijen, alleen door een stelsel van onzijdigheid zijn bestaan verzekeren, alleen als zeemogendheid ontzag inboezemen.’

16 oktober, onder de invloed van het optreden van de Prins van Oranje te Antwerpen en het door de Engelse diplomatie opgeworpen denkbeeld van een onafhankelijk België onder de Prins van Oranje:

‘Mannelijk, edel, Oranje waardig was de taal die uit 's-Gravenhage klonk[72]. Maar er weêrgalmde eene stem uit Antwerpen, - zij was gerigt tot rebellen, maar zij was zacht als de zefir, en zoet als de nieuwe honig.’[73]

69 TYDEMAN, *Levensbericht*, blz. 73-75; DE BOSCH KEMPER, *o.c.*, I, 63, 84, 167; letterk. aant., blz. 100.

70 KNUTTEL, nrs. 25966-25970, 26362, 26363.

71 Ik citeer steeds uit laatstgenoemd werk.

72 Toespeling op de oproep ‘Te wapen’ van de Koning, van 5 okt.

73 Toespeling op de proclamatie van de Prins v.O. uit Antwerpen, van 5 okt. Zijn nog veel verder strekkende proclamatie van 16 okt. kon aan Lipman op dit ogenblik nog niet bekend zijn. De genoemde proclamaties zijn o.a. te vinden in: LIPMAN, ed., *Nederlandsch constitutioneel archief v. alle koninklijke aanspraken en parlementaire adressen enz.*, 2 dln. (1813-1846), Amsterdam 1846.

‘Zullen wij onafhankelijk blijven, dan moet de dynastie, die ons regeert, niet afhankelijk zijn. Zullen wij de rust bewaren, dan moeten wij in geene betrekking staan tot de dynastie, welke een vijandelijk land beheerscht... Want indien de Prins, bij de gratie van het Belgische volk, Koning van België wierd, dan moest hij die gratie door vergunningen ten onzen kosten verwerven, en de dynastie van Oranje zoude voor haren kortstondigen luister het belang van Holland moeten opofferen.’

‘Neen, de raadslieden, die dit rampzalig ontwerp hebben gevormd, zijn verraders van Oranje en van het vaderland, of - en wij willen dit liever gelooven - zij hebben de gevolgen niet ingezien.’

‘Eene grensscheiding en eene geldelijke vereffening, - ziedaar al wat Holland met België nog te regelen heeft.’

Het hoofdstuk van 16 oktober werd gevolgd door een niet onverdienstelijk vertelde Fabel. De wolven en de schapen hadden een plechtig verbond gesloten, om voortaan slechts één volk uit te maken en hetzelfde opperhoofd te gehoorzamen. Gedurende 15 jaren werd het verdrag getrouw nageleefd. Maar toen in het naburige Creta de oude koning Saturnus onttroond werd, vielen de wolven op hun oude aard terug. Zij riepen om vernietiging van het verdrag en om gehele afscheiding. Toen ried een oude wolf hun aan, onder hetzelfde opperhoofd te blijven of onder een zijner zonen, die dan de schapen zou regeren ten voordele van de wolven. Maar de schapen zeiden tot hun opperhoofd: gij kunt niet de wolven en de schapen tegelijk regeren, kies tussen hen en ons zolang het nog tijd is.

1 november, geschreven na de proclamatie van de Prins van Oranje van 16 oktober uit Antwerpen, waarbij hij de Belgische onafhankelijkheid erkende, de verkiezing van afgevaardigden tot het Nationaal Congres toestond en zich zelf aan het hoofd der beweging stelde; en na de koninklijke boodschap van Willem I van 20 oktober, waarin hij vaststelde dat de erkenning van het grondwettig gezag in de Zuidelijke provinciën geheel had opgehouden, en waarin hij beloofde zijn zorgen voortaan uitsluitend tot de getrouwe Noordelijke provinciën te bepalen:[74]

‘(De ware staatkunde) juichte bij het ontvangen der Konink-

74 De twee proclamaties in Lipmans *Ned. const. archief* II, 16 en 17. In de laatstgenoemde las Lipman stellig meer dan de Koning bedoeld had.

lijke boodschap van den 20 October, van welke zij de onafhankelijkheid der getrouwe gewesten dagteekent.'

'Maar, getrouw aan haar stelsel, ziet zij in eenen roemrijken oorlog slechts het middel tot eenen eervollen vrede.'

'De eerste voorwaarde van dien vrede is alreeds met bloedige letters geschreven; zij is, hetgeen weinige bepalingen van tractaten zijn, - de eenstemmige wensch beider natiën: DE SCHEIDING! De scheiding bestaat, door de blijde boodschap van den 20 October erkend en verkondigd.'

'Laten wij aan de geschiedenis en aan de nakomelingschap over, het gedrag van den Prins van Oranje te waarderen... Welligt zal de toekomst ook zijne handelwijze ophelderen, en zal hij zich dan niet aan ons oog vertoonen, als de aanbidder der Belgische omwenteling, als de vleijer van het Brabandsche gepeupel, als het hoofd der beweging, die de grondzuilen van het Nederlandsche staatsgebouw heeft geschokt.'

'Beschouwen wij den vrede niet als onmogelijk. Vriendschap kan, moet gedurende eeuwen tusschen Holland en België niet bestaan; maar de vrede is, Gode zij dank! niet zoo verwijderd.'

Lipmans voorstelling van zaken is diep in onze historiografie binnengedrongen. Leggen wij bv. eens naast de hiervóór blz. 138 geciteerde passage de bekende uitspraak uit Fruins *Tien jaren* over de scheiding van de 16e eeuw, de uitspraak die Geyl zo ontstellend vond[75], dan zien we de treffende overeenkomst:

'Nuttiger ware het geweest te onderzoeken, of het mislukken der vereeniging van het Noorden en het Zuiden aan toevallige, dan wel aan noodzakelijke oorzaken gelegen had. Dan zou men bevonden hebben, dat geen voorbijgaand misverstand de scheuring had teweeg gebracht, maar een diep geworteld verschil tusschen de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden, in afkomst, in volksaard, in geschiedenis, in godsdienst, in regeeringsvorm, in maatschappelijken toestand.'[76]

Geyl merkt heel scherp op dat Fruin 'oorzaak en gevolg verwart, dat hij het heden, zijn heden, - hij schreef in 1858, toen de tweede scheuring de menschen nog versch in 't geheugen lag, - dat hij zijn heden beschrijft in plaats van 't verleden.'

Lipman deed in de historische bespiegelingen die hij zo nu en dan ten beste geeft, niet anders, hij past volmaakt in de klein-Nederlandse traditie in onze historiografie. Er is zeker heel wat op

75 'De klein-Nederlandsche traditie in onze historiografie,' in *De groot-Nederlandsche gedachte*, Haarlem 1925, blz. 125 v.

76 4e uitgaaf, 's-Gravenhage 1889, blz. 379 v.

zijn beschouwingen af te dingen. Zijn theorie dat het verval van de Hollandse stapelmarkt te wijten zou zijn aan de vereniging met België, is een grandioze misvatting gebleken. Zijn verwachting dat door versterking van de marine Holland opnieuw als zeemogendheid ontzag zou kunnen inboezemen, is vrij naïef. Zijn profetie van aanhoudende woelingen in België en eeuwenlange vijandschap tussen Holland en België, raakte kant noch wal[77]. Het toppunt is wel dat hij de taalgemeenschap tussen Nederland en het grootste deel van België glashard ontkent. Hij kent geen Vlamingen en geen Walen, er waren voor hem alleen 'woelzieke Belgen', verdeeld over de strijdigste van alle partijen: 'het overdrevenste ultramontanisme en het buitensporigste jacobinisme'. Dat hij, door alle Belgen op één hoop te gooien, er toe zou kunnen bijdragen de Orangisten en vooral de Vlamingen onder hen af te stoten, kwam eenvoudig niet in hem op[78].

Lipman stond in zijn fel anti-Belgische gezindheid lang niet alleen, hij had in 1830 in Holland de wind geweldig mee. Het is stellig geen grootspraak van hem, als hij telkens beweert de tolk te zijn van de gevoelens der natie. Toch was er ook kritiek. In Haagse regeringskringen stond men uiterst gereserveerd tegenover hem[79]. Hij deed anders wel zijn best om zijn stem ook daar te laten doordringen. Zo zond hij zijn brochures aan de minister

77 Lipman heeft dit later zelf ingezien. Bij de onthulling op 27 aug. 1856 van het nationaal gedenkteken te Amsterdam, toegewijd aan de volksgeest van 1830 en 1831, meer bekend als Naatje van de Dam, publiceerde hij een geschrift *Nederlands zelfstandigheid door Nederlands koning en door Nederlandsche kracht*, *onder goddelijken zegen*, *in 1830 en 1831 eendragtiglijk gehandhaafd*. Hij geeft daarin toe dat er in 1830 en 1831 door staatkundige schrijvers soms hevige taal is gesproken. 'Vooral hebben zij - (waarom zoude ik, die niet het kleinste aandeel van die schuld drage, het niet volgaarne belijden?) - over de toekomst van België, over de in België ongebruikt schuilende volkskracht, kwalijk geoordeeld en kwalijk voorspeld. Gelukkig is de voorspelling niet bewaarheid... Mogen steeds Vrede en vriendschap heerschen tusschen de beide naburen.'

78 Merkwaardig zijn een paar uitlatingen van J.F. Willems uit 1838 en '39 over 'dat egoïstische Holland, hetwelk zoo maar op het eerste geschreeuw van scheiding door een klein hoopje muiters *fiat* geroepen heeft.' MAX ROOSES, ed., *Brieven van J.F. Willems*, Gent 1874, blz. 154 en 168. Zie over het afstoten van de Orangisten: M. de Vroede, 'Noord en Zuid na 1830; het Orangisme en de grootnederlandse beweging beïnvloed door de Hollandse reacties op de Belgische omwenteling,' in *Bijdr. voor de gesch. der Nederlanden*, dl. XII, 1958, blz. 285-308.

79 COLENBRANDER, ed., *Gedenkstukken der alg. gesch. v. Ned.*, 10e dl., 4e st., R.G.P. 46, 's-Gravenhage 1921, blz. 277, 338, 357. Het semi-officiële *Journal de la Haye* veroordeelde Lipmans brochures uit de hoogte. DE BOSCH KEMPER, *o.c.*, I, letterk. aant. blz. 100.

van Justitie, C.F. van Maanen, 'sedert jaren het bolwerk der Hollandsche natie tegen Fransche en Brabandsche principes', aan wie hij schreef: 'Eene daad, eene verklaring van Uwe Excellentie kan *bewerken*, hetgeen ik alleen kan *aanprijzen*!'[80] En ook in Leiden was er weerzin tegen de Amsterdamse geest, gemengd met enig anti-semitisme. Ik citeerde reeds Thorbecke. Ziehier nog een uitlating van de Leidse hoogleraar C.J. van Assen in een brief aan Groen van Prinsterer:

'Wat zegt gij van dien Lipman? Het Engelsch joodje - correctioneel gestraft![81] - schrijft uitmuntend, doch het is Amsterdamsch: Weg met Belgiën! Amsterdam boven! Aan regten en tractaten denken zij niet.'[82]

Het kon niet anders of de 28-jarige Lipman en de 68-jarige Gijsbert Karel van Hogendorp moesten elkaar in het najaar van 1830 op publicistisch terrein ontmoeten. Ook Hogendorp produceerde bijna wekelijks stukjes, om de publieke opinie te beïnvloeden[83]. De eerste verschenen anoniem, de latere op zijn naam. De toon ervan bleef steeds voornaam, anders dan die van Lipman, die nooit kon nalaten op de Belgen te schelden. Evenmin als Lipman wenste Hogendorp het behoud van het Koninkrijk der Nederlanden als eenheidsstaat. Maar terwijl Lipman van het begin af en met de consequentie van Cato's ceterum censeo de meest radicale scheiding aanprees, evolueerde Hogendorps opinie onder de druk van de gebeurtenissen. Eerst stond hij administratieve scheiding voor, daarna een personele unie onder koning Willem I, daarna desnoods een onafhankelijk België onder de Prins van Oranje, door een alliantie met Nederland verbonden. Bij dit stelsel zou België tenminste voor de dynastie bewaard blijven en de voormuur van Holland kunnen blijven, wat ook in het belang was van Europa. Deze gedachten legde hij neer in een vlugschrift van 22 oktober: *Séparation de la Hollande et de la Belgique*[84]. Een week later, 29 oktober, verdedigde hij in *De*

80 30 november 1830. A.R.A., archief V. Maanen, inv. nr. 89, eigenh. oorspr.

81 Een pertinente onwaarheid!

82 22 oktober 1830. GERRETSON, *Groen v. Pr.*, Briefw. I, 356 v.

83 H.T. COLENBRANDER, 'Gijsbert Karel in zijn rijpen leeftijd,' in *Historie en Leven*, dl. I, Amsterdam [1915], blz. 238-240. C.C. ter Haar, *o.c.*, blz. 12.

84 Tegelijk in Ned. vertaling verschenen onder de titel *Over de scheiding van Holland en België*. Hogendorp gebruikte het Frans, omdat het stuk ook voor het buitenland moest dienen.

Prins van Oranje het optreden van de kroonprins te Antwerpen en diens beruchte proclamatie van 16 oktober.

Er waren er maar weinig in het land die er zo over dachten, en zijn brochures vonder zeer weinig instemming[85]. Geen wonder dat hij nieuwsgierig was naar die advocaat Lipman, die zo'n enorm succes had bij het publiek. Een Amsterdamse vriend, H.J. Swarth, lichtte hem in:

'Lipman is een jong advocaat van de Israëlietische gemeente, die niet zonder bekwaamheden is, zooals de twee stukjes die ik van hem gelezen heb, getuigen; het laatste ken ik niet. Overigens is zijn roem van moraliteit niet zeer groot; men verwijt hem althans van zig meer met schurftige dan met goede zaken in te laten. Tot het een of ander zal hij misschien wel te gebruiken zijn, dog zeker niet dan met behoedzaamheid.'[86]

Toen Hogendorp deze brief ontving, was het advocaatje juist bezig aan een van ironie en sarcasme druipend vlugschrift, dat op 8 november gereed kwam, ook in het Frans, met een jongensachtig plezier dat hij het ook kon; *Réfutation du systême de M. le comte de Hogendorp*[87]. Uit de voorrede:

'Een naamloos geschrift, tot verdediging van dit rampzalig stelsel (*nl. van een vereniging met "Braband" onder dezelfde dynastie*) opgesteld, viel voor weinige dagen, bij toeval in mijne handen. Ik hield het aanvankelijk voor het werk van eenen dier verachtelijke loonschrijvers, die, na hunne middelen van bestaan in België te hebben verbeurd, ons thans hunne veile talenten aanbrengen, welker gevaarlijk gebruik door de behoefte wordt bestuurd, en door den nood alleen gewettigd. Maar deze dwaling verdween: het algemeen gerucht noemde weldra als schrijver den Graaf G.K. van Hogendorp, een naam, door allen geëerd, maar daarom te gevaarlijker, wanneer zijn achtbaar gezag eene verderfelijke dwaalleer ondersteunt.'

'De edele Graaf heeft de Fransche taal gebezigd... Welnu, dat dan dit geschrift, voor datzelfde Europa, het waarachtig belang van Holland verdedige!'

'Ce n'est donc pas par un libre choix que nous employons une langue qui ne nous est pas si familière qu'au noble Comte.'[88]

85 DE BOSCH KEMPER, *o.c.*, I, 63, 167; letterk. aant. blz. 97-99, 252.

86 3 nov. 1830. COLENBRANDER, *Gedenkst*. X, 4, blz. 268.

87 KNUTTEL nr. 25963, herdrukt in *Staatk. verh. en vert.*, blz. 59-76. Tegelijk verscheen een Ned. vertaling: *Wederlegging van het stelsel van den heere Gijsbert Karel grave van Hogendorp*, KNUTTEL nr. 25964, herdrukt in *Staatk. verh. en vert.*, blz. 77-98. Ik citeer de laatstgenoemde uitgave.

88 Deze zin alleen in de Franse uitgave.

Lipman verwerpt het hele stelsel van Hogendorp, de personele unie, een onafhankelijk België onder hetzelfde stamhuis, de alliantie. De vijandschap is niet alleen tussen Holland en België, maar ook en vooral tussen Oranje en België.

'Oranje is in Braband, van den aanvang der onlusten tot heden, van de Fransche grenzen tot aan de Schelde, overal gehoond, verguisd, geschandvlekt. Zijne kleuren zijn vertrapt, zijn naam is gevloekt, zijn gezag is verloochend, zijn wil is bespot, zijn vermogen is verbeurd verklaard.'

'Twee afgescheidene volken, bij gelijke magt en vrijheid, onder éénen schepter te vereenigen,... ziedaar, in tijden van kalmte, onder gunstige omstandigheden, onder eene wijze regering, een bovenmenschelijke arbeid! Maar dit vraagstuk ten aanzien van twee natiën op te lossen, die in geen enkel opzigt overeenstemmen, dan in den haat dien zij elkander toedragen: dit is een mirakel, dat alleen de Goddelijke Almagt zoude kunnen bewerken! En gij, gij verbeeldt u, dat wonder in een tijdvak te kunnen verwezenlijken, wanneer de twee natiën in den bloedigsten en hatelijksten oorlog zijn gewikkeld! Dit is waarlijk het buitensporigste droombeeld, dat immer in de zwakke hersenen van den ligtgeloovigsten projectmaker is opgerezen!'

Voor Hogendorps barrière-gedachte en het evenwicht van Europa heeft hij slechts hoon over: 'Europa, altijd Europa! Wij hebben voor Europa genoeg geleden.' De mogendheden zien werkeloos toe bij onze rampen. Men heeft ons misleid ten aanzien van hun bedoelingen, 'men heeft ons willen diets maken, dat Europa de gruweldaden der Belgische kannibalen, ja alles konde aanzien en gedoogen, alles - behalve ons geluk.'

Lipman durfde. Er waren er heel wat die aanstoot namen aan deze toon tegen de bejaarde, algemeen geachte grote man van 1813. Zelfs Lipmans vereerde leermeester H.W. Tydeman liet zich nu in een brief aan Hogendorp smalend uit over de Amsterdammers, 'aangevoerd of aangeblazen door het joodje Lipman.'[89] Zijn collega Van Assen hield van pittiger termen. Aan Groen: 'Weet gij wel, dat die Smous Lipman een onbeschoften toon tegen Van Hogendorp heeft?'[90] En aan Willem van Hogendorp, oudste zoon van Gijsbert Karel: 'Het smerig smousje Lipman, die hier voor weinige jaren eene correctioneele zaak had,

89 24 nov. 1830. COLENBRANDER, *Gedenkst*. X, 4, blz. 328.
90 7 dec. 1830. GERRETSON, *Groen v. Pr.*, Briefw. I, 387.

moet uw papa fiks weerlegd hebben. Dat de Graaf den schrielen advocaat toch niet andwoorde!'[91]

Hogendorp antwoordde inderdaad niet rechtstreeks, maar in zijn volgende brochures, *De Vrede* (3 november), *De Koning* (8 november), vooral in *De Natie* (15 november), draaide hij langzaam bij. Hij constateerde dat de partij van de volstrekte scheiding hoe langer hoe talrijker was geworden, en dat zij zich thans luide liet horen als de stem van de natie. Door de omstandigheden was hij nu ook overgegaan tot dit beginsel en had hij afgezien van zijn eerste denkbeeld, de scheiding onder één hoofd, tenminste onder één stamhuis. Maar ook nu nog stelde hij zich de mogelijkheid en de waarschijnlijkheid voor dat een volgend geslacht, zowel in Holland als in België, het nut zou inzien van een scheiding onder één hoofd.

Lipman kon tevreden zijn. In zijn volgende brochure *De Vrede*[92], van 21 november, opgedragen aan de Koning, was zijn toon ten opzichte van Hogendorp aanmerkelijk vriendelijker.

'Is er niemand die het vaderland kan redden? Niemand ware daartoe beter in staat geweest, dan de Graaf van Hogendorp; en hij zoude het gedaan hebben, indien hij zijne zorgen uitsluitend tot het heil van Holland hadde bepaald. Maar zijn helder oog is door een schaduwbeeld, het belang van Europa bedrogen; zijne liefde tot het vaderland, bij allen bekend, is door zijnen ijver voor den valschen luister der dynastie verdeeld. De rust van België wilde hij onder den Prins van Oranje herstellen; dat heet, de woelzieke partijen in België door eene nieuwe vermeerderen, en aan die partij ons lot verbinden. Het is nog niet te laat; het vaderland staart nog met weenende oogen op den edelen Graaf, hij kan nog een verderfelijk stelsel laten varen, hij kan nog het vaderland redden. Ook wij, die niets anders dan het algemeen heil verlangen, ook wij, die ons onbevoegd achten tot de groote taak, zouden dezelve zoo gaarne door hem aanvaard zien. Hij voldoe nog aan die roeping: aan geen waardigere handen kan de uitvoering worden toevertrouwd.'

91 Zonder datum. A.R.A., archief V. Hogendorp, inv. nr. 189.

92 KNUTTEL, nr. 25971, 2e dr. nr. 26346, herdrukt in *Staatk. verh. en vert.*, blz. 99-123. Het is de uitwerking van een reeds in oktober geschreven stuk, bestemd voor de Staten-Generaal, thans gepubliceerd als: *Beantwoording der vraag: Is het overeenkomstig de beginselen van staatsregt en staatkunde, dat de toekomst van Holland aan de uitkomst van eenen, altijd onzekeren oorlog is onderworpen?* KNUTTEL nr. 25962a, 2e dr. nr. 26347, herdrukt in *Staatk. verh. en vert.*, blz. 125-135. Dit stuk verschilt niet wezenlijk van *De Vrede*, maar is beknopter.

De strekking van *De Vrede* was overigens: Geen wapenstilstand, maar vrede, onmiddellijk vrede sluiten met het Provisioneel Bestuur te Brussel, hoe onwettig en revolutionair dit ook is. Niet wachten op de tussenkomst der mogendheden. Willen die interveniëren in België en een Europese oorlog ontketenen, daarin onzijdigheid bewaren. Alleen het belang der natie behartigen, geen enkel familiebelang. België aan zijn zelf gewild lot overlaten. Voorwaarden van de vrede:

1. de koning van Holland doet voor zijn gehele dynastie afstand van de souvereiniteit over België; 2. België wordt erkend als onafhankelijke staat; 3-8. regeling van de nationale schuld, zonder enige schrielheid aan Hollandse kant; 9. de grenzen worden hersteld in de staat van vóór de vereniging; niet aandringen op het bezit van Luxemburg of het behoud van Antwerpen; 10. vrije vaart op de Schelde.

Volgens De Bosch Kemper werd deze brochure in Holland minder gunstig ontvangen dan de vroegere van Lipman: men keurde de oppositietoon af als heftig en onbescheiden, men deinsde terug voor de geheel vrije vaart op de Schelde, zonder tol. Kempers eigen oordeel luidt: een voorbeeld van arrogantie, gezwollen frasen[93].

Ook Groen van Prinsterer, die nog in zijn *Nederlandsche Gedachten* van 2 december Lipman in zijn verwerping van het stelsel van Hogendorp gelijk gegeven en Lipmans brochure *De Scheiding* geprezen had, vond de toon van *De Vrede* van een verregaande aanmatiging. In zijn lijfblad van 16 december bestreed hij dat een vrede op Lipmans voorwaarden, gesloten met een revolutionair bewind, eerlijk en duurzaam zou kunnen zijn. De waarborg van de vrede zou ontbreken. Holland zonder betrekking tot de Europese staatkunde kan niet veilig zijn. Men mag de bestaande grondwet en de traktaten niet zo maar voorbijzien. Aan Hogendorp, die volgens Lipman het vaderland nog zou kunnen redden, zou Groen niet graag het bestuur van de staatshulk toevertrouwen, gezien diens tegenwoordige beginselen. Hij verwijt Lipman, de belangen van Nederland te uitsluitend uit een commercieel standpunt te beschouwen. ‘Eene vlugge pen, niet door kalm overleg voorgelicht en geleid, heeft in onrustige tijden, menigwerf groot onheil gesticht; en bij een vrede, zoodanig als in

93 *O.c.*, I, 167; letterk. aant. blz. 252 v. Gezwollen frasen vind ik veel meer in een later geschrift van Lipman, dat De Bosch Kemper juist prijst: *Gedenkstuk van den heldendood van J.C.J. van Speyk*, van 10 febr. 1831. KNUTTEL, nrs. 26538 en 26539.

dit boeksken aangeprezen wordt, is schande zeker en voordeel ongewis.' Van Assen reageerde op dit nummer van de *Nederlandsche Gedachten* onmiddellijk met:

'Dank, dank dat gij dien intriguanten, pedanten Smous eens in het hart hebt aangetast. Hij is een pendant van Van de Weyer[94], geloof mij. Noch het goede, noch het kwade moet door zulke snaken aangetast worden. Non tali auxilio. Hij schreef aan Tydeman: "Kom eens hier. Ik heb een kring om mij heen. Wij zullen U spoedig Amsterdammizeren," waarop deze naif andwoordde: "Liever laat ik mij judaizeren"... Ziet gij nu zelf ook niet, dat gij Lipman vroeger te veel op den voorgrond geplaatst hebt? Die Duitsche Joden hebben een Fransche tournure d'esprit. Caveto.'[95]

Wie wel begrip voor Lipmans brochure gehad moet hebben, was Hogendorp. Nu hij zijn geliefde denkbeeld van scheiding onder één hoofd, tenminste onder één stamhuis, praktisch had laten varen, bestond er eigenlijk niet zoveel verschil meer tussen zijn opvattingen en die van Lipman. Hij had reeds gepleit en ging in *De Verantwoordelijkheid* (6 december) en *De Ontwikkeling* I-IX (13 dec. 1830-26 jan. 1831) voort te pleiten voor erkenning van de onafhankelijkheid van België, vrede, althans een wapenstilstand, en een nieuwe grondwet voor het Noorden, met ministeriële verantwoordelijkheid, publiciteit der financiën, rechtstreekse verkiezingen, vrije handel. De eerste punten had Lipman altijd voorgestaan, de laatste riepen de liberaal in hem wakker. Hij voelde zich nu één van zin met Hogendorp en schreef hem een lange brief, waarin hij sprak van 'onze leer' en waarin hij hem zijn pen aanbood om gezamenlijk de fictie van het (verenigd) Koninkrijk der Nederlanden te bestrijden.

'Er is niets gevaarlijks in onze leer. Onze binnenlandsche aangelegenheden worden geregeld door eene grondwet. Onze buitenlandsche betrekkingen worden bij nieuwe verdragen vastgesteld. Wij repudiëren de nalatenschap van het koningrijk der Nederlanden, maar wij betalen eerlijk en ter goeder trouw de schuldvorderingen ten laste van den boedel des overledenen.'[96]

Weer stak Van Assen zijn neus ertussen (van intrigant gesproken!), in een brief aan Willem van Hogendorp:

94 Sylvain van de Weyer, geboren te Leuven, even oud als Lipman, advocaat en journalist, zeer actief in de Brusselse opstand, lid van de Voorlopige Regering, Belgisch gevolmachtigde op de Conferentie van Londen.

95 17 dec. 1830. GERRETSON, *Groen v. Pr.*, Briefw. I, 392-394.

96 11 dec. 1830. COLENBRANDER, *Gedenkst.* X, 4, blz. 354-356.

'Gij moest tegen dat smousje L. de pen eens opvatten. Dat intriguantje is bij het schijnbaar voorstaan van een ander stelsel ambitieus gelijk een V.d. Weyer. Ik weet dit toevallig uit particuliere brieven[97]. Zeg toch uw papa dat hij zijn *geschreven* brief niet beandwoorde.'[98]

Hogendorp had al geantwoord, een allerbeleefdst, maar toch enigszins gereserveerd briefje: 'De wijze op welke UWEG. den staat van het vaderland inziet, is mij zeer aangenaam en zal buiten twijfel strekken om verder het publiek te verlichten.' Maar op het aanbod van samenwerking ging hij niet in.[99] De volgende dag zond Lipman hem een korte, even beleefde dankbetuiging[100]. Het kortstondig contact was meteen weer verbroken. Zij bleven gescheiden marcheren, wel in dezelfde richting. Slagen deden ze geen van beiden: de regering van Willem I volhardde tot 1839 in haar vijandige politiek tegenover België, en de grondwetsherziening in vrijzinnige geest liet op zich wachten tot 1848. Dat Hogendorp de samenwerking met Lipman afwees, is overigens wel te begrijpen. Al waren zij nu zo ongeveer op hetzelfde standpunt terechtgekomen, er was toch te groot verschil in mentaliteit tussen de oude, wijze staatsman, met algemeen Nederlandse en Europese blik, en de jonge, hartstochtelijke advocaat, die bij al zijn talenten, toch alleen de exponent was van de zoveel beperktere Amsterdamse geest.

97 Wij weten ondertussen, dat Lipman nooit in zijn leven een staatsambt geambieerd heeft. Te bedenken valt ook dat hij in 1830 nog niet eens genaturaliseerd was.

98 16 dec. 1830. A.R.A., archief V. Hogendorp, inv. nr. 189.

99 13 dec. 1830. COLENBRANDER, *Gedenkst.* X, 4, blz. 362.

100 *Ibid.*, blz. 373.

Johannes van Vloten: Aufklärung en liberalisme
door C. Offringa

Met de reputatie van Van Vloten is het een merkwaardige zaak. Toen professor Geyl mij jaren geleden verzekerde dat hij ‘een figuur’ was, voelde ik zelfs niet eens nèiging tot tegenspraak om de doodeenvoudige reden dat ik nog nooit van de man gehoord had. Toen ik mij op Geyls raad verdiepte in zijn geschiedkundig werk, in de eerste plaats dat over de Opstand, bleek mij hoe raak in dit geval de typering ‘een figuur’ wel was. Maar óók bekroop mij een gevoel van teleurstelling, omdat uitgerekend deze in vele opzichten zo aantrekkelijke negentiendeeeuwer bij al zijn ondernemingslust en speurzin wetenschappelijk zó pover afstak bij mannen als een Fruin, dat zijn terugwijken in vergetelheid uit de groep der befaamde geschiedschrijvers, een rechtvaardig vonnis van de tijd bleek, ondanks zijn onmiskenbare verdiensten. Mijn ervaring, afgezien van een persoonlijk zwak voor deze in de vaderlandse porceleinkast proppenschietende kwajongen, zal die van ieder onderzoeker zijn die de betekenis van Van Vloten voor zijn vakgebied wil vaststellen. Ondernemingslust en speurzin, ja, maar alleen wat het aandragen van nieuw materiaal aangaat; neen, wanneer men denkt aan het stellen van nieuwe problemen of het geven van nieuwe interpretaties.

Juist in zijn veelzijdige activiteiten moet men een der hoofdoorzaken zien van dat vreemde verschijnsel, dat wie trachtte zijn persoon en werk te benaderen, altijd onderweg is blijven steken. Dat werd zelfs het lot van zijn kleindochter Mea Verwey, die aan een levensbeschrijving begon en tenslotte bij haar vader Albert Verwey promoveerde op een boek, dat als biografie niet meer dan als voorlopig bedoeld is, en als hoofdmoot een bibliografie van 1538 nummers geeft, die op de meest uiteenlopende wetenschappelijke en maatschappelijke gebieden betrekking hebben.[1].

Zeker na het verschijnen van dit proefschrift zal men zijn gaan beseffen, dat systematisch onderzoek van zijn productie

1 M. MEES-VERWEY, *De betekenis van Johannes van Vloten. Een bibliografie met inleiding*. (Diss. Leiden 1928).

vanuit diverse vakgebieden nu juist niet de manier was om begrip te krijgen voor zijn betekenis, maar dat men om zicht te krijgen op de plaats die hij in zijn tijd innam, zekere strategische punten moest betrekken, van waaruit men een innerlijke samenhang in zijn werk in het oog zou kunnen krijgen.

Maar hoe zo'n punt te vinden zonder eerst die berg van 1538 nummers te bedwingen?

C.G.N. de Vooys wijst in zijn *Johannes van Vloten*[2], een bespreking van het reeds genoemde proefschrift, een weg, waar hij opmerkt, dat de schrijfster te weinig aandacht heeft geschonken aan Van Vlotens liberalisme. De historicus slaat deze weg met des te meer animo in, omdat hij weet dat die hem naar het terrein der geschiedenis voert, waar hij mevr. drs. Carla de Zeeuw-Musterd aantreft, die daar reeds een verkenningstocht had uitgevoerd.[3] De belangrijkste vrucht daarvan lijkt me, dat zij aantoont hoe zeer Van Vlotens geschrijf over de Opstand paste in zijn paedagogisch streven de Nederlander tot een 'mondig mensch' te maken. Deze conclusie overpeinzend begon ik mij af te vragen wat Van Vloten toch bezield mocht hebben om die Nederlanders met alle geweld tot mondige mensen te willen opvoeden, en vooral, waarom hij, anders dan menig tijdgenoot, er niet vroegtijdig het bijltje bij neergegooid heeft. Ook dat eist een verklaring - niet minder dan de onverschilligheid van het nageslacht, ofschoon men natuurlijk wat dìe betreft kan aanvoeren, dat men nu eenmaal niet ongestraft een leven lang kan opvoeden, en dan nog wel een heel volk.

Het zegt trouwens wel iets over de 'geest' van die tijd, waarin men het een bruikbaar sociaal-paedagogisch uitgangspunt vond om hele bevolkingsgroepen als het ware onder de noemers 'mondigen' en 'onmondigen' te brengen, dat Busken Huet, zèlf bepaald geen zedemeester, niet voorvoelde dat juist die lekeprekerij Van Vloten een plaats op de eerste rang der Ahnengalerie zou kunnen kosten, zoals die Multatuli door zijn schrijverschap en misschien toch meer dank zij dan ondanks zijn vreemde zeden en gewoonten, beschoren is geworden. 'Van Vloten en Douwes Dekker hebben met hun beiden bij de eerzame burgers meer glazen ingeslagen, en meer van dezelfde soort, dan de meeste andere Nederlanders van onze tijd te

2 C.G.N. DE VOOYS, Johannes van Vloten, in: *Verzamelde Letterkundige Opstellen. Nieuwe Bundel*. (Antwerpen-Amsterdam 1947), p. 210 e.v.

3 C. DE ZEEUW-MUSTERD, Johannes van Vloten over de Opstand, in: *Tijdschr. voor Gesch.*, jrg. 81 (1968), p. 145 e.v.

zamen. Een volgend geslacht zal hen als tweelingbroeders beschouwen', aldus Busken Huet in een in memoriam aan zijn vriend Van Vloten gewijd[4].

Huets oordeel was juist, maar zijn voorspelling niet. Multatuli is groot, doch ongelezen. Van Vloten is slechts het laatste. Toch kwam Van Vlotens kritiek wellicht harder aan dan die van Multatuli. Die was - dat *wist* men toch! - een zenuwlijder, een raté, een romanticus; een man die een nieuwe moraal voorleefde en door dat feit alleen al zich buiten de kringen plaatste tot welke hij zich tòch bleef richten. Zo'n man was irritant, en zijn ideeën verderfelijk voor de opgroeiende dochter; maar serieus nemen kon men hem niet. Dat ging bij Van Vloten niet op. Hij was geen zenuwlijder, al heeft de omstandigheid dat hem in 1864 een Gronings professoraat door de neus werd geboord - door toedoen van Matthijs de Vries, die daardoor sindsdien bekend stond als het 'Leidsch kathederboefjen' - hem niet milder gestemd; hij was evenmin raté - ook al had hij in 1867 een rectorale rede uitgesproken die hem zijn Deventers hoogleraarschap kostte: hij was een welgesteld man, die de rest van zijn dagen als privé geleerde in Bloemendaal sleet, en dat was zeker in die dagen niet iets om zich sociaal gediskwalificeerd te voelen. Kortom: Van Vloten was reçu in de kring waarin de doctor theologiae die hij was, placht te verkeren; ja, hij was aanvankelijk zelfs in trek door zijn geest, beminnelijkheid en geleerdheid. Alles ging echter mis toen hij een verkeerd geloof ging aanhangen en dit even serieus nam als zijn christelijke antipoden het hunne. Niet dan zijn leer van 'de mondige mensch' - bedenkt men dat ook Kant die 'Mündigkeit' van het mensdom zeer ter harte ging, dan besterft de glimlach op de lippen! - niet dat die leer een *nieuwe* moraal inhield: integendeel, hij wreef de *oude* a.h.w. van haar christelijk-dogmatische aanslag schoon, om haar met des te meer effect als spiegel aan zijn 'natuurgenoten'[5] te kunnen voorhouden. Van Vloten opereerde vanuit hetzèlfde systeem van morele waarden - incl. de 'Liefde' en ook kuisheid, al was hij te kuis om zich daarover uit te laten - als zij bezaten, die hij tot voorwerp van critiek

4 CD. BUSKEN HUET, Johannes van Vloten. Januarij 1818-September 1883, in: *Litterarische Fantasiën en Kritieken*, XXII (Haarlem z.j.), p. 123.

5 Dit is nu eens géén specifiek Van Vlotiaanse vondst. De term vindt men vaak in geschriften uit het 3e kwart van de eeuw. Ook een gelovig man als de chemicus G.J. Mulder bedient zich ervan. Zij duidt erop dat men zich bewust was van het doordringen van het nieuwe wereldbeeld. Een zeker wetenschappelijk maniërisme spreekt uit het gebruik ervan.

en - nog erger - spot koos, en dat maakte dat men hem niet als de afgezant van een andere planeet kon behandelen. Hier werd het 'Vriend of Vijand' meestal het laatste[6].

'Wat heeft hem toch bewogen?' Zo die vraag aan hemzelf gesteld zou zijn, dan zou het antwoord in essentie aldus hebben kunnen luiden: een vaste overtuiging, dat de mens een redelijkzedelijk wezen is, dat in staat is door een juist gebruik van zijn vermogens de weg der beschaving ten einde te gaan; en wel op eigen benen, niet meer steun zoekend bij het christelijk geloof, dat niet meer draagt, maar tot ballast is geworden. En daarnaast de zekerheid, dat die mens hier en nu in Nederland meer dan wie en waar ook in staat zal zijn die weg naar de waarheid af te leggen, omdat hij bijgelicht zal worden door de vaderlandse Spinoza, en in een land leeft, waar sinds 1848 de staatsorde optimale kansen biedt voor iedere burger die zich wil ontplooien tot een volwaardig mens.

En hiermee hebben wij de tweede sleutel tot zijn gedachtenwereld in handen: het spinozisme.

Zijn spinozisme en zijn liberalisme, dat hij zijn leven lang in Thorbecke belichaamd bleef zien, waren de harde elementen die structuur gaven aan wat anders slechts een onsamenhangende, eclectische levens- en wereldbeschouwing zou zijn geweest.

Zo op het eerste gezicht zijn Spinoza en Thorbecke, de 17e eeuwse rationalistische wijsgeer en de staatsrechtgeleerde wiens denken zozeer teerde op de cultuur van de Duitse Romantiek, bepaald een vreemd paar; en meteen rijst dan ook de vraag hoe zich in Van Vloten die tweevoudige bekering voltrokken heeft.

De biografische gegevens zijn schaars en, voornamelijk bijeengelezen uit Van Vlotens eigen geschriften, te vinden in het

6 Als groep moesten het de moderne predikanten ontgelden. Maatschappelijke overwegingen mochten hier niet gelden. Zie BUSKEN HUETS ironisch commentaar in *Litt. Fant. en Krit.*, XXII, p. 119: 'Niets koddiger aan den eenen kant, wanneer men hem met den meesten nadruk had hooren verkondigen hoe het christelijk geloof nu onlangs op stal gezet en de eeuw der liefde gekomen was; niets gezelliger dan hem op hetzelfde oogenblik eene geheele schaar godgeleerden, waaronder er waren wier financiën in minder bloeijenden staat verkeerden dan de zijne, met gestrekte arm uit het heiligdom te zien drijven.'
Moderne predikanten ontbrak het aan zedelijke moed om de laatste stap te doen. Hij beschouwde de dominees trouwens i.h.a. als 'de onschuldige schaduwbeelden van een boos, maar doorworsteld verleden.' Zie: *Nederlandsche Spectator*, 1867, p. 295.

proefschrift van mevr. Mees-Verwey[7]. Ik zal trachten door combinatie ervan een antwoord op die vraag te geven.

7 Ter oriëntatie een lijstje van enige levensfeiten (zijn jaren vallen met die van Marx samen!):

1818	geboren als domineeszoon in Kampen.
1829	dood van de vader.
1835	naar Leiden om theologie en 'Oosterse letteren' te studeren; vertoeft in de liberale kring van Geel; loopt o.a. college bij Thorbecke.
1843	promoveert in de theologie; geruchtmakend Gidsartikel.
1843-1846	leraar Frans en geschiedenis in Rotterdam.
1846-1854	als privé geleerde in Leiden; woont o.a. met Fruin in het z.g. 'professorenhuis'.
1849	zegt de N.H.K. openlijk vaarwel
1851	begint te publiceren op het gebied van de vad. gesch. en lett.
1851	beaamt in de A.K.- en Letterbode Lessings uitspraak: 'Es gibt keine andere Philosophie als die Philosophie des Spinoza'.
1854-1867	hoogleraar aan het Atheneum te Deventer.
1862	publicatie van zijn *Baruch D'Espinosa*, in 1871 in tweede druk verschenen onder de titel *Benedictus de Spinoza*.
1856/60	verschijning van zijn *Nederlands Opstand tegen Spanje* (dit 4-delige werk behandelt de jaren 1564-1577); 2e dr. in 1872 onder de titel *Nederland tijdens den Volksopstand tegen Spanje* (loopt tot 1581).
1865	gaat hij een eigen tijdschrift uitgeven, dat hij nagenoeg zelf volschrijft. Tot 1880 heet het *De Levensbode*, daarna *De Humanist*.
1867	ontslag als hoogleraar te Deventer; sindsdien ambtloos.
1879, 1882, 1883	publiceert hij over de jaren 1648-1742 in P.G. Arend's *Algemeene Geschiedenis des Vaderlands*.

Naar Leiden kwam een jonge man die, opgegroeid in het koninkrijk van Willem I, zijn eerste onderwijs had genoten op een van de ‘nationale scholen’ van Van der Palm en als leerling van de Latijnse school in Kampen een bekend onderwijsman uit de ‘verlichte’ kring van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als rector had gehad.

Vooral zijn lagere school gedenkt Van Vloten met dankbaarheid, omdat op deze *staats*-school (een steek onder water op de clericalen; het oordeel is uit 1883) het kinderverstand ‘in de volle beteekenis van 't woord beschaafd’ werd, waardoor het kind ‘niet slechts opgeleid’ werd, ‘maar in waarheid opgevoed’.[8] Een belangrijk element in die opvoeding waren - zo zegt hij - de geschiedenis en zanglessen geweest, die hij bij meester Kooiman genoten had:

> Zeker is 't intusschen ook, dat al die vaderlandsche tonen, bij een aanvankelijk geschiedonderricht in denzelfden geest, niet luttel hebben bijgedragen, in mij althans dien vader-

1883 overleden.

8 MEES-VERWEY, *a.w.*, p. 18.

> landschen zin en die belangstelling in 't algemeen welzijn aan te kweeken, die geen rechtgeaard Nederlandsch staatsburger ontbreken mag. Gaarne voeg ik er bij, dat wat mij zoo op school onwillekeurig werd ingeprent, thuis tevens bekrachtigd en bevorderd werd.[9]

Natuurlijk is hier een man aan het woord die dolgraag zijn leer omtrent een goed vaderlandse opvoeding in eigen leven bevestigd wil zien, maar wat hij vertelt past zo goed in het beeld dat wij ook uit andere bronnen van het onderwijs in die tijd kennen, dat het niet al te gewaagd lijkt om aan te nemen, dat hier de kiem ligt van zijn vaderlandse ijver, die in zijn geschriften van na 1850 meer en meer de trekken zou aannemen van een typisch 19e eeuws nationalisme.

Moeilijker is het na te gaan wat de jonge Van Vloten aan geloofsovertuiging meebracht. Zelf zegt hij in 1865, dat hij zijn meer vrijzinnige medestudenten in verbazing bracht door zijn 'onvoorwaardelijke trouwhartige aanprijzing der oud-Luthersche en Calvijnsche kerkleer, die hem door 'zijn doordachte afronding' meer aantrok dan de Groningse halfslachtigheid.[10] Maar dat behoeft natuurlijk niet méér te zeggen dan dat hij in de debatten die ook in Leiden het doordringen van de nieuwe theologie der Groningers begeleid hebben, geponeerd heeft, dat hij de stevige kost der Dordtse vaderen en desnoods die van Luther de voorkeur gaf boven het brouwsel van Petrus Hofstede de Groot c.s. Maar wat was dan zijn theologisch uitgangspunt? We kunnen m.i. veilig aannemen dat Van Vloten een gaaf 'oud-liberalisme' mee naar Leiden bracht, want hierin was hij, te oordelen naar wat mevr. Mees-Verwey hierover meedeelt, opgevoed, Dit 'oud-liberalisme'[11] raakte niet aan het boven-natuurlijk karakter van het christendom ('supranaturalisme'), maar doordat het de rede het vermogen toekende de waarheid van Gods openbaring niet alleen in te zien, maar zelfs op eigen kracht te ontdekken, week het 'confessionele' element erin voor verstandelijke beschouwingen waarin het accent meer lag op de levenspractijk dan op dogmatische kwesties.

9 MEES-VERWEY, *a.w.*, p. 19.

10 J. VAN VLOTEN, Mijne herinneringen aan Bakhuizen van den Brink, in: *De Levensbode. Tijdschrift op onbepaalde tijden*, *door Dr J. van Vloten*, 1865 II, p. 4.

11 Voor het oud-liberalisme zie: K.H. ROESSINGH, *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode* (Diss. Leiden 1914), p. 7 e.v.

Men zou het een marriage de raison tussen orthodoxie en Verlichting kunnen noemen.

Vader Willem van Vloten was typisch een predikant van die richting: hij nam de bijbel als enige richtsnoer voor denken en handelen; meende dat God vooral onze *zedelijke verbetering* beoogde[12] en zag de godsdienst in de eerste plaats als een middel ter vertroosting. Ook al moest de jongen zijn vader reeds op elfjarige leeftijd missen, toch kan diens intellectuele invloed via zijn vol piëteit bewaarde schriftelijke nalatenschap niet uitgesloten worden. Bovendien zijn er geen aanwijzingen dat de moeder andere opvattingen toegedaan zou zijn geweest.

De jonge Van Vloten was dus *orthodox*, maar zeker niet in de zin van Luther of Calvijn. Voor ons is echter nog een ander aspect van dit 'oud-liberalisme' van belang: het was de zeef waardoor wezenlijke bestanddelen van de Verlichtingsfilosofie vanuit Duitsland in het Nederlandse geestesleven doordrongen. Eén ervan maakte Van Vloten zich eigen door de lectuur van de *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel* van de hand van de Groningse theoloog H. Muntinghe (1752-1824), een man die Huizinga als 'een type van den tijd' in zijn Groningse Gedenkboek geportretteerd heeft[13]. 'Wijsbegeerte was ongeschikt voor Muntinghe, die hier niet diep denkend genoeg voor was, (...) wijsgeerige geschiedkunde was zijn lievelingsvak', aldus diens neef en leerling Petrus Hofstede de Groot. En het was nu juist die wijsgerige geschiedkunde: het geloof, dat God zich in de geschiedenis openbaart om de mens tot hogere volmaaktheid op te voeden, die Van Vloten tot de zijne maakte. Het was de Herderse conceptie van de geschiedenis als een proces van groeiende humaniteit.[14] Bij Muntinghe deed Van Vloten zijn

12 WILLEM VAN VLOTEN in een *Synodale Leerrede* van 1825: Dat oogmerk (*van God*, *Offr.*) kan geen ander wezen, dan der menschen zedelijke verbetering. Al stelde de Bijbel ons dit niet zoo duidelijk voor oogen, dan nog zouden wij bij den vlekkeloos reinen geen ander kunnen verwachten. De mensch eenmaal zonder vlek voortgekomen uit de hand van zijn Maker, maar vatbaar om uit den staat der onschuld tot hoogere volmaaktheid te kunnen opklimmen, zag daartoe eene proeve van zijne gehoorzaamheid gevorderd en bezweek voor die verzoeking. Dien mensch nu weder, hier in de beginselen en eenmaal volkomen, op te voeden tot datgene, wat hij, indien er geen zonde ware, had kunnen worden; hem van de zonde en daardoor van het ongeluk te verlossen, ziet daar Gods oogmerk, dat in alles doorstraalt. Zie Mees-Verwey, *a.w.*, p. 24.

13 J. HUIZINGA, *Verzamelde Werken*, VIII, p. 87 e.v.

14 HUIZINGA, *a.w.*, p. 88. J. van Vloten, Oud-Joodsche godenleer en geschiedbeschouwing, in: *De Levensbode*, XI, 1879, p. 321, waar Van Vloten over Muntinghes elfdelig werk zegt: 'Ik las het en maakte er uittreksels uit, en kreeg zoo de beste gelegenheid het onderscheid der tijden te gaan opmerken, dat zich in mij, op mijn verderen studieweg weldra in al zijn omvang openbaren zou.' Hij vond het boek als gymnasiast in zijn vaders bibliotheek.

historisch besef op dat zijn leven lang niet anders zou zijn dan het geloof in wat Muntinghe zelf eens aanduidde als 'den trapsgewijzen voortgang van de verstandelijke en zedelijke beschaving des mensdoms.'[15]

'Humaniteitsidee en rationalisme schijnen de grondslag van zijn denken',[16] zegt Huizinga van Muntinghe; dat geldt ook voor Van Vloten.

De humaniteitsidee nu speelde in het denken van de Groningse theologen een grote rol, en ook hun nadruk op het Diesseits, op het leven van Jezus en niet op diens zoendood moest, zo zou men denken, een man als Van Vloten sterk aanspreken. Nu eenmaal de theologische discussie op gang was gekomen, en het verstandshuwelijk van het 'oud-liberalisme' ontbonden ging worden, deed zijn uitgesproken verstandelijkheid zich echter des te meer gelden: rationalisme en humaniteitsidee bleven de grondslag van zijn denken, maar nu gezuiverd van alle metaphysische bijgedachten. Toen hij dan ook in zijn proefschrift van 1843 over *Quaestionum Paulinarum caput unum* met het Paulinische christendom gebroken had, zullen de intimi wel begrepen hebben, dat de stellingen over Spinoza niet een blijk waren van vrijblijvende eruditie, maar integendeel symptomen waren van een grote verandering die zich in zijn denken aan het voltrekken was.

Drie jaar later zou hij in een polemiek tegen Opzoomer stellen: 'Dat het één beginsel was, dat door Socrates is aangeduid, door Jezus practisch opgehelderd, en door Spinoza theoretisch ontwikkeld en uiteengezet: de weldadige kracht van het verstand.'[17]

Van Vloten zelf heeft zijn ontmoeting met Spinoza als volgt beschreven[18]:

15 HUIZINGA, *a.w.*, p. 88/89.

16 HUIZINGA, *a.w.*, p. 89.

17 Bij MEES-VERWEY, *a.w.*, p. 48 noot 2.

18 J. VAN VLOTEN, *Benedictus de Spinoza*, *naar leven en werken*, *in verband met zijnen en onzen tijd geschetst door...* (2e druk Schiedam 1871), p. x. Zie ook p. ix: 'Mijn eigen jeugdige aandacht werd het eerst op den grooten denker gevestigd, door Strauss' bekende vergelijkende schets van Daub en Schleiermacher, in de *Hallische Jahrbücher* van 1839.'
Dit zijn citaten uit het voorwoord van de eerste druk die opgedragen was aan Jac. Moleschott (1862).

> Bijna gelijktijdig met mijn eerste schreden op godgeleerd gebied, greep de uitgave der (...) Hallische Jahrbücher plaats, die langs den weg van den boekhandel ook tot Leiden doorgedrongen, er al aanstonds een belangstellend lezer in mij vonden. Door hen werd ik - van den linkerkant - in de Hegeliaansche wijsbegeerte ingewijd, en mij zoo dezer zwakke zijde - het knoeyen met de kristelijke geloofsbegrippen, en 't verwringen harer beginselen naar de aangenomen denkbeelden in Kerk en Staat, natuur- en wereldbeschouwing - te kennelijker blootgelegd. Strauss' reeds gemelde studie over Daub en Schleiermacher *(in de Hall. Jhbr. van 1839*, *Offr.)*, maakte mij voorts te goeder uur met den laatsten bekend, wiens gevoelsbeginsel in zake van godsdienst mij - in spijt van de voorkeur door Strauss zelf aan Hegel gegeven - hem verre boven Hegel stellen deed. Van Schleiermacher, wiens godgeleerde werken ik te zelfder tijd, in de nieuwe gezamelijke uitgave, was machtig geworden, kwam ik tot Spinoza, door Strauss - in 't aangevoerde stuk te recht als denker aangewezen, uit wien Schleiermachers zoogenoemd kristelijke geloofsleer in haar eigenlijken aard en strekking, geput was.

Deze passage, aangevuld met een mededeling elders, dat de ‘smaakvolle Frans Hemsterhuis en zijne Duitsche geestverwanten en vrienden’ een tijdlang zijn hoofdlectuur uitmaakten[19] is voor een goed begrip van de figuur Van Vloten van groot belang. In de *eerste* plaats licht zij ons in over het geestelijk gezelschap dat hij zich tijdens zijn vormingsjaren gekozen had. Strausz, Hegel, Schleiermacher - hij heeft ze bestudeerd; maar Hegel verwerpt hij, Strausz' *Leben Jesu* zal hij tegen De Greuve's aanval verdedigen; en met de andere Tübingers heeft die Van Vlotens

19 J. VAN VLOTEN, *Nederlandsch Dicht en Ondicht der Negentiende Eeuw*. Deel III (Deventer 1865), p. 568.
Toen Van Vloten dit schreef was hij gebrouilleerd met Bakhuizen van den Brink. Kort voor diens dood hebben zij zich verzoend. Zie: *De Levensbode*, 1865 II, p. 1 e.v. Hij vertelt hier hoe groot de indruk is geweest die het tijdschrift *De Muzen*, waarin Bakhuizens studie over Hemsterhuis verscheen, op hem gemaakt heeft. Bakhuizen bracht dus Van Vloten op Hemsterhuis, ‘wiens naam toen buitendien, door de Socratisten te Utrecht, hoe langer hoe meer aan de orde van den dag kwam’ (p. 2). De Socratisten waren de discipelen van de Utrechtse wijsgeer Philip Willem van Heusde, ‘de laat geboren profeet van het vlakke rationalisme en de optimistische humaniteit der 18e eeuw’ (HUIZINGA, *a.w.*, p. 140). Zijn invloed was via de theologie der Groningers niet gering. Hij mag dan te laat geboren zijn, zijn tijdgenoten vonden hem blijkbaar actueel.

weg naar het atheïsme geëffend, waarop hij hen spoedig ver vóór was. Schleiermachers gevoelsbeginsel spreekt hem aan - ik kom hier nog op terug - maar ook niet méér; neen, de gedachtenwereld die Van Vloten zich eigen zou maken was die van de Aufklärung. Zo Nederland naar het woord van Noordenbos in Multatuli zijn achttiende eeuw kreeg[20], dan kan men dat met nog meer recht zeggen van zijn 'tweelingbroer' die zelf géén romanticus was, en in de dubbele betekenis van het woord de meest prozaïsche onder de mensen. Ik kan hier niet anders doen dan enige namen te vermelden. Maar zelfs dat is al voldoende om een samenhang aan het licht te brengen, waarin ook het spinozisme als vanzelf een plaats krijgt. Frans Hemsterhuis (1721-1790)[21] werd het eerst op zijn volle waarde geschat in Duitsland: Fr. H. Jacobi (1743-1819) en J.G. Herder (1744-1803) zijn door hem beïnvloed. Hemsterhuis nu werd van spinozisme, *dus* - in die tijd - atheïsme, verdacht, een aantijging waartegen hij zich trouwens heeft verdedigd.

Onder Hemsterhuis' Duitse 'vrienden en geeestverwanten', wier werk Van Vloten bestudeerd heeft, behoort, behalve Jacobi en Herder - welke laatste ik natuurlijk niet bij de Aufklärer wil inlijven -, ook G. Ephr. Lessing (1729-1781)[22], die, naar Jacobi tegenover Moses Menselssohn onthuld heeft, een heimelijk spinozist was, en eens de befaamde uitspraak deed, dat er geen andere filosofie was dan die van Spinoza. Hazard meent dan ook, dat zekere passages uit de *Erziehung des Menschengeschlechts* (1780) onbegrijpelijk blijven als men Lessing blijft zien als een deïst en niet als een pantheistisch wijsgeer voor wie God en Wereld identiek zijn.[23] Wat deze denkers met elkaar en met Spinoza verbindt, en tevens kenmerk van de Duitse Aufklärung is, dat is de afwijzing van *alle* intolerantie, een strijdvaardige handhaving van de rede tegenover autoriteitsgeloof en de nadruk die zij leggen op de 'praktische Vernunft', kortom: hun plei-

20 O. NOORDENBOS, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzich* (Rotterdam 1931), p. 62.

21 Over Hemsterhuis - ter oriëntatie: - FERD. SASSEN, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam-Brussel 1959), p. 258 e.v. Zie voorts noot 19.

22 Blijkbaar heeft zich in Van Vlotens brein een strijd tussen 'Anciens et Modernes' afgespeeld, zie: *De Levensbode*, 1865 I, p. 8: 'Door Lessing werd men een juister maatstaf voor 't schoone in kunst en letteren rijk, die 't oog voor de eigenaardige verdiensten ook der nieuwere tijden en volken in beiden opende'. De invloed van Jacob Geel mag men hier wel aannemen.

23 PAUL HAZARD, *La Pensée européenne au XVIIIème Siècle de Montesquieu à Lessing*. Notes et Références (Paris s.d.), p. 120.

dooi voor een ‘liberal society’.[24] Uit diverse plaatsen blijkt van Vlotens belezenheid in de schrijvers der Aufklärung, maar een bijzondere voorkeur voor de geschriften van één van hen blijkt niet: hij nam over wat in zijn kraam te pas kwam en maakte dat tot Nederlands gedachtengoed door het in zijn spinozisme in te voegen. Of liever door vast te stellen dat Spinoza het allemaal al gedacht had: ‘It's all in Spinoza’! Mocht men echter ter orëntatie toch een naam willen waarbij men aan een zekere Wahlverwandtschaft zou kunnen denken, dan dringt zich die van Lessing op, die immers - net als Van Vloten zou doen - juist het onheil dat religieus fanatisme in de loop der tijden heeft aangericht op[25] de kaak heeft gesteld.

> Wat de liefde vereenigen zou, verdeelt het geloof. Het geloof - ik blijf er bij - van welken naam dan ook, heeft van oudsher niet dan jammer en kwaad gesticht; het (Joodsche) geloof heeft Jezus gekruisigd; het (Heidensche) geloof heeft Paulus onthoofd; het (Kristelijke) geloof heeft de (zoogenoemde Kristelike) liefde verzaakt en er niet honderden maar duizenden en tienduizenden gefolterd en ter dood gebracht; (Van Vloten geeft dan Rome, de Reformatie, met name Dordt een beurt, en vervolgt dan:) door het (rechtzinnig) geloof worden de Groningers verketterd, en door het (Groningsche) geloof Busken Huet zwart gemaakt; door het (nieuwerwetsche) geloof is Prof. Scholten een knoeier en Prof. Hoekstra een warhoofd; het (zoogenoemde redelijk) geloof maakt prof. Opzoomer tot een weifelaar, en het (Unitarische) geloof eindelijk maakt Theofilus noodeloos bedroefd en brengt hem in den waan dat er zonder kerk geen maatschappelijke band kan bestaan.[26]

Lessing zou het wat ‘wijzer’ gezegd hebben, maar de strekking van Van Vlotens requisitoir vindt men in zijn werk terug. Men zou echter kunnen tegenvoeren, dat de schrijver van *Die Erziehung des Menschengeschlechts* onmogelijk vrede gehad zou

24 LEWIS FEUER werkt het ‘liberale’ aspect van Spinoza's denken uit in zijn *Spinoza and the Rise of Liberalism* (Boston 1958).

25 VAN VLOTEN achtte de vorm ‘aan’ de kaak onjuist. Zijn merkwaardig taalgebruik, soms puristisch, dan weer archaïsch, terwijl hij ook neologismen verzon, vaak om zijn tegenstanders in het zonnetje te zetten -, heeft het tijdgenoot en nageslacht makkelijker gemaakt om hem niet serieus te nemen. Zie de aardige spot van Fruin in *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899*, in Werken Hist. Gen., vierde Serie, no. 4 (1957), p. 67. Toch was hij een geweldig taalfenomeen!

26 Bij MEES-VERWEY, *a.w.*, p. 47/48.

kunnen hebben met de eenzijdigheid van dat oordeel. In dat curieuze boekje wordt immers uiteengezet hoe God zich van Jodendom en Christendom bediend heeft om de mensheid tot hogere zedelijkheid op te voeden, een proces dat op punt stond een derde - laatste - fase in te treden waarin de mens door redelijk inzicht gedreven, het goede omwille van het goede zal nastreven en niet uit vrees voor straf (O.T.) of in de hoop op beloning (N.T.).

Van Vloten echter zou de laatste zijn geweest om hierop ook maar iets af te dingen. Met Lessing is hij van mening, dat de godsdiensten 'vormen' zijn die de wezenlijke kern: vroomheid, ernst, Sittlichkeit, of hoe men die wil aanduiden, omhullen, en veranderen of verdwijnen als de tijd dat eist. Hij is dan ook ongetwijfeld oprecht, als hij Dr. Nuyens verzekert, dat animositeit tegen welke godsdienst dan ook hem vreemd was, mits die 'slechts niet in alleenheerschend dwangbewind wil optreden', en dat 'ieder oprecht geloovige' op zijn 'belangstellende sympathie'[27] kon rekenen. In godsdienst wilde hij 'het voorrecht eener weldadige gemoedsstemming' zien[28]; en dat hij wist wat echte vroomheid was - en niet leed aan een dor hart - bewijst zijn liefde voor uiteenlopende figuren als Coornhert, Camphuysen, Revius en Stalpart van der Wiele en ook zijn pionieren op het gebied van de Middeleeuwse letterkunde.[29]

27 J. VAN VLOTEN, De Nederlandsche opstand der 16e en de Nederlandsche Katholieken der 19e eeuw; bemiddelend wederwoord aan Dr. W.J.F. Nuyens, in: *De Levensbode*, 1868 III, p. 304. Zie vooral ook de plaats vermeld in noot 29.

28 J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje in zijn eerste ontwikkeling en voortgang (1572-1575)* (Haarlem 1858), p. 62.

29 Zie het naschrift op J. VAN VLOTEN, *Geschiedenis van Nederlands Volk en Staat sedert hunne vrijverklaring in 1648*, deel II 1672-1713. (Haarlem 1879), p. 1105 e.v. Van Vloten polemiseert hier tegen Fruins 'vergoelijking' van het 'wondergeloof' zoals dat in de 'wonderebbe' van 1672. Hij wil dit niet verward zien met 'ware vroomheid des harten', en, zich reeds bij voorbaat verdedigend tegen de beschuldiging dat hij zich niet in andere 'gemoedstoestanden' zou kunnen inleven, wijst hij erop dat hij al 30 jaar daarvóór begrip heeft gevraagd voor de 'totdusver geheel uit het oog verloren en gewetenloos veronachtzaamde mijn van 't middennederlandsch proza'; maar dat, afgezien van de kerkhistoricus Moll en zijn leerlingen, de belangstelling ervoor gering bleef. Ook de neerlandici met Matthijs de Vries aan de spits, konden zich 'in hun deerniswaarde gemoedsbekrompenheid en negentiende-eeuwschen verstandswaan, zoo weinig met hart en ziel in die vroeger eeuwen verplaatsen, dat zij van den inhoud dier (d.i. *Van Vlotens*, *Offr.*) verzameling *Prozastukken* niet alleen, als veel te Roomsch, den onroomschen neus optrokken, maar (die zelfs niet voor hun taalstudie gebruikten)'.
Van Vloten heeft nooit kunnen begrijpen dat het niet voldoende was om als historicus de 'ware vroomheid des harten' serieus te nemen, maar dat ook het 'wondergeloof' in zijn tijd gezien moest worden. Fruin wist er ook niet goed weg mee, maar hij besefte dat hier grote problemen lagen. Vandaar zijn - in Van Vlotens ogen! - halfslachtigheid.

Dit brengt mij op een *tweede* inzicht[30], dat hij zelf in het hierboven gegeven citaat uit de voorrede van zijn Spinoza-boek, gegeven heeft.

Hij zegt daar, dat Schleiermachers 'gevoelsbeginsel inzake van godsdienst' hem die theoloog verre deed stellen boven Hegel. Ook hierin was hij dus een late nazaat van de Aufklärung en verwant met Lessing voor wie naast *de Rede de Liefde* een gelijkwaardige plaats had. Het was zijn Rousseauisme, dat hij langs de Duitse omweg geassimileerd had, maar dat hem, belichaamd in de figuur van Rousseau zelf, niet geheel bekoorde. Hij achtte zelfs een vertaling van de *Emile*, waarin 'al 't scheeve, overdrevene, en verouderde' zonder toelichting de lezers onder de neus geduwd werd, ongewenst, maar hij zou een bloemlezing waarin 'het belangwekkende en schoone' overgenomen was, gerechtvaardigd achten. Voor iemand voor wie de burgerdeugden 'belangeloosheid', 'zelfgenoegzaamheid' (hij bedoelt: onafhankelijkheid) en 'bescheidenheid' zelfs voorwaarden zijn voor de grootheid van een vorst, was Rousseau natuurlijk een beproeving, wat niet wegnam, dat hij een scherp oog had voor diens betekenis, ook voor ons land:

> Voor Nederland zou het dan bepaald belangrijk geweest zijn, zijn invloed ook hier - zoo uit de eerste als uit de tweede hand, door Duitschland - eens te schetsen; en vooral ook, wat die eerste hand betreft, daar bij op den man onzer dagen te wijzen, die in persoonlijk karakter en levenspraktijk zoo levendig aan Rousseau herinnert, en in zooveel opzichten aan hem gelijk is, (...) Multatuli.[31]

Ook Van Vloten was het om de Liefde te doen, en het is dan ook geen moralistische aberratie als hij in zijn boek over Spinoza verklaart: 'Ware wijsbegeerte toch is inderdaad minder een zaak nog van het hoofd dan van het hart'.[32] Voltaire, cynicus als die was, stond hem tegen; en de woorden, waarin hij aan dat

30 Vgl. p. 158

31 Voor dit citaat en wat daaraan voorafgaat zie: J. VAN VLOTEN, R o u s s e a u 's *Emile* vertaald, in: *De Levensbode*, XI, 1880, p. 319/320 en 318.

32 VAN VLOTEN, *Benedictus de Spinoza*, p. 40.

gevoel uiting gaf, zijn des te opmerkelijker, omdat eruit blijkt hoe zeer zijn eigen intellectualistische ethiek hem bij de motivering van dat oordeel in de weg zat:

> Zedelijke vorming ontbrak den beroemden man, die slechts eenzijdig zijn verstand en vernuft had ontwikkeld, voor een groot deel; en vandaar het schadelijke van den invloed, dien hij heeft uitgeoefend, en dat misschien meer dan opweegt tegen de verdiensten, die men hem in den strijd tegen bijgeloof en onkunde evenmin ontzeggen kan. Gelukkig nu echter, dat het innige verband van de eigenschappen des menschelijken geestes en gemoeds van zoodanigen aard is, dat men haar iegelijk geweld zou moeten aandoen, wilde men ze inderdaad in de werkelijkheid zoo scheiden, als men veelmaal op het papier of al sprekende, geleidelijkshalve, gedwongen is te doen. En zoo als de hoogste verstandsontwikkeling als van zelf de hoogste zedelijke ontwikkeling in zich sluiten moet, mag men ook aan de beoefening van iedere wetenschap een kracht tot zedelijke opleiding toekennen, die voor de meeste harer beoefenaren aan onze hoogere scholen hoofdzaak zijn moet.[33]

Hier zij er trouwens terloops op gewezen, dat Van Vlotens antipathie tegen alles wat Frans was, en zijn duidelijke voorkeur voor de Duitsers, mits die niet tekort schoten in respect voor ons land en zijn glorierijk verleden, hem nooit verlaten hebben. Niet Voltaire dus, maar een man als de Utrechtse economist Ackersdijk was wijs, want die heeft nooit afgelaten de 'liefde' aan te prijzen ter verbetering van de maatschappij.

Dat Liefdebeginsel echter, aldus Van Vloten, was eeuwenlang met 'een onzinnig geloof' verbonden, maar zou nu door middel van de *wetenschap* tot ontwikkeling komen. En hiermee stapte Van Vloten met één been over in de negentiende eeuw, maar zonder zijn andere bij te trekken: dat bleef stevig op de bodem der Verlichting staan. De latere Amsterdamse hoogleraar in de wijsbegeerte C. Bellaar Spruyt heeft boven zijn bespreking van Van Vlotens *Benedictus de Spinoza* in De Gids van 1875 als opschrift *Een Anachronisme* geplaatst. En dat niet ten onrechte.

33 J. VAN VLOTEN, *Redevoering over de zedelijke werking der Vaderlandsche Taal- en Letter- en Staats-Geschiedenis* (Oratie Deventer 1855), p. 9/10.
Zie Fruins ironische reactie op deze oratie in zijn brief d.d. 28 maart 1855 aan Van Vloten: 'Dat Gij een uitval tegen Voltaire hadt gemaakt, was mij reeds ter oore gekomen; men zag daarin een blijk Uwer Christelijke gezindheid', in: FRUIN, *Corr.*, p. 67.

Ongetwijfeld deed Van Vloten Spinoza geweld aan door diens kernbegrip Deus (substantia) een religieuze inhoud te ontzeggen, wat hij zelf trouwens slechts beschouwde als de verwijdering van een 'ontologische schors', of ook wel als het tot ontwikkeling brengen van 'het ongelouterde, in zijn ruwen, ontologischen staat verkeerend stelsel'.[34] Maar laat hij dan Spinoza mishandeld hebben, zijn *eigen* spinozisme is niet zo'n vreemd gedrocht als het op het eerste gezicht wel lijkt; want hiermee nam hij weer een traditie van populaire, spinozistisch getinte filosofie op, die zich tot diep in de 18e eeuw had voortgezet.[35] Natuurlijk uitte zich hierin in de eerste plaats een ondergronds verzet tegen kerkelijke gewetensdwang,[36] maar afgezien van zijn historisch-filologische critiek op de Bijbel, waardoor Spinoza, lang voor Herder, aldus Van Vloten, tot grondlegger van 'alle gezonde Schriftverklaring' werd,[37] vond men in zijn denken menige gedachte, die men, mits men de intellectuele vooruitgang van de mensheid postuleert, als kiem voor latere stelsels heeft kunnen zien.

Een wijsgerig systeem, dat leert dat natuur en geest, stof en denken, lichaam en ziel verschijningsvormen zijn van de ene, eeuwige, zich zelf veroorzaakt hebbende en veroorzakende substantia (of Deus), - m.a.w. dat *monistisch* is; dat hieruit besluit dat de 'dingen' (de mens niet uitgezonderd) zijn zoals zij *moeten* zijn - dat dus *deterministisch* is; en óók dat oorzaak en kengrond identiek zijn - dat dus eveneens *rationalistisch* is; zo'n systeem mòest wel de geesten bezig houden van hen, die zich

34 J. VAN VLOTEN, Robertus Nurks en Spinoza, in: *De Levensbode*, IX, 1877, p. 152.

35 O. NOORDENBOS, Rationalisme en Romantiek in de Noordelijke Nederlanden, in *A.G.N.*, deel VIII, p. 65 e.v. Spinoza's 'blijmoedige levensleer' gaf aanknopingspunten genoeg voor hen die tegenover orthodoxie redelijkheid, tolerantie en eerbied voor natuurwetenschappelijk onderzoek voorstonden. Noordenbos acht het aannemelijk dat in de kring der Collegianten, waarin Spinoza zelf immers verkeerd heeft, de Verlichtingsidealen het eerst aangeslagen zijn.

36 Windelband wijst op het bestaan, omstr. 1750, van een 'ondergronds' spinozisme in Duitsland. Zie: WILHELM WINDELBAND, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie* (14. A. Tübingen 1948), p. 417 noot 1.

37 J. VAN VLOTEN, *Benedictus de Spinoza*, p. 74. Eerst de Tübingers hebben op de door Spinoza gewezen grondslag van 'eene zuivere geschiedbeschouwing' die 'gezonde schriftverklaring' toegepast.
Zie ook *De Levensbode*, I, 1865, p. 8: 'Door Herder leerde men het eerst het Joodsche volk en zijne dicht- en geschiedboeken, met het zelfde oog als die van andere volken lezen, zijn ontwikkeling *naast*, en niet langer *boven* die van andere volken stellen.'

van de oude zekerheden van het geloof op weg waagden naar de nieuwe van de natuurwetenschap; of liever: van ‘De Wetenschap’, want - en dit is juist zo typerend voor de jaren '40/'60 - de voorsprong van de natuurwetenschappen was groot genoeg om hun methode als de weg tot waarheid te kunnen gaan zien, maar nog niet zo formidabel, dat men ertoe kwam - zoals later in de eeuw - een wezensverschil tussen Natur- en Geisteswissenschaften te postuleren.

Juist het ambivalente van het begrip monisme stelde Van Vloten in staat aansluiting te zoeken zowel bij het naturalisme van een Moleschott[38] en Darwin, als - en hier vond de aansluiting plaats op het gebied waar zijn wezenlijke belangstelling lag - bij denkers als Comte, Spencer en Mill. Anachronistisch was zijn Spinozabeschouwing. Ongetwijfeld. Maar nogmaals: zelfs Spruyt stelt vast dat er talrijke punten van overeenkomst zijn tussen Spinoza's leer en die van Engelse positivisten als Mill en Spencer; ja, dat men zelfs in Spencers evolutietheorie tot op zekere hoogte een negentiende-eeuws spinozisme mag zien[39]. Maar toch had Spruyt het niet geheel mis: Van Vloten scheen zèlf meer en meer een anachronisme, omdat hij zijn ‘aufgeklärt’ geloof in de perfectibiliteit van de mens en de gestage vooruitgang der beschaving ongerept hield in een tijd waarin het pessimisme hand over hand toenam. Hoe meer men ontnuchterd zweeg, hoe harder hij zijn ‘opwekkingsreden’ liet klinken - en hoe genanter men hem waarschijnlijk ging vinden. Het leuke is nu dat juist deze in de tijd verdwaalde 18e eeuwer

38 Van Vloten droeg de eerste druk van zijn Spinoza-boek aan Jac.Moleschott op, wiens physiologisch materialisme hij in zijn eigen monistische zin opvatte. Zie *De Levensbode*, 1865 I, p. 10 en 11.
Over Darwin o.a.: J. VAN VLOTEN, Spinoza alservaringswijsgeer, in: *De Levensbode*, XI, 1880, p. 228 e.v. Van Vloten betuigt zijn instemming met mr. Lotsy's beschouwing over het verband tussen Spinoza's leer en de theorieën van Lamarck en Darwin. Darwin heeft Spinoza's rechtsbeschouwing een grote steun gegeven: ‘Recht is dus gelijk aan wet, en wordt eerst door het staatsleven gevormd. Gelijk de zedelijkheid zich allengs ontwikkeld en gevormd heeft uit het streven naar zelfbehoud, vormt zich het recht uit die macht’ (p. 274).
Lichtenberg schreef in een brief d.d. 13 juli 1786: ‘Ich sagte also, dasz ich glaubte, tieferes Studium der Natur, noch Jahrtausende fortgesetzt, werde endlich auf Spinozismus führen, welches dieser grosze Mann vorausgesehen.’ Lichtenberg was hoogleraar in de natuurkunde. Zie Georg Christoph Lichtenberg, *Schriften und Briefe*. Vierter Band, Briefe (München 1967), p. 678/9.

39 C. BELLAAR SPRUYT, Een Anachronisme, in *De Gids*, 1875 II, p. 28 e.v.; p. 226 e.v.: p. 289.

met animo met de nieuwe generatie progressieven van de jaren 70 en 80 kon meegaan - dank zij zijn spinozisme! Een geloof draagt wel ver, want Van Vloten zei wel de godsdienst zijner vaderen vaarwel, maar hij bleef een gelovige, en nog wel een zonder twijfels, tot zijn laatste snik. Busken Huet heeft het, met enige dédain gezegd: dit spinozisme was 'eene zelfgebrouwen of huisbakken godsdienst..., alleen bruikbaar voor een eigenwillig soort op eigen hand[40]'. Maar zelfgebrouwen of niet, hij had zijn geloof en het stelde hem in staat toch zijn roeping als predikant te volgen, zij het dan met als kansel zijn eigen 'Tijdschrift op onbepaalde Tijden', *De Levensbode* (sinds 1865).

Ook wat betreft zijn groei tot politieke rijpheid kunnen we niet meer doen dan de schaarse feiten die er in zijn geschriften te vinden zijn, bijeen te zetten en tegen de achtergrond van de tijd te projecteren.

Een ding staat vast: Van Vloten werd volbloed Thorbeckiaan en is zijn leven lang aan de geest van 1848 trouw gebleven. Dat laatste is heel merkwaardig, omdat zijn generatie in de jaren 1860 alle élan verliezen ging. De liberalen werden 'oud-liberalen' voor wie ontevredenheid weer een ondeugd werd en die bezadigdheid voor kenmerk van het ware hielden[41]. Zelfs de staatsrechtgeleerde Buys moest in 1865 toegeven dat de grens tussen liberaal en conservatief vervaagd was.[42] Fruin, Vissering - zij werden allemaal ouder en vooral wijzer. Busken Huet had het liberalisme en Nederland vaarwel gezegd. Potgieter gaf geen kamp, maar kon toch geen begrip meer opbrengen voor de eis om algemeen kiesrecht. Alleen Van Vloten vond aansluiting bij de jong-liberalen van de jaren '70 e.v.; en Huet achtte dat niet zonder betekenis: 'Menigeen in Nederland is liberaal geworden, of liberaal gebleven, omdat hij wist of vernam, dat, ondanks teleurstellingen, - zoals de gehuwde vrouwen het afspringen van sommige verwachtingen noemen, - Van Vloten het nog altijd was...[43]

Over zijn politieke bekering laat Van Vloten zich nog minder

40 BUSKEN HUET, *a.w.*, p. 118.

41 DE VOOYS, *a.w.*, p. 176.

42 Dat is de teneur van zijn opstel in *De Gids* van jan. 1865, De Donkere Dagen voor Kerstmis, ook te vinden in: *Studiën over Staatkunde en Staatsrecht van Mr. J.T. Buys*, Eerste Deel, 1894, p. 3 e.v.

43 BUSKEN HUET, *a.w.*, p. 116.

uit en ook hier zal men wellicht wat voorzichtiger kunnen spreken van een 'overgang', in dit geval van het geloof in het vaderlijk bewind van Willem I tot dat in het constitutionalisme van Thorbecke. En wederom werd het oude geloof niet vriendelijk herdacht: geen Oranje - en Oranje betekende zeer veel voor hem - werd ooit door Van Vloten in één zin zó afgedaan als de eerste koning: de vorst die 'als koopman fortuin en als koning bankroet heeft gemaakt.'[44] De Kampense jongeman kwam in Leiden aan toen het nationale leven op een dieptepunt was aangeland. De malaise kon in 1830/1 nog overschreeuwd worden door hoera's voor de heren te velde en vloekzangen tegen de muitzieke Belgen, maar de ontnuchtering kwam snel en toen zat men in 'Oud-Nederland' met het probleem zijn nationale identiteit te vinden en voorts met de noodzaak het regeringssysteem op de helling te zetten.

Wat het aankweken van een fris nationaal bewustzijn betreft, was er sinds 1837 *De Gids*, die een spreekbuis werd voor alles wat een nationale renaissance in vooruitstrevende zin voorstond.[45] In Leiden maakte Jacob Geel, bij wie Van Vloten kind aan huis was, propaganda voor het blad en wist Bakhuizen van den Brink over te halen Potgieters aanbod redacteur te worden aan te nemen. Hij wilde hierdoor de geavanceerde richting van het blad veilig stellen, omdat er bij Potgieter een zekere voorzichtigheid was, die hij bedenkelijk vond. Ook het eerste nationale optreden van Thorbecke, de uitgave - in 1839 - van de *Aanteekening op de Grondwet*, en - in 1840 - van de *Proeve* maakte Van Vloten van nabij mee, al vermeldt mevr. Mees-Verwey niet dat hij, behalve colleges in vaderlandse en Britse geschiedenis, óók de - overigens voor juristen bestemde - colleges gelopen heeft, waaruit die beide boeken voortgekomen zijn[46]

Kort na zijn promotie in 1843 en nadat hij zijn ongelukkig leraarschap in Rotterdam aangevangen had, bekende Van Vloten ook buiten de beslotenheid van zijn academische kring kleur op de beide gebieden die hem - en zijn landgenoten - het meeste bezighielen. In 1843 stelde Bakhuizen van den Brink *De*

44 J. VAN VLOTEN, Gijsbert Karels jeugd en jongelingschap, in: *De Levensbode*, II, 1867, p. 109.

45 Over Geel als stimulator in Leiden: G. KNUVELDER, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, III, 2e dr. (Den Bosch 1959), p. 274.

46 MEES-VERWEY, *a.w.*, p. 40.

Gids open voor zijn geruchtmakende bespreking van De Greuves boek over Strausz' *Leben Jesu*.[47] Dat Van Vloten hierin voor een breder publiek 'de ontkennende uitkomst zijner godgeleerde studiën' uiteenzette,[48] was Potgieter niet aangenaam en Van Vloten kreeg aangezegd dat verdere medewerking aan *De Gids* niet op prijs werd gesteld. Politiek exponeerde hij zich toen hij zich in 1844 schaarde onder hen die in petities aan de Staten-Generaal vroegen om grondwetsherziening.[49]

De ommekeer van 1848 maakte hij weer in Leiden mee, waar hij zich in 1846 als privé-geleerde gevestigd had. Hij leefde daar onder één dak met Fruin, toen nog preceptor aan het gymnasium Ik vermeld dit, niet omdat ik meen, dat de verhouding zeer intiem geweest is[50], maar omdat uit de briefwisseling tussen Fruin en Opzoomer blijkt, dat wat ons zo typisch voor Van Vloten schijnt - en dat inderdaad met het voortschrijden der jaren ook meer en meer werd -, niet minder, wellicht wel wat làter, een Fruin en een Opzoomer vervulde. Men verkeerde daar in Leiden ook geestelijk onder één kap. Onthullend is in dit verband een brief van Opzoomer aan Fruin uit november of december 1847[51]; belangrijk vooral óók, omdat eruit blijkt dat hoezeer men zich in die kring van een tot conventie geworden christendom trachtte te emanciperen, men toch de christelijke vorm niet wilde prijsgeven, maar door een passende wijsgerige inhoud poogde te conserveren. Dat is, dunkt me, ook de verklaring voor het verbazingwekkende feit, dat figuren als Thorbecke en Opzoomer een tijdlang hun heil zochten bij een tweederangs systeembouwer als K. Chr. Fr. Krause (1781-1832), die het spinozistisch pantheïsme van zijn leermeester Schelling verbond met het begrip van een persoonlijke god.[52] Van Vloten, gehol-

47 Boekbespreking van *Het Leven van Jezus kritisch verdedigd tegen Dr. D.F. Strauss*, door F.C. de Greuve. Groningen, E. van Zweeden, 1840, in: *De Gids*, 1843, I, p. 421 e.v., p. 477 e.v., p. 539 e.v., p. 604 e.v.

48 Door dit stuk raakten ook B.v.d. Brink en Potgieter met elkaar in conflict. Voor Van Vlotens visie: *De Levensbode*, 1865 II, p. 5 e.v.

49 MEES-VERWEY, *a.w.*, p. 54.

50 onder één dak: in het z.g. 'professorenhuis', zie: FRUIN, *Corr.*, p. 66 noot 2.
niet zeer intiem: zie: *Robert Fruin in Brieven en andere stukken*, medegedeeld door J. van Heyst, in: *Bijdr. Med. Hist. Gen. deel 77* (1963), p. 261.
maar als huisgenoot geaccepteerd: zie FRUIN, *Corr.*, p. 68.

51 Zie brief no. 13 - C.W. Opzoomer aan R. Fruin - d.d. nov. of dec. 1847 op p. 22 e.v. in: FRUIN, *Corr.* Voor de nu volgende citaten zie: *a.w.*, p. 24, 26 en 27/28.

52 WINDELBAND, *Lehrbuch*, p. 514/515. Van Vlotens 'beoordeling' van een Krauziaanse aanval van Opzoomer op Scholten was aanleiding voor Moleschott om Van Vloten een instemmende brief te schrijven, waarin hij zei het te betreuren dat hij door andere studies verhinderd was om mee 'openlijk te veld te trekken tegen zulk een amfibie, als ons in Krauses filozofisch Kristendom (werd) voortgezet; waarin het Kristendom geen Kristendom meer (was), maar vooral de filozofie den eenigen stempel van deugdelijkheid miste: dien van geheel vrij onderzoek, dat onverschrokken de banier der waarheid laat wapperen.' Zie Van Vloten, *Benedictus de Spinoza*, p. vii.
Zie vooral een brief van J.R. Thorbecke aan K.C.F. Krause d.d. 9 aug. 1822 over deze problematiek en in verband daarmee, óók over Spinoza, in: Het *Thorbecke-Archief. 1798-1872*. Uitgeg. door Dr. J. Brandt-Van der Veen. Tweede Deel 1820-1825, in Werken Hist. Gen. vierde Serie, no. 7 (1962), p. 190 e.v.

pen door een wat simplistische rechtlijnigheid, zag dat men zo de kern van het christendom verloochende, maar halverwege, zich vastklemmend aan de vormen, bleef staan. Hij vond dat maar 'deerniswaarde halfslachtigheid' en begreep niet, dat anderen, niet als hij ingewijd in een nieuwe waarheid, op die manier, in deze 'overgangs-eeuw[53], hun beschavingsgoed wilden veiligstellen en zo de historische continuïteit waarborgen.

Maar nu de brief. Opzoomer schrijft daarin, dat hij zich voor christen houdt, omdat hij 'de wet der liefde' tot 'grondwet' van zijn handelen erkent en ook al omdat 'onze voorstellingen Christelijk zijn'; maar óók verklaart hij dat zijn wijsbegeerte dagelijks meer pantheïstisch werd, ja, dat hij er zelfs vrede mee heeft, als anderen die atheïstisch willen noemen. En tegen de woorden, die hij Fruin in de mond legt: 'Laten wij er liever openlijk voor uitkomen, dat onze voorstellingen met die van het Christendom niets gemeen hebben', voert hij aan, dat zijn leer tòch een Christelijke wijsbegeerte is, omdat 'alle gedachten van het Christelijk Europa (...) Christelijk zijn en dat de geschiedenis niet ophield bij Luther, Zwingli of Calvijn:

> Goddank neen! Nog had het Christendom kracht genoeg om nieuwe planten in het aanzijn te roepen; de nieuwere wijsbegeerte ontlook. Hoe zij uit de theologie voortging, is u bekend. Eindelijk bragt zij in Hegel, die vooral op Spinoza steunde - zoo heeft Duitschland zijne wetenschap aan Holland te danken -, den meest ontwikkelden vorm van het pantheïsme te voorschijn.

Opzoomer hield deze ontboezemingen naar aanleiding van een vroegere brief van Fruin, waarin deze hem blijkbaar de taak

53 Evenals zijn tijdgenoten, - zie b.v. Fruins rede *Onze tijd vergeleken met dien der sophisten*, van 1849 (B.M.H.G., 79, p. 541 e.v.) had ook Van Vloten een sterk gevoel dat hij in een overgangstijd leefde. Hij sprak zelf wel van 'onze overgangseeuw'.

van stuurman had toegedacht, die het scheepje van de filosofie in de juiste koers moest brengen. Hij vond dat beeld 'allergelukkigst', maar vroeg zich wel af waar de matrozen dan wel waren, en vervolgde aldus:

> Ook Lessing was stuurman en matroos tegelijk. Het wondert mij niet, dat gij hoog met hem loopt: hij is het ten volle waardig. Ik verlang er nog eens in den breede met u over te spreken, welke werking beter en heilrijker is: de zijne, die zoo hevig was, of die van Spinoza, die alleen voor de eeuwigheid, niet voor zijnen tijd scheen te arbeiden. In mijne vroegere stukken was ik meer in den geest van Lessing: in mijne openingsrede meer in dien van den grooten Baruch werkzaam. Hoe zal ik voor de toekomst handelen? Welken weg zal ik kiezen.

Wij weten het antwoord: Opzoomer zou de weg der ervaringswijsbegeerte gaan, waarop hij zelfs en passant - als voorzitter van de eerste Ned. Protestantendag - het peetvaderschap over de Nederlandsche Protestantenbond (opger. in 1870) op zich zou nemen.[54] Waar Fruin stond in die dagen wordt niet duidelijk, ofschoon ik, anders dan E.E.G. Vermeulen wèl waarde hecht aan Opzoomers verwijzing naar wat men Fruins agnosticisme zou kunnen noemen[55]. En wat Van Vloten betreft, juist tegenover Opzoomer bevestigde die nog eens zijn spinozistisch standpunt: in 1852 nam hij diens Utrechtse *Oratio de Philosophiae natura* - van maart 1852 -, waarin de spreker o.m. het rationalisme van Spinoza verwierp ten gunste van zijn ervaringswijsbegeerte, als uitgangspunt voor het betoog, dat de wijsgeer niet aan ervaring genoeg heeft, maar niet minder 'nadenken, oordeel en samenvattend vernuft' behoeft, en dat slechts - in het voetspoor van Spinoza - *inzicht* in de eenheid en het verband der dingen ware kennis geeft.

> Vandaar dan ook dat Spinoza, bij de zooveel onvolledigere natuurkennis, die zijner eeuw eigen was, tot het inzicht zoowel als de toepassing komen kon dier hoogste waarheden om welke Mr. Opzoomer te vergeefs in zijne ervaring zou blijven omwroeten, en die in genes schriften, eens voor al ten

54 K.H. ROESSINGH, *Het modernisme in Nederland* (Haarlem 1922), p. 143.

55 E.E.G. VERMEULEN, *Smit over Fruin. Kanttekeningen bij J.W. Smit Fruin en de partijen tijdens de republiek* (Utrecht-Nijmegen 1959), p. 20 en 21.
Uit Vermeulens commentaar op G.W. Kernkamp maak ik op dat hij in Opzoomers woorden zelfs geen verwijzing naar agnosticisme wil zien.

> grondslag van alle - bespiegelende en beoefende - wijsbegeerte gelegd zijn. Die schriften en de lessen daarin vervat, kunnen wij, bij onze steeds klimmende en toenemende kennis der verschillende wetenschappen van natuur en ervaring, in hunne uit zooveel gebrekkige natuurkennis geputte natuurkundige stellingen, en met hunne Carteziaansche terminology, gemakkelijk bij voortduring wijzigen en verbeteren, toelichten en verklaren, maar de wijsgeerige beginselen, waarvan zij uitgaan en de zedelijke uitkomsten, waartoe zij komen, staan voor altijd onherroepelijk vast.[56]

Aldus trachtten deze liberalen, een orthodox-protestanse wereld- en levensbeschouwing achter zich latend, ieder op zijn wijs, maar via de Duitse Aufklärung *en Spinoza*, aansluiting te vinden op het nieuwe wereldbeeld, dat zich ging aftekenen. Men ging dus ook bij Spinoza in de leer, maar de vraag rijst dan wel waarom deze preoccupatie eerste in de jaren 60 in publicaties uitdrukking vond[57], ofschoon de studie van Spinoza reeds lang vóór die tijd een functie had in het proces van, wat Max Weber zou noemen, de 'Entzauberung der Welt'. Het antwoord is eenvoudig: eerst langzamerhand kon men zich in positieve zin over Spinoza uitlaten zonder daardoor in zijn carrière geschaad te worden. Wellicht geen groter specialist in deze materie dan Thorbecke Sr., die in 1822 zijn zoon aldus waarschuwde:

> Een enkel gesprek of uytdrukking, zoals bijv. dat in Berlijn over Spinoza, zou ligtelijk, waar gij ook zijt, hier te lande voor Uw verderfelijk en dus voor mijn bedroevend kunnen worden. De Verrader slaapt niet.[58]

En werkelijk, een jaar later schrijft de zoon:

> Om mijn bestaan en mijne toekomst te verzekeren, is het thans wel noodzakelijk, iets te schrijven. Het liefst deed ik dit over Spinoza, maar dit zoude heden mij het vaderland sluiten.[59]

Van Vloten had het eens moeten weten!

Roessing heeft aan Opzoomer het predicaat 'de eerste moderne mensch in Nederland'[59a] toegekend, hetgeen de onder-

56 Voor deze passage en de daarvoor aangehaalde woorden zie: *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1853 I, p. 189 en 190/191.

57 SASSEN, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, p. 365.

58 *Het Thorbecke-Archief. 1798-1872*. Uitgeg. door Dr. J. Brandt-Van der Veen. Tweede Deel 1820-1825. Werken Hist. Gen., vierde serie no. 7 (1962), p. 207.

59 *a.w.*, p. 249.

59a ROESSINGH, *Het modernisme in Nederland*, p. 6.

schatting van de figuur Van Vloten tekent. Deze was eerder en radicaler. Toch is die miskenning, afgezien van wat ik reeds ter inleiding heb gezegd, begrijpelijk: hij raakte - en ik kom hierop nog terug -[60] achter bij hen die na hem kwamen in die zin, dat hij te zeer rationalist, moralist en pragmatisch geschied-schrijver is geweest, om in de ontwikkeling der moderne wetenschappen iets meer te zien dan een terugdringen van het geloof in God teneinde plaats te maken voor de werkzaamheid der rede; een werkzaamheid, altijd vanuit Spinoza's beginselen en gericht op wat de Aufklärung als menselijk ideaal en doel der geschiedenis gesteld had: 'de mondige mens'.

Van Vloten is in Nederland de man geweest in wie Aufklärung en liberalisme *in hun verwantschap* hun sterkste uitdrukking vonden. Terwijl het *politieke* liberalisme sterk aan élan inboette naarmate de vrijzinnig-protestantse burgerij - draagster bij uitnemendheid ervan - meer en meer teleurgesteld werd in de verwachting dat óók het kerkvolk voor de verlichte, moderne ideeën gewonnen kon worden,[61] terwijl het *economisch* liberalisme weliswaar de economie op toeren gebracht had, maar steeds minder het vooruitzicht bood óók een oplossing van de 'sociale quaestie' naderbij te brengen, behield Van Vloten zijn liberaal geloof, omdat dit niet rustte op de onvaste bodem van het modernisme, noch op het vertrouwen dat een 'invisible hand' al de privé belangen zou harmoniseren tot een algemeen belang, maar omdat hij zijn geloof in zedelijke vooruitgang heeft kunnen conserveren in de vaste vormen van het spinozistisch systeem, waarmee hij ook een organische staatsgedachte kon verzoenen.

60 Zie p. 207.

61 Aanwijzingen m.b.t. de aanhang van het Thorbeckiaanse liberalisme geeft W.H. DE BEAUFORT, *Staatkundige Opstellen* (Rotterdam 1904), p. 172.
Voor de verzwakking van het modernisme, - en de politieke implicaties -, zie ook W.H. DE BAEUFORT, D e r t i g J a r e n u i t o n z e g e s c h i e d e n i s (1863-1893) in: *Nieuwe Geschiedkundige Opstellen*. II (Amsterdam 1911), p. 52 e.v. (hier o.a. over de invoering van het a.k. in de Ned. Herv. Kerk en het opdringen van de orthodoxie).
Die geweldige teleurstelling, uitdrukkelijk geprojecteerd tegen het optimisme van 1848 e.v.j., bracht prof. L.W.E. Rauwenhoff tot uitdrukking in zijn opstel *Idealisme zonder ideaal*, waarmee hij de jargang 1880 van het *Theologisch Tijdschrift* opende. Van Vloten antwoordde prompt in zijn *Levensbode*, XI, 1880 p. 577 e.v. met een open brief die tot opschrift had *Noodeloos Ideaal-Gescharrel* en tot aanhef 'Arme tobber!'

Met Van Vlotens Thorbeckianisme is het trouwens vreemd gesteld. Wellicht zou men zelfs beter doen die term te vermijden. Nergens blijkt immers dat hij werkelijk diep in Thorbeckes staatsleer doorgedrongen is. Zijn verering ging eerder uit naar de man die de schepper van de moderne constitutie was, en zijn loyaliteit gold vooral de idealen van 1848 die trouwens meer inhielden dan de vestiging van een nieuw staatsbestel. De geest van de Manchesterschool, die op het caricaturale af belichaamd was in de hier in de jaren 50 en 60 veel gelezen Bastiat, was de mannen van 1848 vreemd - óók een Vissering die nog wel de Nederlandse Bastiat is genoemd. Zij voelden niets voor een economisch egoïsme, maar wensten een 'geest van associatie' te scheppen, wat Van Vloten in zijn Deventer oratie van 1855 aldus uitdrukte:

> Of is het niet de groote les, ons door de geschiedenis der laatste zestig jaren vooral gepredikt, die van aansluiting, samenwerking en vereeniging; die der inspanning aller vereende krachten tot één gemeenschappelijk doel, waardoor alleen iets groots en blijvends kan worden bewerkt en tot stand gebracht? Er is een tijd geweest, en velen zijn er ook thans misschien nog, die hem niet voorbij wanen, waarin zoowel de verschillende enkele leden der menschelijke maatschappij, als ook de grootere afdeelingen door verschillende van gene gevormd; waarin verschillende maatschappelijke lichamen en standen in den waan verkeerden, dat zij hunne eigene belangen niet beter konden behartigen dan door die van ieder andere zooveel mogelijk tegen te werken en te verhinderen. Allengs komt men gelukkig van dergelijken dwaasheid, vooral in het dagelijksche leven, meer en meer terug; maar op het groote wereldtoneel, in het onderling verkeer der volken, blijft men, bij allen vooruitgang die ook hier niet te miskennen valt, nog maar al te vaak bij die jammerlijke verouderde beginsels staan[62].

Maar wat de grondwet van 1848 aangaat: door deze was Thorbecke op het politieke vlak voor Van Vloten in zekere zin een figuur als Spinoza geworden. Principieel was de staatkundige ontwikkeling van het land - na eeuwen - tot een eind ge-

62 J. VAN VLOOTEN, *Redevoering enz*. (oratie Deventer 1855). p. 13. De blijvende vrucht van de associatiegeest van 1848 is geweest de *Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst*. Fruin vond in Thorbeckes *Over het hedendaagsche Staatsburgerschap* - niet tot zijn genoegen - een socialisme à la Vinet, Zie noot 64.

komen: de beginselen lagen vast en het staatsrechtelijk kader van de staat niet minder. Van revolutionaire activiteiten - hier zij reeds terloops vermeld dat Van Vloten zéér onwillend stond tegenover de grote Franse revolutie - wil hij dan ook niets weten, omdat 'wij leven onder wetten, die toestaan, tegenwoordige en toekomstige verbeteringen in staat en maatschappij aan te brengen'.[63] Zijn standpunt is:

> dat alle maatschappelijke ontwikkeling in een constitutioneel staatsbewind geen hoedanigheidsverschil meer meêbrengt, gelijk dat bij den ommekeer van een oppermachtig vorstenbewind tot een staatswettelijk, 't zij dan een konings- of wel een andere bestuur plaats grijpt; dat zulk een bewind, uit zijn aard reeds demokratisch, reeds een volksbewind is, waarbij zonder horten en stooten, de uiterlijke vorm van lieverleê voortdurend wijziging en verbetering ondergaan kan, naar mate de volksgeest zelf meer beschaafd en ontwikkeld wordt. Algemeene volksontwikkeling door degelijk onderwijs moet ook hier weder den grondslag leggen, waarop voortdurend in den eenmaal ingeslagen demokratische richting wordt voortgebouwd.

Dat is allemaal in de geest van Thorbeckes *Over het hedendaagsche staatsburgerschap*, maar alleen: Thorbecke sprak die rede uit in 1844, en scheen in later jaren steeds minder geneigd de beloften die ze inhield in te lossen[64], ja, de Thorbecke van 1871 was zelfs teruggekomen op zijn aanvankelijke toezegging het vraagstuk van de kinderarbeid aan te pakken, een zaak die ook Van Vloten aan het hart lag. Toch heeft deze de grote liberaal nooit verloochend, zoals wél Van Houten deed - en hoe! -

63 J. VAN VLOTEN, Een wetenschappelijk volksman, in: *De Levensbode*, V, 1872, p. 266 waar ook het volgende citaat. Hij meent hier dat de uitbreiding van het kiesrecht van de volksontwikkeling moet afhangen maar dat men niet angstvallig moet zijn (en dat kort na de Commune!). De census had hij reeds in 1866 een onbruikbare maatstaf genoemd.

64 Zie b.v. C. VAN VOLLENHOVEN, Professor Thorbecke (1831-1849), in: *Mr. C. van Vollenhoven's Verspreide Geschriften*. Eerste Deel (Haarlem-Den Haag 1934), p. 317: 'Met de victorie van het eerste ministerschap 1849-1853, lijkt zijn scheppingsgloed gedoofd. Of: steekt de oorzaak dieper? Begint hem de nieuwe tijd, die oude denkbeelden afwerpt, vreemd te worden?'
Zie ook Fruin aan W. Siewertsz van Reesema in een brief d.d. 4 dec. 1854: 'Als ik op de werken van Thorbecke (ik bedoel zijne boeken) eene aanmerking maken mag, vond ik hem te veel voorstander van le socialisme, naar Vinet's verklaring van dat woord. Vooral zijne door u aangehaalde redevoering van het staatsburgerschap is in dien geest geschreven... Gelukkig heeft de practijk ook onze Thor gematigd. Zie: Fruin, *Corr.*, p. 61.

toen hij Thorbecke bij de kamerdebatten van 1871 toevoegde: ‘Omdat ik liberaal ben, ben ik niet ministeriëel’.[65]

In feite had Van Vloten al op zijn eigen typische manier uiting gegeven aan zijn deceptie met de Nederlandse liberalen: de term ‘liberaal’, al blijft hij zichzelf steeds zo noemen, heeft als een versleten munt voor hem alle glans verloren en wordt als hij de aard van het ware liberalisme wil aanduiden vervangen door ‘radicaal’ en ‘radicalisme’.[66]

Maar zijn liberaal geloof behoudt hij, en het draagt hem zelfs nog de kring der neo-liberalen binnen, ook hierin weer gesteund door zijn spinozisme, dat, hoewel stammend uit een andere wijsgerige traditie, voldoende aanknopingspunten bood voor een liberalisme à la de Thorbecke van 1848.

Spinoza heeft zijn politica uiteengezet achtereenvolgens in de *Ethica*, waarin hij zich bepaalt hij het wezen van het menselijk samenleven; in de *Tractatus theologico - politicus*, waarin hij o.a. de regeringsvormen in het oude Israël bespreekt; en in de *Tractatus politicus*, waarin hij wilde aantonen, ‘hoe een maatschappij waar een vorst regeert zowel als een gemeenschap waar de regering aan enige der aanzienlijkste burgers is toevertrouwd, moet worden ingericht om alle dwingelandij te voorkomen en ongestoorde rust en vrijheid aan alle burgers te waarborgen’.[67] Bellaar Spruyt beweert in zijn *Een Anachronisme*[68] dat Spinoza's

65 MR. S. VAN HOUTEN, *Vijfentwintig jaar in de Kamer 1869-1894*. Eerste periode. Tot aan den dood van Thorbecke (1869-1872) (Haarlem 1903), p. 157 e.v.
Nog in 1880 noemt Van Vloten Thorbecke in één adem met Oranje, De Ruyter, Rembrandt, Vondel, Boerhaave, Spinoza e.a. als een figuur die een blijvende inspiratie zal zijn. Zie: *De Levensbode*, XI, 1880, p. 602. Kritiekloos is hij echter niet: Th.'s min gelukkige ministerskeuze door gebrek aan mensenkennis, en genoegzame groothartigheid. Thorbeckes ‘Kristendom boven geloofsverdeeldheid’ vond hij ‘een tegennatuurlijk onding’. Zie J. van Vloten, Thorbecke door en voor het Nederlandsche volk herdacht, in: *De Levensbode*, V. 1872, p. 630 e.v.

66 J. VAN VLOTEN, *Radicalisme. Eene Geschiedstudie*, *voorgedragen in het Leesmuseum te Utrecht*, *en elders* (Utrecht 1862).
Hij rekent zich niet tot wat zich omstr. 1871 ‘radicaal’ noemde. Dit ‘ploertenras’ dat voor een goed deel het Ned. liberalisme vertegenwoordigde verdiende de naam ‘radicaal’ niet. *Deze* radicalen zijn bourgeois = snobs = op z'n Ned.: ‘ploerten’. Zie: J. van Vloten, Aan Cd. Busken Huet. Opentlijk antwoord op een persoonlijk schrijven, in: *De Levensbode*, 1871 IV, p. 6.

67 Zie het titelblad van Benedictus de Spinoza, *Staatkundig Vertoog* enz. Uit het Latijn door W. Meijer (Amsterdam 1901) (Klassieke Schrijvers nos. 70-74. Spinoza's Werken, deel V).

68 C. BELLAAR SPRUYT, *De Gids*, 1875 I, p. 278.

politica door zijn bewonderaars liefst zo kort mogelijk afgedaan wordt, omdat zij zouden terugschrikken voor 'hare brutale machtsvergoding', waarmee hij de duidelijke hobbesiaanse invloed aanduidt.

En hij meent dat Van Vloten hetzelfde gedaan heeft door de volle nadruk op de *Ethica* te leggen, maar de beide andere geschriften - vooral het *Thol. pol.* tractaat - a.h.w. weg te moffelen. De verklaring voor Van Vlotens voorkeur is veel onschuldiger: voor hem lag de betekenis van de *Tractatus theologico-politicus* voor alles in het eerste deel, waarin Spinoza zijn 'godgeleerd-wijsgeerige beginselen'[69] ontwikkeld had; niet in het staatkundige deel. Maar afgezien hiervan valt niet in te zien waarom de *Ethica* minder aanstoot zou geven dan de tractaten: alleen omdat hier in principe staat wat in het laatste tractaat wat meer uitgewerkt is? Want het uitgangspunt van Spinoza is altijd hetzelfde gebleven: het wezen der 'dingen' - dus ook van de mens - drukt zich uit in een *drang tot zelfbehoud* (conatus in suo Esse perseverandi). In de 'natuurlijke staat' - ook voor Spinoza een fictie - zijn derhalve macht en recht identiek (macht = recht). Zou de mens zich echter alleen door de rede laten leiden dan zou toch alom harmonie heersen. Maar dat is niet zo: hartstochten vertroebelen zijn oordeel, alleen, niet zó sterk, dat hij niet zou inzien dat het noodzakelijk was om afstand te doen van zijn recht (= macht), en door die daad zelf een hoger gezag te scheppen, teneinde ieders vrijheid en rust te verzekeren. Datzelfde inzicht in wat de drang tot zelfbehoud eist, brengt niet alleen de burger ertoe zich naar de wetten te gedragen, maar zal ook een verstandig staatsgezag ervoor behoeden zijn macht te misbruiken en daardoor op den duur te verspelen, n.l. als de burgerij het moe wordt en opzijschuift (want ook hier geldt: macht = recht). Hoe beter de regering, hoe meer macht die dus heeft. Naarmate men meer betekenis hechtte aan het *conatus suum Esse conservandi* en aan een uitspraak als bijv. dat 'ieder staatsburger niet zijn eigen meester is maar afhankelijk van den Staat'[70] en minder aan de macht die Spinoza aan het redelijk inzicht toekent, wekte zijn politica en Ethica weerzin, niet het minst bij vrijzinnigen als bijv. de - toen nog - kantiaan Spruyt. Maar niet alleen dat Van Vloten - terecht - de klemtoon anders legde, misschien lag juist in dat weinig sentimentele mensbeeeld meê een verklaring van het feit dat hij zich zo tot

69 J. VAN VLOTEN, *Benedictus de Spinoza*, p. 74.
70 *Staatkundig Vertoog*. Ed. W. Meijer, p. 25.

het spinozisme voelde aangetrokken. Spinoza nam uitdrukkelijk als uitgangspunt voor zijn filosoferen de mens zoals hij was[71], en Van Vloten, óók niet onbekend met het O.T., had geen moeite hem hierin te volgen. Integendeel, hij stelde zelf de verwantschap vast tussen het calvinistisch mensbeeld en de spinozistische anthropologie, toen hij de verzuchting, dat de mensheid nog niet inziet, dat 'een toestand van onderlinge vrede en vriendschap op weêrzijdsche afhankelijkheid gegrond' *moet* komen, liet volgen door de vaststelling dat wij mensen 'naar de zeer menschkundige opmerkingen van een tans snood verworpen boek - den Heidelbergschen Catechismus' van nature geneigd zijn onze naasten te haten.

> Anders uitgedrukt - en dan zal u wellicht die weinig vleyende beschuldiging minder hatelijk en onverdiend schijnen - in ons allen woelt, gelijk in ieder levend wezen, een natuurlijke niet alleen, maar ook onvoorwaardelijke trek tot zelfbehoud en lotsverbetering, die beiden oorspronkelijk niet anders, dan geheel uitsluitend - en ten koste van anderen werkzaam kunnen zijn... (Dat is jammer, maar deze gemoedsstemming zal bij meerdere 'verstandontwikkeling' wijken voor het verblijdende inzicht) dat het welzijn van den beschaafden mensch - den eenigen, die naam te volle waardig - met dat van zijn evennaasten ten nauwste verbonden, zijn blijvend en duurzaam geluk slechts in het hunne tevens te vinden is.[72]

Aldus kwam Van Vloten via de Heidelbergse Catechismus en het spinozistisch beginsel *suum Esse conservandi* bij het liberale algemeen belang uit.[73]

Maar bij welke staatsvorm komt dat algemeen belang het best tot zijn recht? Voor Spinoza was dit voor alles een wijsgerig probleem; en het onderscheid dat hij maakt tussen de drie staats-

71 *Staatkundig Vertoog*. Ed. W. Meijer, p. 1 en 3/4.

72 J. VAN VLOTEN, *Over Arbeiders-Vereenigingen en Vennootschappen van Handwerkslui. Een lichtpunt in de Toekomst der Zamenleving. Staathuishoudkundige Nuts-lezing* (Deventer 1863), p. 9 en 10.

73 Vgl. *Ethica van Benedictus de Spinoza*. Vertaald door H. Gorter ('s Gravenhage 1895), p. 211: Stelling XXXVII: 'Het goed, dat een ieder, die de deugd volgt, voor zich verlangt, zal hij voor de overige menschen ook begeeren, en des te meer, hoe grooter kennis van God hij zal gehad hebben.'
De 'amor Dei intellectualis' zal leiden tot inzicht in wat Sassen heeft genoemd 'het wezensverband der dingen' (Deus, substantia). Aan deze 'amor Dei *intellectualis*' moeten we óók denken als Van Vloten zijn *Liefde*-beginsel stelt. Men vergete echter niet dat Van Vloten Spinoza's leer a.h.w. ontwijd heeft door *Deus* op te vatten als '*het bestaan*'.

vormen monarchie (Van Vloten zegt: eenhoofdig bewind), aristocratie (veelhoofdig bewind) en democratie (volksbewind) is dan ook essentieel en ligt op een ander niveau dan dat van het staatsrecht of de sociologie. Hij - nota bene vriend van De Witt! - acht de democratie de beste staatsvorm, omdat die het best de vrijheid der burgers waarborgt: *niemand* doet volkomen afstand van zijn natuurrecht, en bovendien oefenen *alle* burgers tezamen het gezag uit, dat juist daardoor tevens onbeperkt is.

Spinoza was dus democraat en Van Vloten was het óók. Maar Spinoza kwam langs wijsgerige weg tot zijn oordeel; en hij stond zó audessus de la mêlée, dat hij, niet als partijman, maar als wijsgeer van elk der drie staatsvormen naging onder welke voorwaarden zij een zo groot mogelijke vrijheid zouden garanderen. Van Vloten daarentegen was op dit stuk bepaald géén spinozist: zijn keuze voor de democratie was niet een wijsgerige maar een politieke, waarbij het moment van nu en de historische ervaring zich deden gelden. Hij was een democraat voor wie, toen hij zijn boek over Spinoza schreef, de revolutionaire periode van 1789-1848 voor een deel zelfs eigentijdse geschiedenis was geweest, en die in Frankrijk een dictator door algemeen kiesrecht aan de macht had zien komen.

Uit zijn wijsgerige driedeling volgt, dat Spinoza óók republikein was. En dat zal voor hem des te meer betekend hebben, omdat hij zelf woonde in een republiek, waar een grote mate van tolerantie bestond. Van Vloten was eveneens republikein, maar hij was er een die niet op dat woord gesteld was, omdat hij besefte dat de afwezigheid van een vorst geen garantie was voor een democratisch bestuur. De grootheid van de Republiek is hem niet ontgaan; maar hijzelf woonde in een koninkrijk waar de vrijheid - óók voor 1848 - veel groter was, terwijl het oude staatsbestel hem evenmin in verrukking bracht, integendeel: juist aan de gebrekkige staatsinrichting van de Republiek schreef hij voor een goed deel haar ondergang toe. En ook de moderne experimenten met de republikeinse staatsvorm in Frankrijk hebben hem onmogelijk kunnen bekoren: zij liepen op dictatuur uit. Toen dan ook in 1871 een anonymus een oproep deed om een vereniging van republikeinen op te richten, vond Van Vloten dat maar ‘gescharrel’ en stelde tegenover een beroep uit die kring op het vaderlands verleden het volgende beeld waarin het licht het maar nauwelijks van het donker wint:

> De Republiek, waaraan zij daarbij denken, gaf waarlijk alles behalve een toonbeeld van staatsbeheer; zij was zoo aristo-

> cratisch, de eigenlijke volksbelangen zoo miskennend mogelijk, ingericht. Zij was zoo door de omstandigheden geworden, en had natuurlijk in haar onafhankelijk en vrij *uitwendig* zelfbestaan, een onwaardeerbaar voorrecht boven het van uitheemsche vorstenmacht afhankelijk bestaan van vroeger; maar in haar eigen *innerlijk* beheer hing er alles voor 't grootste deel van den dikwerf ondragelijken eigendunk en willekeur harer gewestelijke en stedelijke grootheden, de allengs opgekomen burgerlijke geslachten, onder de voogdij eener bekrompen kerkgezindte en harer dienaren af.[74]

Hij stond van ganser harte achter het bestel van 1848: We hebben geen adel, we hebben geen aristocratie, maar we hebben een ‘democratisch koningschap’, en - zo zegt hij - wat we moeten doen is ‘onze demokratische grondwet’ weer een bron van ‘nationale kracht’ te laten zijn. Spinoza was republikein, omdat hij democraat was; Van Vloten was het óók en om dezelfde reden. Maar Spinoza was een democraat, wiens oog op de eeuwigheid was gericht; terwijl Van Vloten, door het spinozisme van zijn ‘ontologische schors’ te ontdoen dit a.h.w. binnen de geschiedenis plaatste en derhalve niet bij Spinoza's wijsgerige keuze kon blijven staan, maar een concrete vorm voor zijn democratie (= republiek) moest zien te vinden. In de constitutionele monarchie *onder Oranje* vond hij die vorm.

Zijn standpunt heeft hij voor zover ik weet, voor het eerst in 1862 - het jaar waarin zijn boek over Spinoza verscheen -, neergelegd. Het is te vinden in een ietwat ironisch verslag van een bezoek van Willem III aan Deventer, gepubliceerd in de *Nederlandsche Spectator*. Het bezoek zelf had hem, de Prinsenman verheugd, maar de ‘schijnbare *vergoding* Zijner Majesteit, in 't anders zoo weinig hoofsche Deventer’, had zijn spotlust opgewekt en hem zelfs ‘na 's konings afreis’, toen hem, bij de nakout op het stadhuis, een dronk op de *Wetenschap* werd gebracht, doen toasten op de *Vrijheid*. Het verslag eindigt als volgt:

> Ware vrijheid in een staat is daarom ook niets anders dan onderwerping aan de staatswet, en die staatswet niets anders dan de uitdrukking van den vrijen wil der *gezamenlijke* ingezetenen van den staat, den Koning (of welken anderen naam het staatshoofd drage) evenmin uitgesloten als den minst aanzienlijken staatsburger. Ieder van hen, van den rijkstbezoldigde of meest gegoede tot den laagstgeplaatste of minst-

74 J. VAN VLOTEN, Onze Republikeinen, in: *De Levensbode*, 1871 IV, p. 513/4.

> bedeelde, vindt zich in die wet de roeping en plichten, gelijk de rechten en voorrechten voorgelegd, waarna (sic) hij zich als staatsburger te richten heeft. Die wet alleen is de zoogenoemde Souvereine van 't land, naar welker wenken en aanwijzing zich elk zijner ingezetenen - van koning tot bedelaar - te gedragen heeft. Eene Souvereine van des te weldadiger karakter, als zij zich, op hare beurt, naar het steeds zich verhelderend inzicht harer onderdanen richten moet als die, met onderling goedvinden, hare bepalingen in den loop des tijds, langs den weg kunnen wijzigen, in haar zelf daartoe aangegeven.
> In Nederland plaatst die wet, als 's lands blijvenden beheerder, met den titel van koning, een telg uit het met Nederland als vereenzelfde huis van Oranje, erkent zij dien telg als 's lands aanzienlijksten, erfelijken ambtenaar, maar houdt men voorts, zoo goed als den armsten, niet *zijner* maar *harer onderdanen*, zijn vrije taak voor: een taak, aan welke het zeker geen nazaat van den Zwijger immer wenschelijk achten zal zich te onttrekken, en die ook Nêerlands derde koning herhaaldelijk reeds de blijken gaf getrouw te willen nakomen.[75]

Deze passage is niet alleen waard geciteerd te worden, omdat zij Van Vlotens standpunt weergeeft, maar niet minder, omdat zij m.i. een voortreffelijke samenvatting geeft van wat men de typisch Nederlandse vorm van republicanisme kan noemen: een republiek onder Oranje. Van Vloten kon dus zijn conceptie van het algemeen belang en zijn democratisch-republikeinse overtuiging spinozistisch funderen, maar wellicht omdat Spinoza's leer te weinig aards was, zocht hij op het gebied van de staatsleer steun bij een andere leidsman: Johannes Kinker (1764-1845).

75 De *Nederlandsche Spectator*, 1862, p. 167. In 1860 schreef Van Vl. in een open brief aan Fruin (zie Van Vl., *Ned. Opstand tegen Spanje*, deel IV, p. vi/vii): ‘een koning - ik spreek niet van de naamkoningen onzer overgangseeuw, voor wie de wet regeert en die volstaan kunnen met lezen en schrijven, of ook maar hun handteeken, al ware 't een kruisjen' te stellen...’ Dat hierover in bepaalde kringen anders gedacht werd zou 1866-'68 leren.
Roorda van Eysinga heeft Van Vloten het recht betwist om Nederland een ‘vrije volksstaat’ te noemen, omdat er immers een ‘eenhoofdig bewind’ was. Van Vl. adviseerde R. zijn rede ‘wat meer praats te gunnen’, want dan zou hij inzien, ‘dat dit erfelijk eerevoorzitterschap van een voor 's Lands vrijvechting verdienstelijk Vorstenhuis niets ter zake doet, daar niet dit Huis, maar de wet alleen gebiedt, aan welke alle staatsburgers van Nederland, de leden van dat Huis als ieder ander, onderworpen zijn’. Zie: *De Levensbode*, XI 1880, p. 278 noot 1.

Sassen meent dat Spinoza's *Ethica* een *organische* gemeenschapsgedachte bevat, in tegenstelling tot een meer *mechanische* visie in de beide tractaten.[76] Ik waag het in deze richting te denken voor een verklaring van het feit, dat Van Vloten, als hij zich over staatswijsgerige kwesties uitlaat, zich inderdaad niet beroept op de tractaten maaar op Kinkers *Brieven over het Brieven over het natuurregt aan den heer Paulus van Hemert*, *(naar aanleiding van Mr. W. Bilderdijk's 'Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht*, *enz...')* van 1823.

Want al aanvaardde hij de idee van de volkssouvereiniteit als wijsgerige conceptie, de leer der volkssouvereiniteit, zoals die met een beroep op Rousseau tijdens de Franse revolutie - hier en elders - een politieke realiteit dreigde te worden[77] wees hij af. Aan dèze volkssouvereiniteit moet hij gedacht hebben, toen hij in zijn *Benedictus de Spinoza* aan Spinoza's eis, dat in een monarche een staatsweg nodig is, die niet door de koning afgeschaft kan worden, zelf toevoegde dat zij evenmin mocht afhangen van 'den wisselzieken luim eener hartstochtelijke volksmenigte'.[78]

Kinker had hij nodig om, op een lager abstractieniveau dan waarop Spinoza placht te vertoeven, zijn organische staatsopvatting onder woorden te brengen: De souvereiniteit in de staat is niets anders dan:

> de magt der gemeenschap; die magt die noch aan ieder (of eenig) bijzonder lid, noch aan al de leden als bloote verzameling, maar alleen derzelver bewektuigde gemeenschap toebehoort. Niet de massale hoop en nog minder de meerderheid of

76 SASSEN, *Gesch. van de wijsbeg. in Ned.*, p. 199, waar hij spreekt over 'een organische gemeenschapsgedachte (...), welke berust op het immanente wezensverband van de enkelingen in en met de goddelijke aleenheid'. Het gebruik van de term 'organisch' komt me niet gelukkig voor, omdat zij bijgedachten wekt aan een organische groei zoals die veel later opgevat werd en waaraan Spinoza zelf niet gedacht heeft. Ik neem ze toch over, omdat ook Van Vloten de overstap van spinozistische naar organische staatsidee gemaakt heeft.

77 *Algemene Konst- en Letterbode*, 1851 II, p. 216 noot: 'Er is in de gansche staatkunde wel geen jammerlijker twistpunt te bedenken dan dat over vorsten- of volks-soevereiniteit, omdat beiden even onwaar als verderfelijk zijn; volkssoevereiniteit tegenover den vorst tot regeeringsloosheid, vorstensoevereiniteit tegenover het volk tot dwingelandij leiden moet.'

Zie ook *A.K.L.*, 1852 II, p. 131 waar Van Vl. het met Opzoomer eens is waar deze zegt: 'de wil des volks moet een wet zijn, alleen wanneer hij niet in strijd is met de *eeuwige waarheden* der rede, de eischen des regts.'

78 VAN VLOTEN, *Benedictus de Spinoza*, p. 233. Vgl. hiermee *Staatk. Vert.* Ed. W. Meijer, p. 67 en 68.

> overmagtige minderheid van dien hoop, bezitten zulk een regtsmagt; maar bij het door eene geregtelijke gemeenschap verbonden volk niet als een mechanische geheel maar als redelijk ligchaam beschouwd - huisvest de natuurlijke oppermagt.[79]

Toch is Van Vlotens levenslange trouw - ik bedoel niet: aan Kinker, maar aan diens *Brieven* iets hoogstmerkwaardigs als men bedenkt dat Kinker in dit boek Bilderdijks spinozistisch-hobbesiaanse opvattingen aanvalt; en dat het uitgerekend Thorbecke was, de nooit verloochende politieke voorman, die op zijn beurt Kinkers kantiaanse beschouwingen becritiseerde in zijn *Bedenkingen aangaande het regt en den Staat van 1825*.

De verklaring is dat ook in dit geval de natuur sterker dan de leer bleek.

Als Kant ging Kinker uit van de rechtsimperatief: 'handel zoo, dat de vrijheid van uwen wil met de vrijheid van allen, volgens een algemeene wet, bestaan kan'[80]; maar niet minder dan zijn criticus Thorbecke zag hij in dat die regel als zodanig inhoudsloos is en eerst inhoud krijgt als de beperking van die vrijheid bij overeenkomst of door het staatsgezag vastgesteld wordt. Of, om het met mr. J.A. Levy's woorden te zeggen: het gaat hier om 'een imperatief, uitgesproken uit naam der menschelijke waardigheid, doch niet een imperatief van, maar aan den wetgever'. Ook als wij ons bepalen tot deze materie, wordt Van Vlotens voorkeur voor Kinker begrijpelijk: enerzijds was het diens zedelijke uitgangspunt dat hem aantrok; anderzijds diens opvatting - en die van Spinoza - dat de staat bepaalt wat recht zal zijn. Maar zijn bewondering voor de hele figuur Kinker was groot, en geen wonder: geen briljanter vertegenwoordiger der Verlichting in Nederland dan hij! Ook bij hem ging het ideaal van de zedelijke ontwikkeling der mensheid voor alles en reeds hij moest niets hebben van een christelijke wijsbegeerte of een wijsgerig christendom, dit in tegenstelling tot de

79 *Alg. Konst- en Letterbode*, 1851 II, p. 216 noot. Zie ook J. van Vloten, Historisch-Wijsgeerige Staatsbeschouwing, in: *De Levensbode*, XI, 1880, p. 439/440 e.v.
Over Kinker - ter oriëntatie - Sassen, *Gesch. van de wijsbeg. in Ned.*, p. 277 e.v.

80 W.J.A.J. DUYNSTEE C.S.S.R., *Geschiedenis van het natuurrecht en de wijsbegeerte van het recht in Nederland* (z. pl. z. j), p. 67. Levy's woorden aldaar op p. 67/8.

andere Nederlandse kantianen.[81] En - alweer - ook hij erkende de invloed van Spinoza.

Reeds in 1853 reageerde Van Vloten op een blijkbaar door Opzoomer gestelde vraag of de wijsbegeerte eigenlijk wel in Nederland thuishoorde met: 'Vreemde vraag! zou men wanen, in Spinoza's geboorte- en woon-, in Kinkers vaderland.'[82]

En in 1880 zijn het weer Kinkers woorden, waarmee hij zijn opvatting inzake de staatstaak duidelijk maakt:

> Elke regeering, en deze is het geheel, waarvan de aangestelde staatsmachten de in elkander grijpende deelen zijn is het doelmatige middel ter instandhouding, verbetering, veredeling, en trapsgewijze volmaking der gemeenschap, waartoe zij behoort, en ter ontwikkeling van al de maatschappelijke inrichtingen, waarin zij voorzit; en dàt naar en overeenkomstig haar eigen stellige wetgeving, voor zoover deze reikt, of naar het louter oorspronkelijk recht, waar, zoolang, en voor zoo verre dit laatste door geen positief recht beperkt is.[83]

De staat is voor Van Vloten - dat bracht zijn spinozisme mee - altijd veel meer en verhevener geweest dan de 'nachtwakerstaat' van de meeste andere liberalen. Ik waag het zelfs te stellen dat Van Vloten, daartoe gepredisponeerd door zijn spinozistische conceptie van het staatsgezag, een aanhanger avant-la-lettre van de leer der staatssouvereiniteit was: niet het volk, niet de vorst, maar *de staat* als 'bewerktuigde gemeenschap' als drager van de 'oppermagt'. Vandaar zijn ingenomenheid van W. van der Vlugt, wiens proefschrift *De Rechtstaat*, *volgens de leer van Rudolf Gneist* (Leiden, 1879) hij uitvoerig en met sympatie in zijn Levensbode besprak; vandaar ook de mildheid waarmee hij Van der Vlugts promotor J.Th. Buys bejegent, ook al heeft die dan Kinker geignoreerd en in plaats van hem 'de zooveel jongere duitsche geleerde' voor het voetlicht gehaald.[84] Want het was inderdaad Buys, die, ontgoocheld als hij was door het falen van het laissez-faire, in zijn befaamde rede

81 SASSEN, *Gesch. van de wijsbeg. in Ned.*, p. 278. Zie voor Kinker ook: Knuvelder, *a.w.*, III, p. 133 e.v.

82 *Alg. Konst- en Letterbode*, 1853 I, p. 185. Zie ook: *De Levensbode*, 1865 II, p. 157, waar Kinker een 'geniaal en krachtig denker' wordt genoemd en waar Van Vloten hem tegen een 'misduiding' door B.H.C.K. van der Wijck in bescherming neemt.

83 Bij Van Vl., Hist-Wijsg. Staatsbesch., in: *De Levensbode*, XI, 1880, p. 441.

84 De *Levensbode*, XI, 1880, p. 443.

van 1874 *De strijd tusschen staat en maatschappij* bekende niet meer te geloven 'dat de onbeteugelde Maatschappij, geheel aan eigen andere krachten overgelaten, de beste Staat was'[85] en in navolging van Lorenz von Stein en Rudolf Gneist concludeerde dat de staat actief in de maatschappelijke ontwikkeling moest ingrijpen.

En het was ook Buys die in die jaren steeds meer onder invloed kwam van Paul Laband, de grote Duitse staatsrechtgeleerde, door wiens commentaar op de 'Verfassung' van 1871, de theorie van de staatssouvereiniteit de officiële leer werd van het Bismarckiaanse rijk.

Niet slechts via staatsrechtgeleerden als Buys opende het Duitse denken over staat en maatschappij nieuwe perspectieven: een nieuwe generatie jonge liberalen liet zich door Lorenz von Stein en de na hem komende kathedersocialisten als Schmoller en Brentano inspireren bij hun verzet tegen het on-sociale liberalisme. Zij wensten geen revolutie, maar hervorming, die moest uitgaan van een staatsgezag, dat zich bewust zou zijn van zijn taak, niet als orgaan van één klasse, maar als arbiter die de tegenstrijdige belangen in de maatschappij moest verzoenen.

Van Vloten is nooit verstoken geweest van sociaal gevoel. Als Fruin in zijn polemiek met Groen (1853/54) stelt dat Engeland ons ideaal moet zijn, onthoudt Van Vloten niet zijn lof aan de Engelse staatsvorm, maar om het nu bepaald als een 'ideaal van staatsheil' voor te stellen, dàt gaat hem te ver, en hij noemt dan naast de aanwezigheid van een staatskerk en hoge adel 'de kanker van zijn armwezen, en de ellende zijner ongelukkige proletaires'.[86] Toch verwacht ook hij voor de oplossing van het sociale vraagstuk aanvankelijk nog alles van 'de geest van associatie', in navolging van het Engelse voorbeeld steeds vaker aangeduid als 'self-help'; en met name de coöperatieve beweging in de jaren 60 vond in hem een actief pleitbezorger.[87] Doch ook toen al kwam hij op voor het recht van de staat om in

85 uitgesproken voor het Leidse studentengezelschap *Doctrina*; gepubliceerd in het tijdschrift *Metis* (1874); herdrukt in Deel II *van Studiën over Staatkunde en Staatsrecht*, uitgeg. onder toezicht van H. de Beaufort en A.R. Arntzenius (Arnhem 1895).

86 J. VAN VLOTEN, Antirevolutionaire Bezwaren (De antirevolutionaire bezwaren van Mr. Groen van Prinsterer tegen onzen Staat en onze Maatschappij, overwogen door Dr. R. Fruin, 1854), in: *IJselkout. Mengelingen en Bijdragen van Johannes van Vloten* (Deventer 1855). p. 35.

87 Zie noot 72 en J. VAN VLOTEN, Arbeidersvereenigingen, in: *De Levensbode*, 1865 I, p. 153 e.v.

bepaalde gevallen te interveniëren. Dat hij dat deed in het vraagstuk van de kinderarbeid mag weinig opmerkelijk zijn, maar zijn motivering is dat des te meer. In een bespreking van het boek van Jules Simon, *L'ouvrier de huit ans* (Paris, 1867), waarin hij al begonnen was met zich af te vragen wanneer de Commissie voor de Fabrieksarbeid nu eindelijk eens met haar rapport zou komen, voert hij tegen hen die het recht van de vader om zijn kinderen in een fabriek te laten werken onaantastbaar achten het volgende aan:

Het is staatsbelang dat het kind ook later voor zichzelf kan zorgen. Gaat het kind lichamelijk en zedelijk ten gronde zonder dat de ouders ingrijpen, dan moet de staat tussenbeide komen. De staat heeft het recht van toezicht en voogdij, en ook het recht om ouders uit de ouderlijke macht te ontzetten. Van Vloten wijst dan op gevallen, waarin de wet de persoonlijke vrijheid van de burger in het algemeen belang beperkt (o.a. zijn eigendomsrecht), en noemt in dit verband het eigen recht van de staat *het recht van zelfbehoud*, m.a.w. hij gaat hier uit van het spinozistische beginsel van *suum Esse conservandi*![88]

Toen de beweging voor self-help: coöperaties en vakverenigingen onmachtig bleek te zijn - zeker op korte termijn - de maatschappelijke structuur te wijzigen en mannen als Mr. W. Heineken, Mr. S. van Houten, Mr. A. Kerdijk, Mr. B.H. Pekelharing en Mr. J.D. Veegens - deze namen prijken op het titelblad van het eerste nummer van de *Vragen des Tijds* (1875) - een *sociaal* liberalisme gingen propageren, ging Van Vloten met deze 'kathedersocialisten' mee, en begroette in zijn *Levensbode* van 1875 de verschijning van het eerste nummer van de *Vragen des Tijds* als 'een welkome eerste stap'. Kerdijks verwerping van Bastiats stelling, dat men het algemeen belang het beste behartigt door het eigen belang na te streven, onderschrijft hij volkomen; en hij wil die stelling zelfs omgekeerd zien:

> dat men door voor 't algemeen belang, naar zijn vermogen, meê te werken, ook zijn eigen hoogste belang het meest bevordert, en er in zoo ver - doch juist in omgekeerde zin als bij Bastiat en zijn geestverwanten - van een harmonie der belangen kan sprake zijn, is - *waar*.[89]

Evenals de zich noemende kathedersocialisten wenst hij 'waar

88 J. VAN VLOTEN, Kinderarbeid in fabrieken, in: *De Levensbode*, 1867 II, p. 298 e.v.

89 J. VAN VLOTEN, Een welkome eerste stap, in: *De Levensbode*, VIII, 1875, p. 153.

't pas geeft, medewerking van den staat'. In 1883 - het laatste jaar van zijn leven - lacht hij zijn oude vijand Bellaar Spruyt - inmiddels een toonaangevend Amsterdams liberaal geworden - uit, omdat die van de staat 'een soort van schrikbeeld' maakte, 'dat in zijn "almacht" met verdrukking dreigt'[90]; en hij brengt bij die gelegenheid nogmaals onder woorden, wat dank zij Kinker en Spinoza altijd zijn staatsbeginsel is geweest:

> Dat komt er echter van, wanneer men - omgekeerd als in de bekende duitsche spreekwijs - de bomen, die 't bosch vormen, niet in hun gemeenschappelijke werking, de burgers, die gezamenlijk den Staat uitmaken, niet als de werkdadige bestanddeelen van dien Staat aanziet, maar hem als een geheel buiten hen staand monster beschouwt, slechts gereed hen aan zijn vermeend eigenbelang op te offeren. Neen, het Staatsbelang is juist het hoogere belang dier burgers zelf, dat door hun samenwerking, in den edelsten zin, moet verwezenlijkt worden.

De thema's die het denken van Van Vloten domineren zijn dus: de idee van de perfectibiliteit van de mens[90a] en die van de staat als gemeenschap waarbinnen die ontwikkeling tot 'mondige mens' zich moet voltrekken. Ik heb ze losgepeld uit zijn reacties op zijn eigentijdse problematiek, maar in beide ligt opgesloten, dat hij zich niet tot *heden en toekomst* zou bepalen, maar ook *heden en verleden* in zijn beschouwingen zou betrekken.

Toen hij dan ook in 1849 openlijk met de Ned. Herv. Kerk had gebroken, ging hij zijn schrijversactiviteiten op zijn nieuwe Kerk richten, n.l. het vaderland.[91] Zijn eerste geschiedkundige publicatie op dat gebied verscheen in 1852. Het was een 'met toelichtende en uitbreidende aanteekeningen en bijlagen' voor-

90 J. VAN VLOTEN, Drogredenen en Kerkschroom in zake lager staatsonderwijs, in: *De Humanist*, I, 1883, p. 510-512. Hier ook voor het volgende citaat.

90a Van Vloten stelt dat geschiedenis en onderwijs de taak hebben te wijzen op de levenswet, de zedelijke vervolmaking van de mens. Vandaar dat hij i.t.t. Fruin een geschiedenis als die van Allaert Beilinc juist wel uiterst belangrijk vindt. Het martelaarschap van Beilinc kan voor het nageslacht een bron van zedelijke kracht zijn. Zie: *Volks-Almanak voor het jaar 1875*, *uitgeg. door de Mij. tot Nut van 't Algemeen*, p. 135 e.v.

91 Die vergelijking is m.i. niet gezocht. Een vrij recent voorbeeld van een overgang tot de dienst aan de natie is die van André Malraux, die zelf in een interview (*Encounter*, jan. 1969, vol. XXXII, no. 1. p. 48) verklaarde dat hij de zaak van het proletariaat vervangen ('replaced') had door die van Frankrijk.

ziene vertaling van een boek van de Belgische historicus A. Borgnet dat hij onder de titel *De Nederlanders onder Koning Philips II* aan het publeik voorlegde. Dat was - afgezien van een kleine recensie - het begin van een stroom van zo'n 150 geschriften, waarin hij het vaderlands verleden - met het oog gericht op het heden - naar zijn strenge maatstaven zou beoordelen en zijn tijdgenoten als aansporing of vermaning zou voorhouden. Ik heb het al gezegd: Van Vloten is uit de rij van Groen, Bakhuizen en Fruin verdwenen, maar dat neemt niet weg dat hij er gestaan heeft. Dank zij hem is er tussen het moment dat Bakhuizen zijn belangrijkste studies gepubliceerd had (1853)[92] en 1857 e.v.j., toen Fruin verscheen met zijn *Tien jaren* en *het Voorspel*, geen stilstand in onze geschiedschrijving gekomen, ja, het scheen zelfs alsof Van Vloten zich opmaakte om de plannen ten uitvoer te brengen die Bakhuizen liet liggen. Maar hoe dat ook zij, zeker is dat Bakhuizen zijn grote voorbeeld[93] is geweest; hij nam diens thematiek op, dook met evenveel hartstocht in de archieven, en ook voor hem was de oude letterkunde méér dan voer voor filologen, n.l. 'de gezamentlijke in schrift en druk vervatte bescheiden', waarin zich het 'zedelijke en verstandelijke leven' van een volk uit.[94] En vooral: hij schreef in de jaren 1856-1860 het boek dat Bakhuizen van den Brink voor ogen had gezweefd: een geschiedenis van de Opstand.[95] Ongetwijfeld was hij in die jaren - naast Fruin - een der twee coming men van de Nederlandse geschiedschrijving; en in één opzicht zeker boven Fruin te prefereren, n.l. door zijn geweldige bewegelijkheid, ook tot uiting komend in een grote lust om op zoek te gaan naar nieuwe bronnen.

Hij was zich zijn positie als man die er zijn mocht natuurlijk wèl bewust en daarom moet hem de wijze waarop Fruin hem de erkenning onthield die hem ongetwijfeld *op dat ogenblik* toekwam des te meer gegriefd hebben. Het gebeurde in 1859, een

92 In 1853 publiceerde hij nog zijn *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen*. Van Vloten accepteerde B.'s Oranje-beeld, zie: *IJsselkout*, 1855, p. 1 e.v.

93 Nooit heeft Van Vloten een in memoriam zo ingeleid als dat van Bakhuizen: 'Een schitterend licht is voor ons ondergegaan', zie: *De Levensbode*, 1865 II, p. 1.

94 J. VAN VLOTEN, *Schets van de Geschiedenis der Nederlandsche Letteren*, *van de Dertiende tot de Negentiende Eeuw* (Tiel 1871), bl. 1.

95 JAN ROMEIN, Portretstudie van Bakhuizen van den Brink, in: *Carillon der Tijden* (Amsterdam 1953), p. 266. Van Vloten heeft Bakhuizens plan, een geschiedenis van de Opstand tot de Afzwering, door de voortzetting van zijn boek tot 1581 (2e druk), ten uitvoering gebracht.

jaar voordat Fruin hoogleraar in Leiden zou worden, en de plaats van handeling was *De Gids*, het tijdschrift dat voor Van Vloten gesloten was. In dat jaar schreef Fruin zijn studie *Het Voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog*, en wel n.a.v. de publicatie van de eerste zes afleveringen van Bakhuizens bewerking van Motley's *The Rise of the Dutch Republic*, van M.L. van Deventers *Het Jaar 1566* en van Van Vlotens *Nederland's Opstand tegen Spanje in zijn beginselen*, *aard en strekking geschetst (1564-1567)*, (Haarlem 1856).

Het was in feite een geheel zelfstandige studie, die impliciet het beeld van Motley opzijschoof, hetgeen des te merkwaardiger is, daar Fruin zijn beschouwing inzette met het in extenso citeren van Bakhuizens oordeel[96], dat het werk van Motley een zo degelijke grondslag was voor een geschiedenis van de wording van het Nederlandse gemenebest, dat het 'bijna plicht' werd om op die grondslag voort te bouwen. En hij liet die woorden zelfs volgen door de verklaring, dat het ook hem in het belang van de vaderlandse geschiedenis wenselijk voorkwam Motley's boek als 'handboek' aan te nemen en dat aan te vullen en te verbeteren, 'zonder vooreerst aan het samenstellen eener nieuwe beschrijving te beginnen'. Dit moet Van Vloten als een klap in zijn gezicht hebben gevoeld, als men bedenkt dat juist hij zo'n handboek aan het schrijven was - de delen II en III, lopend tot 1575 waren, toen Fruin zijn Gidsartikel schreef, ook al verschenen! - en dat juist zijn geschiedenis van de Opstand de kwaliteiten bezat die Fruin ten onrechte aan Motley's boek toekende:

> Juist dit is het nut van zulk een doorlopend verhaal, dat het ons een overzicht geeft van wat er reeds voor de verzameling der bouwstof en voor hare verwerking gedaan is - dat het onze aandacht vestigt op de leemten, die er in onze wetenschap nog bestaan, en, door het opwekken der belangstelling van het publiek, ons lust geeft tot nieuwe navorsching, tot het opsporen van nieuwe bronnen, tot vernieuwd onderzoek van hetgeen nog maar gebrekkig begrepen wordt.

Fruin moest het trouwens zelf erkennen:

> De heer Van Vloten heeft het archief van Brussel zelf bezocht, en uit den overvloed van bouwstof, dien hij daar gevonden heeft, zijne voorlezingen opgesteld, waarin sommige

96 R. FRUIN, *Het Voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog*, div. ed. p. 1. Voor het volgende citaat zie p. 1/2.

> leemten van Motley's geschiedenis aangevuld en menige kleine onnauwkeurigheid verbeterd.[97]

Maar daarmee verdwijnt Van Vlotens werk dan ook uit het gezicht. In 1860 publiceerde Fruin het tweede stuk van Het Voorspel en werd hoogleraar in Leiden; en in datzelfde jaar verscheen ook Van Vlotens laatste deel van zijn geschiedenis van de Opstand (lopend tot 1577), dat hij vooraf liet gaan door een open brief aan Den Heere Dr. R. Fruin, waarin hij na een uiteenzetting van zijn bezwaren tegen diens overgunstig oordeel over Motley de eerste uitval deed tegen Fruin op het gebied waarop hij deze levenslang hinderlijk zou blijven volgen: dat van de zedelijke waardering van historische figuren. Ook al kon hij Fruins meesterschap niet ontkennen, hij bleef hem door zijn onzeker oordeel als een gevaar beschouwen als leermeester der jeugd, waaraan hij eens met een niet zeer subtiele zinspeling op de apotheek van vader Fruin in het volgende kwatrijn lucht gaf.

> Zijn wieg stond tusschen zene-blâren
> En likkepot en drankfles in;
> Vandaar die oudewijvenzin,
> Als kenmerk van zijn latere jaren.[98]

Wat is er aan Van Vloten als historicus verloren gegaan, nu hij, na 1860, zich steeds minder toelegde, op onderzoek maar des te meer het preken van de blijde boodschap van de Nederlandse Opstand? Het antwoord kan kort zijn: heel weinig. Hij was in wezen geen historicus, maar op zijn manier een wijsgeer.

Voor de echte historische problematiek had hij geen orgaan en hierin volgde hij dan ook steevast het oordeel van Bakhuizen van den Brink en later Fruin. Na de dissertatie van J.W. Smit over Fruin en de partijverhoudingen tijdens de Republiek zou men wellicht menen, dat Bakhuizens Loevesteinse visie en de Orangistisch-monarchale van Fruin moeilijk te combineren zijn, maar dan onderschat men toch de mogelijkheden van Van Vlotens vermogen om van uiteenlopende bestanddelen toch nog een consistent geheel te maken. Want hij maakte niet slechts een zwart-wit tekening van historische *personen*[99], maar hij wist

97 FRUIN, *Voorspel*, p. 2/3.

98 In: *De Levensbode*, III, 1868, p. 50 noot.

99 Aldus mevr. DE ZEEUW in *T.v.G.* 1968, p. 158. Van psychologie is hier eigenlijk geen sprake: Van Vloten 'veraardst' ook hier Spinoza's filosofie. Wat bij Sp. fil. anthropologische uitgangspunten zijn, neemt bij Van Vloten de *schijn* aan van een grove psychologie.

deze kleuren (sit venia verbo) ook ongelijk over de geschiedenis van ons land te verdelen: helwit was de tijd van de Opstand - donker die van de Republiek - de zon ging weer op omstreeks 1848.[100] Criterium voor deze drie-deling: de conceptie van de *constitutionele* monarchie. Toch moet men niet denken dat Van Vloten ook hier Fruin navolgde, want niets heeft zijn denken, niet over het doel van de vaderlandse geschiedenis, maar over de loop ervan, meer beheerst dan het probleem van wat hij noemde 'de machtsverbrokkeling' onder de Republiek, waaraan hij trouwens ook haar ondergang toeschrijft.

Voor Van Vloten was deze verdeeldheid des te smartelijker - en dat is het juiste woord - omdat zij hem voor de bijna onmogelijke keuze plaatste tussen enerzijds de Loevesteinse traditie die voorwaarde was voor een *culturele* ontwikkeling in de door hem gewenste zin, en anderzijds de *politiek* der Oranjes die hij niet anders kon zien dan het streven naar een *constitutioneel* monarchale positie, zoals die ook de Prins had willen opbouwen en zoals die door Thorbecke tot stand gebracht zou worden. Van Vloten koos voor de constitionele monarchie en dus tegen De Witt, die hij bewonderde en vóór Willem III, die steunde op een partij die hij verfoeide en als een rem op de ontwikkeling naar meer 'mondigheid' zag.[101] Hij kon niet anders

100 Zie *Alg. Konst- en Letterb.*, 1853 I, p. 379. Een dominee, wanhopend aan de toekomst van het land nu Rome weer in Utrecht zit, voegt hij toe: 'Wat toch is er, dat ons hart van weemoed zou moeten doen krimpen bij de beschouwingen van onzen huidigen toestand? bloeit niet onze handel? ontwikkelt zich onze nijverheid niet? klimt niet onze welvaart, dringen niet ons zedelijk en stoffelijk bestaan, onze milde instellingen, en de heilzame beginselen onzer landswet de achting en den naijver, de stille verzuchtingen ook bij het gevoel van hun eigen gemis, onze naburen af?'

101 De volgende oordelen in: J. VAN VLOTEN, *Geschiedenis van Nederlands Volk en Staat sedert hun vrijverklaring in 1648*, I (1648-1672) (Haarlem 1879):
Over De Witt; p. 230: de schrandere Raadpensionaris die, zo al niet in naam staatshoofd, dan toch zedelijk leidsman werd, maar die we 'als gewestelijk partijman en stedelijk of burgerlijk aristocraat, noodwendig die boven alle partijzucht verheven omzichtigheid zien ontberen, die, bij al zijn persoonlijke kloekheid en onbaatzuchtigheid van karakter... niet gemist kon worden, wilde men hem en de staat het lot zien ontgaan, dat hen nu, bij de hartstochtelijke opgewondenheid van 't grauw, en de laaghartige wraakzucht der weêrpartij, ontwijfelbaar verbeidde'.
Over de regentenpartij; p. 330: Hun beperkingen waren hun standsbesef, hun Hollandisme, hun alles *voor* maar niets *door* het volk. 'Doch onder die voorwaarden waren zij de kloekste, werkzaamste, persoonlijk meest belangelooze, en schranderste staatsbeheerders en staatslui.' Die 'voorwaarden' waren echter eenzijdig en daaraan ging 'hun gansche onderwinden' ten gronde. Helaas heeft ook W. III geen 'hechte en rustige bondsstaat' gevestigd.
Over Willem III; p. 988: Hij was van 'de hem op 't kusschen brengende staatspartij en hare vuige raddraaiers en werktuigen afhankelijk'. Zijn intenties acht Van Vl. puur en onbaatzuchtig. Aan de dood van de De Witten waren velen medeplichtig. Zo men voor deze gruweldaad verzachtende omstandigheden wil aanvoeren dan zijn die slechts in 'beider uitsluitende rigting van staatsinzicht en inborst te zoeken'.

doen, om dat voor hem *nationale* onafhankelijkheid conditio sine qua non voor de emancipatie van de individu was. Zijn Aufklärungsgeloof was negentiende-eeuws nationalistisch gekleurd en bepaald niet cosmopolitisch: geen 'kleinsteedsche bekrompenheid', maar ook geen 'alle voor de vaderlandsche belangen onverschillig wereldburgerschap', zo zei hij in 1872 ter gelegenheid van de Brielse Jubelviering.[102]

Toch was Van Vlotens verknochtheid aan het Oranjehuis, anders wellicht dan die van Fruin, bepaald niet emotioneel gekleurd. Zij was principieel en hing niet van de persoon der vorsten af: hij zag die a.h.w. in een apostolische successie staan. Hun legitimatie was de afstamming van de Vader des Vaderlands. En ook dat is minder sentimenteel dan men denkt, want Van Vloten - en daarmee schaarde hij zich aan de kant van Bakhuizen van den Brink tegenover Groen - had het niet nodig om Oranje van eigenbelang vrij te pleiten. Integendeel, want de grootheid van de Prins lag juist in het feit dat voor hem eigenbelang (i.c. wat zijn vijanden zijn 'staatszucht' noemden) en volksbelang samenvielen. Van Vloten heeft dit - spinozistisch - oordeel nooit expliciet over de gehele dynastie uitgestrekt, maar er is geen twijfel mogelijk: zijn Oranje-gezindheid sproot voort uit de overtuiging dat land en dynastie *elkaar* nodig hadden: hij geloofde in de 'Sendung Oraniens'.

In zijn boek *Fruin en de partijen tijdens de Republiek* schetst J.W. Smit Fruin als een Loevesteiner die omstreeks 1865, in tegenstelling tot figuren als Thorbecke, Potgieter, Bakhuizen van den Brink, Van Vloten en Otto van Rees, zich van die traditie distanciëerde en zijn geschiedenisbeeld meer en meer liet bepalen door wat Smit de Oranje-legende noemt.[103] Geschiedschrijving was zeker in de jaren '40 en '50 een politieke daad, en een Groen, een Bakhuizen, een Van Vloten, ook een Fruin, beoogden dan ook bewust door die daad op de ontwikkeling

102 J. VAN VLOTEN, *De mondige mensch als Nederlandsch staatsburger. Mijne feestrede ter Brielsche jubelviering* (Schiedam 1872), p. 20.

103 J.W. SMIT, *Fruin en de Partijen tijdens de Republiek* (Diss. Utrecht 1958).

in hun tijd in te werken. Vooral de eerste drie trachtten op deze wijze een bijdrage tot een nationale renaissance te leveren. Niet ten onrechte wijst Smit erop, dat Bakhuizen door de lijn der Loevesteinse traditie door te trekken poogde de binnenlandse politiek nieuw leven in te blazen. Hij kwam daarbij tegenover Groen als voorman van de Orangistische traditie te staan, waarna de politieke strijd in historische termen en de wetenschappelijke discussie als politieke strijd gevoerd werd.

Op het wetenschappelijke plan schoof Fruin, in de visie van Smit, naar 'rechts', een ontwikkeling die bij hem correspondeerde met een gelijke verschuiving die men op het partij-politieke vlak ook bij andere liberalen kon waarnemen en die Smit toeschrijft aan een groeiende vrees voor de aanzwellende 'democratische vloedgolf', die hen bescherming deed zoeken bij Oranje.[104]

Ik meen dat dit beeld enige correctie en aanvulling behoeft en dat dit voortkomt uit de miskenning van het feit dat het tweezijdige karakter van de Loevesteinse traditie: het nationaalculturele en het partij-politieke aspect, onder verschillende omstandigheden de inspiratie die ervan uitgaat anders kan richten.

Wat ik wil zeggen is dit: laat de Loevesteinse richting in zijn anti-Orangistische strekking misschien rond 1848 een kans gehad hebben, toen de constitutionele monarchie van 1848 er eenmaal was en Thorbecke de toon aangaf, ging er weer een factor tellen, die door het échec van het bewind van Willem I zich een tijd lang nauwelijks had doen gelden: de overtuiging dat Oranje de nationale eenheid waarborgde en daarbij het bestaan van de staat zelf. Het komt me voor dat men dit aspect niet uit het oog mag verliezen wanneer men de activiteiten van onze eerste generatie grote geschiedschrijvers waarderen wil.

J.C. Boogman heeft betoogd dat Nederland een 'identiteitscrisis' doormaakte[105]: men ging twijfelen aan de raison d'être

104 SMIT, *a.w.*, p. 207.

105 J.C. BOOGMAN, The Dutch Crisis in the Eighteen-Forties, in: *Britain and the Netherlands*. Ed. by J.S. Bromley and E.H. Kossmann (London 1960), p. 195, 200, 201.

Dez., Achtergronden en algemeene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van de 19e eeuw, in: *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, deel 76 (1962), p. 52 e.v.

Dez., *Die Suche nach der Nationalen Identitäit. Die Niederlande 1813-1848*. Institut für Europaïsche Geschichte Mainz Vorträge Nr. 49 (Wiesbaden 1968).

van de staat, geschokt als men was door de ervaring van 1830; door het feit dat Engeland ons in de steek liet, ja, zelfs een bedreiging vormde voor het koloniaal bezit; door het roerige Duitse nationalisme; en door de eeuwige dreiging vanuit Frankrijk met zijn revolutionaire en imperialistische neigingen. Boogmans stelling lijkt me juist, vooral als men bedenkt wat er aan 1830 vooraf is gegaan: de ineenstorting van de Republiek, de Franse overheersing en het opgaan in de constructie van Wenen. Wanneer men dit voor ogen houdt, dan kan de historische activiteit van de jaren '40 niet slechts geweest zijn een weer aanknopen bij de tradities van de Republiek teneinde 'Oud-Nederland' zijn - ook politieke - cultuur te hergeven; maar niet minder - daar wijst ook de primaire aandacht voor het *ontstaan* van het onafhankelijke 'gemeenebest' op - een bezinning op het bestaansrecht zelf van de staat. Ook bij ons was de herleving van de geschiedschrijving een aspect van een nationalistische bewustwording maar omdat dit nationalisme alle zelfverzekerdheid van de jonge nationalisten miste, was bij onze historici de gedachte aan de uiteindelijke ondergang van de Republiek nooit geheel afwezig.[106]

De evidente relatie tussen binnenlandse crises en buitenlandse verwikkelingen, tot in 1830, ja zelfs in 1848 toe, drong vanzelf de visie op, dat de rampen die over het vaderland gekomen waren, niet in de laatste plaats aan de slechte staatsinrichting te wijten waren. Dat was in ieder geval de mening van Van Vloten, die vaster dan wie ook in de vrijzinnige traditie stond, maar de oligarchie, - mikpunt van critiek in 1848! -, haatte, óók omdat zij het volk verdrukte, maar toch vooral omdat zij het land niet voor de ondergang had behoed door mee te werken aan versterking der eenheid door de creatie van een constitutioneel stadhouderschap onder Oranje. En heeft ook Thorbecke, toen hij in 1840 oreerde *Over Simon van Slingelandts toeleg om den Staat te hervormen* zijn gehoor niet voorgehouden, dat het falen van Slingelandt uitliep op de liquidatie van 1795?

Van Vloten stelde niet voor niets dit geschrift zeer hoog.[107]

106 Zie J. VAN VLOTEN, V o l k s w a p e n i n g , in: *De Levensbode*, 1865 III, p. 1 e.v. waar hij van leer trekt tegen het defaitisme dat b.v. uit de door hem geciteerde woorden van Fruin spreekt: 'Ons koninkrijk bestaat slechts door den naijver onzer machtige buren, die elkander het voorrecht niet gunnen van ons bij zich in te lijven' (Fruin in *De Gids*, 1865 IV, p. 253).

107 J. VAN VLOTEN, *Radicalisme*, p. 21.

In ieder geval was Fruin met zijn reserves ten opzichte van de aristocratische republikeinen niet alleen: Van Vloten stond naast hem.

Ik vraag mij dus af of Smit die kracht van de Loevesteinse traditie, als bron voor *politieke* inspiratie, niet overschat heeft; en of, niet door de dreiging van een 'democratische vloedgsof' maar doordat de wensen van 1848 vervuld waren, ook deLoevesteiners niet Oranje meer en meer zijn gaan waarderen als waarborg der *nationale* eenheid die door partijstrijd alleen maar in gevaar gebracht kon worden?

De vraag is moeilijk te beantwoorden: Thorbecke heeft na 1849 met zijn toga de schrijverspen opgeborgen; Otto van Rees? die was het minst historicus van allemaal, en - ja - die evolueerde, als liberaal *economist* in de richting van wat later het jong-liberalisme zou zijn, maar zijn vroegtijdige dood in 1868 maakt een definitief oordeel onmogelijk. Verre van daardoor conservatief te zijn of te worden, heeft juist Van Vloten, de meest principiële verdediger van de Orangistisch-monarchale traditie, aansluiting gevonden bij het democratischer, socialer liberalisme van de tweede generatie.

Smits kroongetuige Bakhuizen van den Brink stierf in 1865, nadat hij kort voor zijn dood in zijn voor bundeling gereedgemaakte Studiën en Schetsen wijzigingen had aangebracht die minstens duiden op een conciliánter houding t.o.v. de monarchaal-orangistische traditie[108]. Maar niet alleen dat ik aan deze manipulaties meer gewicht hecht dan Smit, ook diens visie op Bakhuizens intenties van vóór 1848 acht ik overtrokken naar de partijpolitieke kant. Ik meen dat ook in Bakhuizens beeld van het verleden het nationale verre overweegt en dat ook daarin de Oranje-traditie volledig is opgenomen. Niet 'de reputatie van Willem van Oranje te knakken' is zijn bedoeling[108a], maar

108 SMIT, *a.w.*, p. 87.

108a SMIT, *a.w.*, p. 87 noot 1. Tot staving van zijn bewering verwijst SMIT naar de p. 188-125 van de *Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap*, (1844-1851). Uitgegeven door Mr. S. Muller Fz. (Haarlem 1906). Ik vind hier geen schijn van bewijs. En ook: zou niet B.v.d. Br. in Groens aanval op handel en wandel van Brederode ook een aantasting van zijn eigen persoonlijkheid gevoeld hebben? Men moet zijn oppositie in die jaren ook verstaan vanuit zijn eigen positie als maatschappelijke outcast.

Ook kan ik i.t.t. Smit (vgl. SMIT, *a.w.*, p. 86) in Potgieters *Rijksmuseum* niets anders zien dan een conciliante, nationale geschiedschrijving, die tegenover de *partijdige* visie van Groen de *nationale* visie stelt, waarin *alles* opgenomen en *niets* verdoezeld is.

'om op een kritischen weg aan het Groen van Prinsterianisme den doodsteek toe te brengen'[108b], d.w.z. aan Groens streven om Oranje voor te stellen als een held die van het begin af aan door religieuze motieven gedreven werd, en deze tevens daardoor in te lijven bij zijn eigen staatkundige richting. Bakhuizen wilde Oranje voor de *gehele* natie behouden en zijn beeld van de Vader des Vaderlands, uitgewerkt in zijn studie over *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen van 1853* had dan ook de volle instemming van Van Vloten.

Wanneer Bakhuizen aan Potgieter schrijft dat hij steeds aan 'de nationale beschouwing onzer geschiedenis getrouw blijf(t)' wil ik dan ook denken aan een conciliante geschiedschrijving waarin Loevestein èn Oranje hun plaats krijgen; aan een *nationale* geschiedschrijving die in de eerste plaats geboren is uit het verlangen een consolidatie van de natie binnen het Europese statensysteem te bewerkstelligen. Want ook Bakhuizen was niet gerust op Nederlands voortbestaan:

> Bij al mijne nationaliteit, en die is tot in vooroordeelen toe sterk, geloof ik niet, dat Holland ooit weder kan worden wat het is geweest. Maar natura est conservans sui. Moet het in het groote Duitschland opgelost worden, - het stelle het oogenblik daarvan uit, totdat zijne oplossing ook van krachtigen en blijvenden invloed kan zijn. Moet het voor geweld bezwijken, - het bezwijke met eere, en voor eene idée, met handhaving zijner nationaliteit tot het laatste. En daarom beschou ik iedere politiek als onnationaal, die de oude herinneringen verdringt, die lijdelijkheid predikt, die elke beweging gevaarlijk acht.[108c]

Potgieter en Bakhuizen c.s. waren meer Loevesteins dan Prinsgezind, maar zij waren voor alles nationaal, en in die lijn ligt de ontwikkeling van Fruin. Van Vloten is de meest doctrinaire, ongenuanceerde vertegenwoordiger ervan. Bij hem gaat die identiteitscrisis over in een militant nationalisme.[108d]

108b BAKHUIZEN V.D. BR., *Briefwisseling*, p. 111, brief d.d. 11 mei 1845, vanuit Wenen, aan E.J. Potgieter.

108c BAKHUIZEN V.D. BR., *Briefwisseling*, p. 103, brief d.d. 2 maart 1845, vanuit Breslau, aan P.M.G. van Hees.

108d Ik voel mij in mijn mening gesteund door de beschouwingen die Boogman in het *Maandblad Oost-West* (maart 1966, p. 75 e.v.) gewijd heeft aan *Enkele aspechten van het Nederlandse Natie-besef in historische perspectief*. Hij past daarbij het onderscheid tussen cultuurnaties (waarbij een cultureel saamhorigheidsbesef, vooral berustend op eenheid van taal, aan de politieke eenheid is voorafgegaan) en *staatsnaties* (die voortkwamen uit een unificatieproces waarin doorgaans de vorst de leiding had) op de Nederlandse situatie toe, en constateert dan dat Nederland een typische *staatsnatie* is met een nationaal besef, waarvan sinds het begin de *culturele component* zwak is geweest. Het is m.i. evident dat de liberalen deze *nationale* culturele component hebben willen versterken, maar niet minder oog gehad hebben voor de *politieke* betekenis van de Oranjes als binden element in de staat.

Wat Fruin betreft heeft Smit gelijk als hij stelt: Fruin-was-of: werd steeds meer - de exponent van een veel minder optimistisch liberalisme[109] en ongetwijfeld past in dat syndroom een emotioneel Orangisme, wat Van Vloten 'apenliefde' zou noemen; maar de vraag is wel of het die aanrollende 'democratische vloedgolf' is geweest die hem omstreeks 1865 de weg naar de 'bescherming in de Oranje-traditie' deed inslaan. Wanneer Smit daaronder verstaat een opkomende arbeidersbeweging, dan moet het antwoord ontkennend luiden. Eerst in die tijd viel het aarzelend begin van een weinig militante vakbeweging; terwijl Quack pas in *De Gids* van okt. 1864 de aandacht vestigde op de sociale beweging in Duitsland, en dat n.a.v. Lassalles dood; om van de onbekendheid van de pas opgerichte Ie Internationale maar niet te spreken. Maar als Smit bedoelt de opkomst van de kerkelijke partijen, dan heeft hij gelijk. Maar dan is het beter niet te spreken van vrees voor een democratische beweging, omdat hier niet in de eerste plaats het democratisch aspect als een bedreiging gevoeld werd, maar liever van vrees voor een kerkelijke overheersing, ja, voor een permanente crisis als ten tijde van de Republiek. Om het met de woorden van Buys te zeggen: bij de verkiezingen van juni 1875 ging het om de vraag: 'De Staat boven de Kerk' of 'De Kerk boven de Staat'.[110] De liberalen van na 1848 hadden immers nooit veel gevoeld voor partijvorming - overigens niet bepaald 'Loevesteins', deze trek! - en konden het niet anders zien dan dat *onder het nieuwe bestel* liberaal=algemeen=nationaal belang was.[111] De kerkelijken

109 SMIT, *a.w.*, p. 207.

110 BUYS, *Studiën*, I, p. 569.
Van Vloten schrijft 'de verwarring op staatkundig gebied' toe aan het feit dat het Ned. volk 'steeds meer een kerkelijk dan staatsleven (heeft) geleid': de kerk, niet de staat was het middelpunt van de gedachten. Zie J. VAN VLOTEN, *Nederlands Constitutioneel of Grondwettig Koningschap. Openbare voordracht, gehouden te Deventer in December 1866, ter driehondertste verjaring van 's Lands eerste verzet tegen Spanje* (Deventer 1867), p. 6.

111 Van Vloten zegt dat 1848 geworden is wat 1747 had kunnen zijn: sinds 1848 zijn 'de oude partijschappen' verdwenen, zie: *De Levensbode*, X, 1878, p. 375.
Voorbeelden van typisch liberale overtuiging dat 'liberaal' gelijk staat met 'onpartijdig' bij Van Vloten in *Alg. Konst- en Letterbode*, 1851, II, p. 215, en in *De Levensbode*, 1865 II, p. 57.

maakten in die visie dat nationale belang ondergeschikt aan hun eigen 'sectarische' belangen en brachten zo de nationale eenheid in gevaar. In die omstandigheden gingen de liberalen meer dan ooit hun partij als de bij uitstek nationale zien en zochten niet beschèrming bij Oranje, maar gingen beslag leggen op Oranje als symbool van de nationale eenheid. Op dit punt vonden de conservatief Fruin en de democraat Van Vloten, beiden liberalen, elkaar volkomen.

Het is geen toeval dat in het gebied van de Reformatie het spinozisme als katalysator heeft gefungeerd in het proces van afbraak van het oude wereldbeeld. Vooral tussen spinozisme en calvinisme bestaat een evidente affiniteit: de Oud-Testamentische voedingsbodem, het intellectualisme, determinisme, en de idee van predestinatie - het past allemaal bij een bepaalde mentaliteit. Het is dan ook evenmin toevallig, dat Van Vlotens visie op de vaderlandse geschiedenis soms sterk aan die van Groen[112] doet denken: ook voor hem is Oranje een Mozes wiens roeping het was om het uitverkoren volk het land der vrijheid binnen te voeren, maar dat zelf niet bereikt heeft; en ook voor hem was Zijn Huis voorbestemd het volk tot leidsman te zijn. Ondanks al zijn feitelijke nuchterheid krijgt het geschiedverhaal onder Van Vlotens pen de allure van een mythe, 'een realiteit, een heilig gebeuren, dat exemplarisch is, en niet aan het tijdelijke gebonden, zich steeds herhaalt. Het historisch gebeuren eindigt, men kan daar spreken van een afloop; de mythe loopt door, omdat haar waarde blijvend is, omdat zij het heilig gebeuren van de mens en zijn god in woorden ver-beeldt.'[113] Substitueert men, wat Van Vloten immers heeft gedaan, 'het bestaan' voor 'god' (Deus, Substantia), en bedenkt men dat zich dat 'bestaan' in de staat als een voor Van Vloten primaire groep afspeelt, dan is, dunkt mij, het mythische karakter van Van Vlotens geschiedbeschouwing onmiskenbaar. De vaderlandse ge-

112 Bakhuizen zegt m.b.t. Groen 'dat de kracht en de waarde van iedere gebeurtenis in oordeel afhangt van de kracht en waarde des geloofs, waardoor zij tot stand werd gebragt'. Zie: R.C. Bakhuizen van den Brink, Hendrik van Brederode en Willem van Oranje, in: *Studiën en Schetsen*, deel I, 1e stuk (Amsterdam 1860), p. 89.

113 W. DEN BOER, *De godsdienst van de Grieken* (Den Haag 1948), p. 7.

schiedenis is die van de idee, de evoluerende menselijkheid, die steeds nieuwe vormen aanneemt en de oude aflegt.

Het was een uniek moment in de wereldgeschiedenis, dat de nieuwe vorm, het calvinisme, zich in de Nederlanden openbaarde als een levenwekkend beginsel dat de zedelijke regeneratie van het volk teweegbracht *en daardoor tevens van de maatschappelijke toestand*.[114] Het lijkt of Van Vloten hier opereert met het positivistische begrip *sociale consensus* - de sociale feiten in hun samenhang -, maar dat is maar schijn; en waarschijnlijk is dit dan ook de verklaring van Fruins verbazing dat Van Vloten zich tegen hem keerde toen deze hem aanviel op zijn stelling dat de Reformatie en Revolutie het vrijheidsbeginsel gemeen hadden. Van Vloten ontkent dat: beginsel van de Reformatie was onvoorwaardelijke onderwerping van de mens aan Gods wil, d.w.z. het meeste *belangeloze* beginsel dat er bestaat: dat van de godsdienst, terwijl dat van de Revolutie was:

> de waan der menschelijke vrijheid, die slechts in zooverre gerechtigd was, als zij zich tegen verouderde en gebrekkige instellingen en gebruiken kantte, aan welker juk men zich met recht begeerde te onttrekken, maar zich niet, gelijk men in zijne buitensporigheid deed, ook aan al het andere tevens had mogen vergrijpen.[115]

Hij accepteert dan ook de Revolutie slechts in zoverre die in haar gevolgen overeenstemt met de Reformatie.

Fruin haastte zich Van Vloten toe te geven dat beide bewegingen ongelijk in karakter en drijfveren waren, en verduidelijkte zijn standpunt dat hij bedoelde dat beide het *beginsel van de menselijke verantwoordelijkheid* gesteld hadden.[116] Hij begreep echter niet, dat het Van Vloten daarom niet te doen was. Voor deze was de kern van de zaak, dat het beginsel van de Reformatie de *belangeloosheid* was en dat zich in haar de idee der menselijkheid in al haar puurheid vertoonde. Anders dan[117]

114 J. VAN VLOTEN, *Radicalisme*, p. 6.

115 J. VAN VLOTEN over 'Het antirevolutionaire Staatsregt van Mr. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld', door DR. R. FRUIN, in: *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1853 II, p. 238.

116 Zie antwoord van Fruin aan Van Vloten, in: *Alg. Konst- en Letterbode*, 1853 II, p. 242.

117 Van Vloten ontzegt aan de Revolutie, aan mannen als Danton en Mirabeau 'verheven bezieling', 'innige ernst', hoogere zedelijke kracht die een man als Luther te Worms wèl bezat. Zie: *A.K. en L.*, 1853 II, p. 238.
Het gros der 'omwentelingzuchtigen' hier en in Frankrijk was 'baatziek': het wilde niet het recht, maar zichzelf ten troon verheffen. Zie: *De Levensbode*, XI, 1880, 450 e.v.

het revolutionaire Frankrijk, kwam de Republiek niet uit een 'onreine poel' opborrelen,[118] maar was een manifestatie van de geest. Hij spreekt zelfs van het kleine, eeuwig reine gemenebest, dat daar plotseling was.

Het was Oranjes bestemming om het roer van de staat op te eisen. Maar eerst toen hij calvinist was geworden kreeg hij het zedelijk overwicht dat hem in staat stelde het uitverkoren volk uit het diensthuis uit te leiden. Van Vloten wist heel goed dat vrijheid zonder meer een leeg begrip is, en dat men moet vragen vrijheid *waarvan* en vrijheid *waartoe*. De reeds onder Karel V tot een natie groeiende Nederlanden werden onder Oranje vrij om hun calvinisme te kunnen belijden: de gewetensvrijheid was voorwaarde om door inzicht tot deugd te komen. Maar die vrijheid verwierven ze niet om dat calvinisme door dwang aan anderen op te leggen, ook al klampten die zich aan een verouderde godsdienstvorm vast.[119] Ik heb reeds opgemerkt dat Van Vloten op verschillende abstractieniveaux placht te opereren, en het is dan ook geen wonder, dat de vrijheid in de loop van zijn verhaal zich meer en meer concretiseert tot de staatkundige vrijheid, en dat hij naarmate het calvinisme zijn élan verliest en als staatsgodsdienst drukkend wordt, zijn aandacht verschoof naar het politieke kader waarin de autonome, mondige mens - de volgende fase in de mensheidsgeschiedenis - zonder steun van het kerkelijk geloof, zich zou kunnen ontplooien. Uiteindelijk blijkt dat politieke kader dan ook de blijvende vrucht van de Opstand te zijn: de nationale onafhankelijkheid en de burgervrijheid.

Nederland heeft die beginselen op de meest pure wijze ontvangen en ontwikkeld en daarom vindt Van Vloten het ook meer dan dwaas, dat het mode geworden was[120] 'de volksmatige-democratische staatsbegrippen te dagteekenen van den ommekeer, door de wufte en woelige Franschen in het laatst der vorige, in hun zwaar beproefd land teweeggebracht'; en dat

118 Bij C. de Zeeuw-Musterd, *T.v.G.*, jrg. 81 (1968), p. 149.

119 J. VAN VLOTEN, Een misverstand omtrent mijn 'Volksopstand', in: *De Levensbode*, VI, 1873, p. 156: hij betoogt hier, 'dat het Calvinisme het bewegende, levende element onzer omwenteling was, *zoolang* het, binnen de perken bleef; *zoolang* het, in het tweede gedeelte dier omwenteling, zich, hoewel noode, liet bedwingen door de hand van Oranje; maar terstond het *verdervend element* werd, zoodra het einhertrat auf eigner Spur.' (curs. van mij, Offr.)

120 J. VAN VLOTEN, *De Brielsche Jubeldag*. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. No. 62. Februari 1872, p. 1. e.v.

men nog tijdens de oorlog van 1870, ook hier te lande, ‘kreten genoeg (heeft) hooren aanheffen en klaagtonen uiten, dat met de fnuiking van den Franschen eigenwaan ook het vrijheidsbeginsel in de Europeesche Staten geknakt zou wezen.’ Immers, ‘niet van het Frankrijk der 18e eeuw maar van 't Geuzen-Nederland der 16e eeuw zijn de vrije volksbegrippen uitgegaan, voor welke allengs de Europeesche toekomst begint te rijpen. Mogen zij zich later, voor een deel, in het aristocratisch gemeenebest, dat er zich ontwikkelde, minder gelukkig geuit hebben, volken worden zoo min als menschen, in één oogenblik wijs; het verstand komt voor beiden eerst met de jaren’.

In de jaren 70 zal hij dan ook tot tweemaal toe de pen opnemen als men de continuïteit tussen de Republiek en het Koninkrijk ontkent. De eerste aanval op het historisch erfgoed werd gedaan in het Duitse blad *Grenzboten*. Een Haarlems correspondent gaf hierin een somber beeld van de publieke geest in Nederland: het liberalisme was er vorm en geen levende werkelijkheid; het was alles slapheid en men contribueerde aan de vele verenigingen om zelf niets behoeven te doen. Van Vloten bestrijdt het niet, maar als de schrijver beweert, dat zelfs de staatsinrichting van boven opgelegd is, en in de ‘bewerktuiging’ van de vroegere Republiek niets van de staatsvorm van 1848 was te vinden, werpt hij tegen, dat dit laatste maar schijn was, want:

> Wat de Republiek der vereenigde Nederlandsche gewesten, bij al haar vrijheid en onafhankelijkheid tegenover 't buitenland, op den duur bleef derven, eenheid van bewind en ware volksvrijheid, werd door de nieuwe staatsinrichting verkregen; al verlangde daardoor het eminente hoofd tevens den koningsin plaats van den stadhoudertitel, en al blijft de daarmeê samenhangende omboel voor een gewenschte vereenvoudiging vatbaar.[121]

Pijnlijker was dat zijn vriend Huet in zijn *Nationale Vertoogen* de constitutionele monarchie een rechtstreekse afstammeling noemde van de Franse en Nederlandse revolutionaire beweging van de 18e eeuw. In zijn *Anti-Nationale Vertoogen* antwoordt Van Vloten daarop met het volgende betoog, dat door zijn Darwinistisch aandoende gedachtengang, en de typisch Van Vlotiaanse motieven een weergave in extenso verdient:

121 J. VAN VLOTEN, Nederlandsche Toestanden en Tekortkomingen, door een Hoog-duitsche Bril bekeken, in: *De Levensbode*, IV, 1871, p. 484.

> Door zelfstandige losscheuring uit Spanje's Staats- en Rome's kerkboei geboren, heeft die Republiek zich eerst zoo goed mogelijk op eigen voeten gesteld, doch daarbij verzuimd, door voldoende eenheid van gezag, verbrokkeling van macht en eenzijdigheid van maatschappelijke beginselen te te voorkomen; zij is een aristocratisch, zoo niet oligarchisch Gemeenbest geworden, van tijd tot tijd een soort van Staatshoofd rijk, welks rechten en plichten niet genoegzaam vastgesteld en geregeld waren. Zij en haar ingezetenen hebben daarvoor, ten slotte, door geheele ontbinding geboet, maar uit hun tijdelijke ondergang weêr herrezen, *vloeide* - en dat is het juiste woord - uit hun geschiedenis zelf de doeltreffende vorm voor hen *voort*, waarin zich, wilden zij, door schâ en schand geleerd, alle vroegere fouten ontgaan, hun staat voortaan voordoen zou: die van een vrij en volksstaat, waarin de eenheid van 't staatshoofdelijk gezag door grondwettige erfelijkheid gewaarborgd was, en de wederzijdsche verhouding van dit hoofd en de verdere ingezetenen door de wet bepaald, de weêrzijdsche rechten en plichten door die wet omschreven werden. Ziedaar de natuurlijke loop van zaken, gelijk de geschiedenis van land en volk ze aan de hand *moest* geven, en gelijk ze in 1848 voor goed gevestigd is.[122]

In plaats van de grondslag te leggen van het moderne Nederland heeft de Revolutie z.i. slechts een negatieve invloed gehad: zij heeft het oude, vermolmde staatsgebouw opgeruimd. De *nationalist* Van Vloten - koel t.o.v. de erfvijand Engeland, negatief t.o.v. de imperialistische Fransen -, en de *liberaal* Van Vloten: afkerig van de ‘wisselzieke luim eener hartstochtelijke volksmenigte’, maar ook een vijand van de ‘heerszuchtige vorstjes onder burgerlijke schijn’[123] -, moest dan ook, in strijd met zijn aard, wikken en wegen om zijn standpunt ten aanzien van de Patriottenbeweging te bepalen. Hij stelde zich op naast Gijsbert Karel van Hogendorp, omdat die bewees door ‘*juist constitutioneel inzicht*’ de ‘*eenzijdige ijveraars dier dagen*’ vooruit te zijn[124]. En tot die eenzijdige ijveraars rekende Van Vloten óók ‘het baatzieke gros’[125] der Fransgezinde patriot-

122 J. VAN VLOTEN, Anti-Nationale Vertoogen, in: *De Levensbode*, X, 1878, p. 367.

123 J. VAN VLOTEN, Gemeentebestuur en bevolking, in: *De Humanist*, I, 1883, p. 107.

124 J. VAN VLOTEN, Gijsbert Karels Jeugd en jongelingschap, in: *De Levensbode*, II, 1867, p. 130.

125 *De Levensbode*, XI, 1880, p. 450. Zie ook noot 117.

ten, die evenals hun geestverwanten in Frankrijk krachtens Rousseaus leer niet het recht, maar zichzelf op de troon wilden zetten.

Met Gijsbert Karel zag Van Vloten de toekomst aan de Oranjedemocraten, waarbij zich 'betergezinde en verstandiger Demokraten (als een Schimmelpenninck e.a.)' zich moesten aansluiten.[126] Wat was nu dat juiste constitutionalisme? Een stadhouderschap, dat in de woorden van Van Hogendorp 'de schaal effen (zou houden) tusschen de aanzienlijken en het volk'; m.a.w., aldus Van Vloten, het had 'dezelfde grondslagen, waarop onze latere constitutioneele Nederlandsche staat berust, nadat daar namelijk alle aristokratische zuurdesem der oude republiek geheel uit weggenomen werd.'[127] Met zijn wens ten aanzien van de ontwikkeling in de jaren 1780 anticipeerde Van Vloten dus op de verzoening onder Willem I. Gijsbert Karels initiatief liep echter vast op de kortzichtigheid van het stadhouderlijk paar en de verdeeldheid der Oranje-democraten, die bovendien niet tot samenwerking met figuren als Schimmelpenninck konden komen.

Er kleeft echter in Van Vlotens ogen één smet aan Hogendorps optreden: diens houding bij de Brandenburgse interventie. Hij vond die on-Nederlands en meende zelfs dat het incident bij de Goejanverwellesluis te wijten was aan de inertie van de Staten-Generaal, die het handelen aan de Patriotten overlieten, die in dit geval niet anders hadden kunnen doen, dan de Prinses tegen te houden.

De plaats van het Huis van Oranje in onze geschiedenis was dus providentiëel en het dankte die aan Willem van Oranje als een blijvend inspirerende erflater.[127a] De Prins was historischwijsgerig gezien het vat waarin de nieuwe tijdgeest zich onvermengd manifesteerde: zedelijke ernst en inzicht brachten hem tot het calvinisme, maar in tegenstelling tot zijn geloofsgenoten wenste hij de vrijheid die dezen voor zichzelf opeisten niet aan anderen te onthouden. Eerst na die bekering kon hij het volk - in 1572 - voorgaan: het had hem verwacht. Voor zijn overgang tot het calvinisme echter, had hij, op lager niveau, zijn eis om aan

126 J. VAN VLOTEN, Gijsbert Karel in 1787, in: *De Levensbode*, II, 1867, p. 259.

127 *De Levensbode*, II, 1867, p. 132.

127a In 1883 stelde Van Vloten voor om de formule 'Wij, Willem bij de gratie Gods, Koning enz.' te veranderen in 'Wij Willem, door de liefde des volks voor den grondlegger en martelaar zijner vrijheid, erfelijk staatshoofd der Nederlanden', in: *De Humanist*, I, 1883, p. 460.

het hoofd van het land te staan, al waar gemaakt: in tegenstelling tot Filips II, die daardoor zijn plaats verspeelde, wist hij dat hij slechts het staatsbelang kon dienen door de godsdienstige belangen van het volk te ontzien. Ja, hij had niet slechts het recht, maar de *plicht* 'zich tegen een gezag aan te kanten, dat van zoo geheel onnederlandsche beginselen uitging, zoo geheel onnederlandsche bedoelingen had'. Dat hij naar de eerste rang streefde was 'het natuurlijk gevolg niet van den rang alleen, dien hij als een der aanzienlijkste Nederlanders, een der hoogste staatsdienaren innam; maar veel meer nog van zijn gelukkigen natuurlijken aanleg, zijn schrander brein, zijn verheven geest en edel verstand, die hem als van zelf riepen op de plaats, door een ander *(Granvelle*, *Offr.)* te kwader ure ingenomen, en door hem niet uit ijdele eerzucht begeerd, maar als zijn rechtmatige eigendom, als 't ware, opgeeischt'.[128]

Geweldig zedelijk overwicht en scherp inzicht in wat het landsbelang eiste verzekerden Oranje - na 1572 - zijn positie als feitelijk staatshoofd in Holland en Zeeland, waar, door de revolutionaire Staten-vergadering, het onafhankelijk gemenebest geboren was. Want dàt staat centraal in Van Vlotens relaas van de jaren 1572 e.v.: *dat er sinds 1572 in Holland en Zeeland een constitutionele monarchie onder de Prins van Oranje aan het ontstaan was;* een ontwikkeling waarin de Unie tussen Holland en Zeeland van 1575/6 waarbij Oranje van stadhouder werd tot tijdelijk bewindvoerder 'met slechts geringe machtsbeperking' een belangrijke datum was. Ik heb geen plaats om Van Vlotens visie op deze jaren te analyseren, en ik onderstreep dan ook dat hij aan de gebeurtenissen in Brussel bladzijden vol wijdt. Maar het zal niemand verbazen dat de teneur ervan is, dat het hier betrof een strijd van beginselen, 'waarin geen vrome wenschen iets vermochten, en dien geen minnelijke schikking vereffenen kon'.[129] De stelling van Geyl, dat de regeling van Matthias's landvoogdij de *nationale* aspiraties vervulde,[130] komt bij Van Vloten zelfs niet op. Hoe zou *hij* ook bijv. in de groep-Aerschot draagster van het *nationale* belang kunnen zien? hij die nationaal besef en calvinisme onafscheidelijk acht? Maar veelzeggend is dit: hij zag in deze regeling van 8 dec. 1577 wel weer de zo vurig begeerde constitutionele regeling, ja, zelfs beweerde hij dat

128 VAN VLOTEN, *Nederlands Opstand tegen Spanje*, I, p. 37.
129 VAN VLOTEN, *a.w.*, IV, p. 194.
130 P. GEYL, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, deel I (Amsterdam-Antwerpen 1948), p. 253 e.v.

Groen, die haar republikeins noemde, haar ‘eigenlijke aard en strekking’ voorbijzag: ‘Kent toch onze “constitutionele eeuw” iets anders dan dergelijke republieken - onder 't nagebleven uiterlijk van welken verouderden vorstennaam dan ook?’[131]

Ook zijn behandeling van de Unie van Utrecht heeft iets ambivalents, Hij stelt vast dat hier de ‘grondslag van den vrijen Staat’ werd gelegd,[132] maar de nadruk die hij erop legt dat Oranje niets liever dan dit Verbond wilde, verraadt dat ook hij zich van problemen rond Oranjes houding vagelijk bewust was. Het wat lauwe verhaal over de totstandkoming van de Unie deed dan ook al vermoeden dat Van Vloten haar niet van ganser harte bewonderen kon. En inderdaad in 1879, in een ‘opwekkingsrede’ spreekt hij met zoveel woorden zijn bedenkingen uit:

> De heilzame *Eendracht*, in letter en geest door die Unie gehuldigd en aanbevolen, en in 't wakker gemoed van den doortastenden hoofdopstandeling, Prins Willem van Oranje, haar aanlegger en voorstander, levendig werkzaam, vond uit den aard van haar bepalingen, meer op weêrstand van den gemeenschappelijken vijand, dan op de doeltreffende inrichting van een gemeenschappelijk staatslichaam berekend, in geen krachtige eenheid van staatsbewind weêrklank. Zoo leed zij helaas! maar al te veelvuldig schipbreuk op de deerniswaarde verdeeldheid van belangen der zeven ‘souvereine’ of oppermachtige bondgenooten, en hun zich niet minder ‘souverein’ dunkende leden, van welke er geen van alle iets van zijn hooggeroemde oppermacht prijsgeven, of aan 't algemeen belang opofferen wou.[133]

Maar met des te meer hart volgt hij de ontwikkelingen in de zeeprovincies. Daar besloten de Staten van Holland en Zeeland 's Prinsen ‘overigheid en autoriteit’, ook tegenover Anjou, ‘vaster (te) constitueeren en bevestigen’[134]. Op 24 juli 1581 werd het besluit van de Staten van Holland door Oranje in Delft bezworen. En:

> ‘Nog dien eigen avond werd 's Prinzen inhuldiging in zijn nader bevestigde waardigheid, door de Staten van Holland,

131 J. VAN VLOTEN, *Ned. Opst. tegen Spanje*, IV, p. 265.

132 J. VAN VLOTEN, *Nederland tijdens den Volksopstand tegen Spanje*, *1564-1581*, *naar de oorspronkelijke bescheiden* (Schiedam 1872), II, p. 300.

133 J. VAN VLOTEN, *Opwekkingsrede ter doeltreffendste Unieviering*, in: *De Levensbode*, XI, 1880, p. 6.

134 J. VAN VLOTEN, *Ned. tijdens den Volksopstand*, II, p. 358. Ook hier het volgende citaat.

> met een plechtig gastmaal gevierd, bij 't welk zij den nieuwen Vorst *(dit is Oranje*, *niet Anjou*, *Offr.)* ‘met de algemeene Staten uitnodigden, en hen, van 's gemeenen Lands wege, onthaalden.’

De aanbieding van de grafelijkheid aan Oranje zou die ontwikkeling tot een logisch einde hebben gebracht; en de dood van de Prins ziet Van Vloten dan ook als een ramp, een afbreken van de gezonde constitutionele ontwikkeling, die eerst na de val van de Republiek weer op gang zou komen:

> De omstandigheden hebben het niet gewild, dat het daartoe in den striksten zin van 't woord al aanstonds komen zou; dat eerst, in onze dagen, werkelijkheid is kunnen worden, wat toen in hun opzet lag; dat er in den loop der drie daartusschen liggende eeuwen, telkens weder mislukte pogingen daartoe in 't werk zijn gesteld, maar men de eenmaal geboren verbrokkeling van krachten nooit te boven is gekomen, noch haar schadelijke werking heeft kunnen ontduiken of vergoeden. Eerst ten koste van 's Lands verloren en herwonnen onafhankelijkheid is dat allengs kunnen geschieden.[135]

Dit was, zou men kunnen zeggen, de geschiedenis van het *juiste inzicht* van Oranje. Een dag na de bestuursregeling van juli 1581 voltrok zich een gebeuren van nog hogere, want wijsgerig-zedelijke betekenis: de afzwering van de koning op 25 juli 1581.

Natuurlijk ontgaan ook Van Vloten de staatsrechtelijke aspecten niet; zich op Kluit beroepend, stelt hij, dat men met de Afzwering niet beoogde een ‘vrije zoogenoemde Republiek’ op te richten, of een democratische, aristocratische, of aristo-democratische regeringsvorm in te stellen, maar ‘eenen zoogenoemden constitutioneelen hertog en graaf’ aan het hoofd van de staat wenste.[136] Maar, zoals gezegd, de Afzwering had een hogere betekenis: het was de bezegeling van het recht van een volk op vrije, verstandelijke en zedelijke ontwikkeling. En Van Vloten, die met nadruk stelt, dat men de hoofdreden voor de afzwering ‘verbloemd en verduisterd’ heeft, eindigt dan ook zijn beschouwing en tevens zijn boek met de volgende peroratie:

> Het was een zaak van louter zedelijke behoefte, waarbij alleen de kracht van den zedelijken aandrang, niet de stoffelijke getalsterkte der belanghebbende partijen in aanmerking komen mag. Anders had deze ook boven gene moeten zege-

135 J. VAN VLOTEN, *a.w.*, II, p. 360.
136 J. VAN VLOTEN, *a.w.*, II, p. 360.

> vieren, gelijk zij nu - in spijt harer meerderheid in aantal - zoo kennelijk het onderspit dolf. Het beroep dus ook op die meerderheid toont juist de innerlijke zwakheid harer beginselen en de voosheid harer natuur, tegenover de voortschrijdende kracht van den menschelijken aanleg. Die aanleg tot voortdurende ontwikkeling en veredeling te volgen, is de roeping van den mensch; en vorsten, als Filips, die hem dat beletten, kerken en geloofsrichtingen, zo mogen dan op roomsche of onroomsche, middeneeuwsche of zoogenoemde moderne leest geschoeid zijn, die hem dat verhinderen en aan eigen beperkten gezichtskring binden wilden, zullen zich steeds vergeefsche moeite daar toe geven, hoe talrijk aanvankelijk het aantal dergenen moge zijn, dom en onberedeneerd of zelfzuchtig en baatziek genoeg, om zich voor een goede poos, aan hun zijde te scharen.[137]

Juist inzicht en zedelijke invloed: de Prins had beide, maar in combinatie kwamen ze gedurende de geschiedenis der Republiek niet meer voor. Oldenbarnevelt en Slingelandt hadden inzicht, maar zij misten de zedelijke invloed. Maurits had slechts de laatste; zijn handicaps waren: zoon te zijn van Anna van Saksen: zijn *aanleg;* en de vroege dood van zijn vader: zijn gemis aan *opvoeding*. De Witt was zedelijk leidsman van de staat maar bleef partijman. Willem III had zowel het ene als het ander, maar hij werd gedomineerd door zijn Europese politiek. Willem IV scheen te zullen slagen, maar hij was besluiteloos en zijn premature dood maakte ook aan die verwachtingen een eind.[138] Maar wat haar lotgevallen ook geweest zijn: de dynastieke politiek der Oranjes was tevens nationale politiek. Eigenbelang was hier tevens landsbelang. Inzicht ging hier met zedelijke invloed samen.

Van Vloten gaat door voor een typische vertegenwoordiger van het positivistische spinozisme, een spinozisme dat zijn mystiek verloren had. Hij zou ongetwijfeld zelf de strekking van dit oordeel beaamd hebben, al zou hij daarop meteen hebben

137 J. VAN VLOTEN, *a.w.*, II, p. 361/2.

138 Voor De Witt zie: noot 101.
Voor Willem IV zie: *De Levensbode*, X, 1878, p. 380: ‘Ware Willem IV in 't leven gebleven, wellicht dat toen werkelijk de hechte grondslag had kunnen gelegd worden voor een geregeld erfelijk staatsbewind, doch dan zeker in geen anderen dan den staatswettelijken geest van tans’.

laten volgen, dat de positivisten niet meer deden dan de weg volgen die Spinoza gewezen had. Wanneer men dat opvat als een van de meer beminnelijke symptomen van zijn monomanie, dan doet men hem zelfs meer tekort dan hem in dat geval, waarschijnlijk welkom zou zijn, want de inpassing van het modern positivisme in zijn spinozisme was niet wezenlijk. De onduidelijkheid die hij hen verweet die niet openlijk met alle godsgeloof braken, was er ook bij hem: door zijn monisme. Het zedelijke beginsel, vaste kern in de eeuwigheid, doorstraalde op mystieke wijze de historische realiteit: soms hel soms zwak, soms in hele bevolkingsgroepen (de Geuzen), soms in begenadigde personen (Socrates, Jezus, Spinoza, Oranje, en een reeks mindere goden uit het vaderlandse pantheon). Zijn benadering van de natuurwetenschappen was dan ook niet meer dan een facet van zijn anti-theologie; Fruin had God, voor zover hij in hem geloofde een plaats buiten de natuur en de geschiedenis toegedacht,[139] en trachtte op zijn eigen wetenschappelijk terrein even exact de causale samenhangen vast te stellen als bijv. zijn vriend F.C. Donders op het zijne. Deze vorsers stonden midden in een beweging, die veel breder was dan wat men met de Franse term positivisme pleegt aan te duiden, - ook de Romantiek valt er in haar wetenschappelijke aspecten onder[140] - en die men daarom beter met de Engelse term *scientism* zou kunnen aanduiden. Voor Van Vloten was en bleef het spinozisme de grote belevenis; voor Fruin werd het de opkomst van de natuurwetenschappen. Wat voor een Thorbecke, een Opzoomer een doorganshuis was geweest, werd voor Van Vloten een permanente woning.

Dat was de oorzaak van het eeuwige misverstand tussen Van Vloten en Fruin: zij leefden wat dit betreft zelfs in een andere tijd. Meer dan op het wat faciele, later geschokte, vooruitgangsgeloof van de negentiende eeuw[141] was op Van Vlotens concep-

139 R. FRUIN, De nieuwe historiografie, in: *Volks-Almanak voor het jaar 1867*, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, p. 152 e.v.

140 Eigen onderzoek naar de opkomst der nieuwe geneeskunde in de jaren 1840 e.v.j. bevestigt Romeins mening dat de romantiek in de rationele sfeer der wetenschap de begrippen wording, groei e.d. opriep *en de verscherpte behoefte tot een uiterst nauwkeurige waarneming ervan*. Zie J. Romein, Franciscus Cornelis Donders, specialist tegen wil en dank, in *Erflaters van onze beschaving*, 8e druk (Amsterdam-Antwerpen 1959), p. 686.

141 Wanneer Fruin betreurt dat door de dood van Don Miguel in 1500 de weg naar de rampzalige personele unie met Spanje geëffend werd, houdt Van Vloten hem voor dat niets gemakkelijker is dan aan de schrijftafel, 'het effen geschiedpad af te bakenen, waarover het ontwikkelingskarretje van een of ander volk, als van zelf had kunnen voortrollen...', in: Van Vloten, *Ned. tijdens den Volksopstand*, I, p. 1/2.

tie van de 'Erziehung des Menschengeschlechts' van toepassing wat Bertrand Russell zei over het evolutionisme in het algemeen:

> Evolutionism, in spite of its appeals to particular scientific facts, fails to be a truly scientific philosophy because of its slavery to time, its ethical preoccupations, and its predominant interest in our mundane concerns and destiny.[142]

Maar ook in een ander opzicht was Van Vloten wat zijn geschiedbeschouwing betreft, een man van vóór 1848. Of liever: nu de winst van 1848 binnen was, kon ook een man als Van Vloten, die men niet als de Siegenbeeks en Van Kampens van 'kwijlende leeghoofdigheid' - aldus Colenbrander -,[143] kon beschuldigen, een conciliante geschiedschrijving voorstaan, en ik meen zelfs, zulks in tegenstelling tot J.W. Smit, dat dit de teneur van de hele liberale geschiedschrijving is geworden, nadat de aanzet tot een opponerende richting door de liberale zege van 1848, die wellicht ook in dit opzicht op een presenteerblaadje werd aangeboden, door verlies aan momentum op niets uitgelopen was.

Smit stelt: 'De onpartijdige en conciliante richting was - in de geschiedenis en in de politiek - meer een malaise-verschijnsel dan een bewust revisionistische houding. Voor dat laatste ontbrak de gezette wil tot een hernieuwd onderzoek van de oude geschilpunten.'[144]

Dit is juist en wel even juist als dat Van Vlotens conciliante geschiedschrijving inderdaad de vrucht was van een bewust revisionistische houding, al bleef hij zelf dan gevangen in 18e eeuwse wijsgerige concepties. Als Van Vloten op een van de eerste bladzijden van zijn foliant over het tijdvak 1648-1672 (uit 1879) zich voorneemt om 'tot leering voor 't nageslacht' het ontstaan van 'de tweespalt' ten tijde van de Republiek na te gaan, en zich daarbij boven 'verouderde partijzucht en vooroordeel'[145] wil stellen is hier niet aan het woord een man, die de Selbstzerfleischung van de natie heeft meegemaakt, maar een die de verkregen nationale eenheid wil veilig stellen in een wereld, waarin de grote naties hun plaats opeisen of niet lang geleden

142 BERTRAND RUSSELL, *Mysticism and Logic and other essays* (Melbourne-London-Baltimore 1953), p. 37.
143 Bij SMIT, *a.w.*, p. 71.
144 SMIT, *a.w.*, p. 71.
145 VAN VLOTEN, *Gesch. van Ned. Volk en Staat*, I, p. 5.

ingenomen hebben. Zo'n man kon, zonder het gevaar te lopen voor 'slijmgast' gescholden te worden, vaststellen:

> Wij zijn gelukkig den tijd voorbij, althans wij behooren dat te zijn, waarin men die beide namen van Maurits en Oldenbarnevelt niet zonder den hartstocht der partijzucht kon uiten. Wij mogen ons overtuigd houden, 'dat geen van beiden iets anders voorhad dan het heil des lands'.[146]

Conciliant was hij dus, maar bij de Siegenbeeks c.s. ging hij niet in de leer. Wèl zijn er echter treffende overeenkomsten tussen zijn visie en die van een Wiselius, door Smit in zijn mooie tweede hoofdstuk genoemd een oudere voorloper van het '1848-liberalisme'. Met de 'linkse' partiot Wiselius[147] verbond hem de unitarische staatsidee, de afkeer van de regenten, die echter niet zover gaat dat hij de grote figuren van De Witt en Oldenbarnevelt schuldig verklaart, maar wel zover dat zij z.i. het slachtoffer werden van hun eigen regeringssysteem. Met Wiselius deelde hij niet diens animositeit jegens de koophandel, maar wel was zijn oordeel over de kooplui lauw[148] en van bewondering voor Amsterdam was niets te bespeuren, wat meê in verband zal staan met de late Alteratie van de stad. Zelfs de overeenkomst in hun beider conceptie van het vrijheidsbegrip is frappant:

> Het vermogen een onbelemmerd gebruik te maken van de regten der natuur voorzooverre die niet aan de burgermaatschappij zijn afgestaan, en te gehoorzamen aan billijke wetten die uit den boezem des volks regelmatig zijn voortgevloeid, en alzoo den algemeenen wil uitdrukken.[149]

Aldus de formulering ervan door Wiselius. Van Vloten zou er amen op zeggen.

Maar er is één punt waarop Wiselius en Van Vloten lijnrecht tegenover elkaar stonden: voor Van Vloten was de Opstand het hoogtepunt van onze geschiedenis, terwijl Wiselius die om zijn particularistische tendenties veroordeelde[150] en de Afzwering, voor Van Vloten een Sternstunde der Menschheit, aldus typeerde: 'men had eenen Dwingeland voor eene menigte kleine Tyrannen verwisseld'. Dat laatste is Van Vlotiaans gezegd, al-

146 VAN VLOTEN, *Radicalisme*, p. 16.
147 SMIT, *a.w.*, p. 74 e.v.
148 VAN VLOTEN, *Gesch. van Ned. Volk en Staat*, I, p. 68 (over armoede, ongelijke inkomstenverdeling enz.).
149 Bij SMIT, *a.w.*, p. 98.
150 Bij SMIT, *a.w.*, p. 77.

leen: 1581 was voor dat vonnis nog te vroeg, het was nog een tijdstip vol beloften!

Toen ik mij voornam om Van Vlotens spinozisme en liberalisme als uitgangspunten te nemen voor een nadere beschouwing van zijn persoon en werk, was dat niet, omdat ik een zo nauwe relatie tussen beide vermoedde, of zijn spinozisme zelfs maar serieus nam. Nog minder in de verwachting dat zijn spinozisme en liberalisme zo harmonieus zouden samenkomen in een geducht nationalisme dat naast typisch Nederlandse kanten, ook zeer on-Nederlandse aspecten vertoont. Nederlands is het natuurlijk door zijn ethische inslag en zijn neiging om zich, van alle vreemde smetten vrij, te bepalen tot het kleine plekske grond. Nergens komt dit duidelijker tot uiting dan in zijn visie op de verhouding tussen Noord en Zuid. Van Vloten betreurde maar weinig meer dan Fruin de scheiding in de 16e eeuw, ofschoon hij anders dan deze de oorzaak ervan niet zocht in een verschil in landaard, maar in de uiteenlopende godsdienstige ontwikkeling, waarvoor hij overigens geen verklaring geeft, blijkbaar uitgaand van de gedachte dat de geest nu eenmaal waait waarheen hij wil; en wat de constructie van het Congres van Wenen betreft, die noemt hij een ‘onhandigheid’ die dus terecht ongedaan is gemaakt.

Maar dat nationalisme had in zijn excessieve zendingsdrang, die weliswaar naar binnen was gericht, iets dat zijn tijdgenoten als overdreven, ja, belachelijk toescheen, maar in een meer explosief cultureel en politiek milieu een veel groter, en in menig opzicht, bedenkelijke, werking had kunnen hebben.

In Nederland was hij een man van 1848, maar in Duitsland zou hij een Achtundvierziger als Ernst Moritz Arndt geweest zijn. Diens roep om vrijheid, eenheid, en afkeer van de Franse overweldigers, diens democratische, ‘volkse’, inslag, zijn keuze ten tijde van het Frankforter Parlement voor de liberale Erfkeizerlijken, zijn paedagogisch streven, - het kost maar weinig moeite om Van Vloten een dergelijke rol in overeenkomstige omstandigheden te zien spelen. Ook zijn billijking van Bismarcks optreden tegen ‘een stuk of wat weerbarstige Duitsche staten’[151] en diens politiek ten aanzien van Frankrijk passen in dat beeld. Want deze liberaal, wiens liberalisme dat van de Duitse professor was, eerder dan van een representant van een opstrevende

151 Bij MEES-VERWEY, *a.w.*, p. 75.

nieuwe sociale, economisch machtige klasse, was ook in zijn waardering van de betekenis van het individu zeer consequent: de rol die hij aan de grote persoonlijkheid in de geschiedenis toekende was zeer groot, en niet alleen ging zijn bewondering uit naar Oranje en Coornhert, maar ook naar figuren die een andere soort virtus bezaten, zoals Cromwell, de Grote Keurvorst, Frederik de Grote en Bismarck (maar niet naar Napoleon, de tyran!).

En ook zijn verheerlijking van de staat, spinozistisch gefundeerd als zij was, past in de Duitse traditie, die overigens - we hebben het gezien - in de jaren 70 de progressieve liberalen onder haar beslag kreeg.[152]

Het komt mij voor dat deze 'Duitse' kant van Van Vloten niet uit het oog verloren mag worden, als we een verklaring willen geven voor het feit dat zijn optreden zowel voor tijdgenoten als nageslacht iets 'vreemds' had.

Men heeft zich hiervan in zijn tijd waarschijnlijk nauwelijks rekenschap gegeven, omdat het, en dat is begrijpelijk, vooral zijn kruistocht tegen de Kerk was, in de eerste plaats tegen dat bolwerk van de liberalen, de modernen, die de publieke opinie in beweging bracht. Daarachter verdween ook dat andere 'vreemde', in dit geval anachronistische, van zijn activiteiten, namelijk zijn opereren ogenschijnlijk vanuit de (natuur-) wetenschappelijke sfeer van Comte, Spencer, Moleschott en Darwin, maar in werkelijkheid vanuit die van Spinoza en de Duitse Aufklärung, van Kinker, en van liberalen als Wiselius, Roest van Limburg en Donker Curtius.[153] Van Vloten was behalve een 19e eeuwse

152 Spinoza betekende voor Van Vloten wat Hegel voor generaties Duitse intellectuelen betekend heeft. Zie ook hiervóór p. 169 waar Opzoomer zegt, dat Hegel vooral op Spinoza steunde. Dat Gorter ook een spinozistische fase heeft gekend (zie zijn vertaling van de *Ethica*) is algemeen bekend. Maar interessant in dit verband is ook, dat het nieuwste licht van het Franse marxisme, Louis Althusser van de Ecole Norm. Sup. en zijn leerlingen, waarvan Régis Debray er een is, Spinoza boven Hegel stellen. Zie George Lichtheim, A New Twist in the Dialectic, in: *The New York Review of Books*, January 30, 1969, p. 36, 3e kolom. Ook weer merkwaardig als men bedenkt dat Althusser c.s. het marxisme niet alleen trachten te 'onthegelen', maar zelfs te 'onthistoriciseren'. Van Vloten haalde zijn geschiedenis-conceptie niet bij Hegel, maar bij Lessing-Herder-Muntinghe.

153 De opmerking van *Donker Curtius* tegen Willem II in 1848: 'Ik zie in het constitutioneel koningschap den eenig mogelijken waarborg in dit land tegen eene oligarche die de individueele en politieke vrijheden belaagt, en tegen de rampen der onderlingen jaloezy van regeerzuchtigen' (bij Smit, *a.w.*, p. 53 noot) had Van Vloten kunnen maken. Ook Van Vloten zou een effectief constitutioneel koningschap met scherp omlijnde min. verantwoordelijkheid boven de mogelijkheid van oligarchische intrigues verkozen hebben (zie: M.J.F. Robijns, *De Radicalen in Nederland* (1840-1851) (diss. Leiden 1967), p. 83.
De brochure *Liberalismus* door MR. T.M. ROEST VAN LIMBURG (Leiden 1837) is tot in zijn woordgebruik en redeneertrant Van Vlotiaans. Zie b.v. p. 8/9 over de bestemming van de mens als zichzelf besturend wezen, over de mensheid als opgroeiend kind; en op p. 18: 'Toen begon de opstand ook in het burgerlijke (*tijdens de reformatie*, *Offr*); en Nederland besliste de groote vraag, of Europa slaven zou dragen of menschen.' Maar ook hij moet van een regering door het gepeupel niets hebben: p. 23.

nationaal-liberaal van het Duitse type, ook een humane 18e eeuwer die vertrekkend bij 1848, het nieuwe politieke en sociale begin van de jaren 70 e.v.j. heeft kunnen bereiken, hoog over de brug van het spinozisme, terwijl hij op die tocht meewarig kon neerkijken op zijn ‘deerniswaarde’ generatiegenoten, die als voortstrompelend voetvolk meer en meer hun liberaal ideaal als een fata morgana zagen terugwijken en het één voor één begaven.

[Aantekening]

Het archief-Weitzel, een bijdrage tot de kennis van koning Willem III en zijn regering
door G.J. Hooykaas

Het is een bekend feit dat het geschiedonderzoek over de tweede helft van onze negentiende eeuw een grote achterstand heeft in te halen. Typerend voor deze situatie is niet zozeer dat er geen wetenschappelijk verantwoorde biografie over koning Willem III bestaat - het merkwaardige boek van C.W. de Vries is immers nauwelijks au sérieux te nemen[1] -, als wel dat de geschiedschrijving aan een dergelijke monografie nog niet toe is omdat het haar aan essentiële informatie van allerlei aard ontbreekt. Belangrijk archiefmateriaal is nog in partikulier bezit, een aantal wel overgedragen archieven wacht op inventarisatie, andere archiefkollekties waren slechts te raadplegen na speciale ministeriële machtiging.

De laatste tijd is in deze situatie echter enige verandering gekomen, waardoor o.a. het belangrijke archief-Weitzel, dat in 1918 aan het Algemeen Rijksarchief in eigendom werd overgedragen, voor onderzoek en publikatie toegankelijk is geworden.

Generaal-majoor A.W.P. Weitzel (1816-1896), minister van Oorlog in de jaren 1873-1875 en 1883-1888, schreef onder de verzameltitel Merkwaardigheden uit mijn leven mémoires, die onmisbaar zijn voor ieder die zich met Willem III bezig houdt[2]. De journalist P. van 't Veer publiceerde bij de uitgeverij De Arbeiderspers uit deze Merkwaardigheden een bloemlezing, die veler aandacht trok[3]. Een uitgave waarover men zich kan ver-

1 C.W. DE VRIES, *Overgrootvader koning Willem III*, Amsterdam 1951. Vgl. J.C. BOOGMAN, Een eenzijdig boek over koning Willem III, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 8, 's-Gravenhage en Antwerpen 1954, p. 59-66.

2 Deze mémoires vormen het hoofdbestanddeel van het archief. Vgl. voor een beschrijving van de kollektie-Weitzel *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, XLI dl. 1, 's-Gravenhage 1918, p. 504-506.

3 *Maar Majesteit!*, *koning Willem III en zijn tijd; de geheime dagboeken van minister A.W.P. Weitzel* bewerkt en ingeleid door P. VAN 't VEER, Amsterdam 1968.
Op p. 21 van zijn boek vermeldt Van 't Veer dat er zich op het Koninklijk Huisarchief nog een bundel met papieren-Weitzel bevindt, die op last van koningin Emma werd verzegeld en pas in 1990 zal worden ontzegeld. Naar de direkteur van dit archief mij meedeelde is deze bundel voor zover na te gaan nimmer verzegeld geweest, hetgeen gezien de herkomst uit het Krijgsgeschiedkundig Archief in 1955, ook niet op last van koningin Emma kan zijn geschied. De termijn 1990 werd waarschijnlijk bepaald door degeen die de stukken in 1920 aan het Krijgsgeschiedkundig Archief schonk.
Men moet van de bewuste bundel overigens geen nieuwe onthullingen verwachten; hij lijkt slechts voorstudies van Weitzels gedenkschriften te bevatten.

heugen, maar die ook bedenkingen oproept omdat de wijze waarop Van 't Veer het koningschap van Willem III voor arbeiders verklaart, niet bevredigt. Al dadelijk dringt zich de vraag op: waarom geen wetenschappelijke uitgave? Van 't Veers opvatting dat Weitzel de kans moest hebben zijn denkbeelden te ontvouwen 'ongehinderd door tegenspraak, op zijn hoogst lastig gevallen door een inleiding waarin hij zelf met zijn partikulier en groepsbelang werd verklaard'[4], voldoet niet aan de historikus die andere eisen stelt.

De beroepsofficier en typische vakminister Weitzel, wiens herinneringen voornamelijk van belang zijn voor de jaren 1870 en 1880, was geen man met scherp omlijnde politieke opvattingen. Blijkens zijn beschouwingen over de partijverhoudingen in die tijd was hij echter niet verstoken van politiek inzicht.

> 'De afstand tusschen conservatieven en liberalen was weleer grooter dan thans.'
> De conservatieven, over het algemeen dogmatieke Christenen - ook Mr. Heemskerk is nog steeds zoo rechtzinnig protestant als een remonstrant dit zijn kan -, waren vroeger veel genegen aan het bijzonder onderwijs concessiën te doen - Heemskerk heeft dit in 1868 bewezen -, maar de steeds klimmende eisschen der antirevolutionnairen en de overmoed der ultramontanen hebben hen tot ander inzicht gebracht. De conservatieven kunnen ten deze niet veel anders doen, dan wat ook de gematigde liberalen zouden willen.
> De conservatieven zouden in Indië eene andere politiek hebben gevolgd en er meer bij het oude zijn gebleven, maar zij begrijpen dat men daar niet terug kan. Zij zijn verstandig genoeg om er niet te willen reageren en blijven dus eenvoudig het voetspoor drukken der liberalen.

De conservatieven mogen in beginsel aannemen dat het

4 *Hollands Maandblad*, jg. 10, Amsterdam 1968, p. 30.

recht van het Huis van Oranje op de Kroon der Nederlanden is een historisch recht; zij mogen aan de liberalen verwijten de leer te zijn toegedaan dat het souvereine volk dit recht slechts aan gezegd Huis heeft opgedragen, in de praktijk zijn beiden gebonden door de grondwet, die de Koninklijke macht omschrijft, en door de eigenaardigheden van Hem, die tijdelijk met die macht is bekleed.

De conservatieven zouden den Koning in beginsel meer initiatief, meer gezach in staatszaken willen toekennen, in de oppositie beklagen zij zich dan ook dikwerf over het niet genoeg eerbiedigen van 's Konings praerogativen, maar zijn ze aan de regeering dan zien ze dat de persoonlijkheid des Konings niet anders gedoogt en dan zijn ze verplicht te handelen gelijk de liberalen'[5].

De auteur komt dan ook tot de volgende konklusies.

'In weerwil van eenige tegenstrijdige aspiratien, die wellicht nu en dan bij hem opwellen, is Mr. Heemskerk dus niets anders en kan hij ook niets anders zijn dan een gematigd liberaal'[6].

'Zonder de hevige verbittering die sedert 1868 tusschen hen is blijven bestaan, zouden liberalen en conservatieven zich hoogst waarschijnlijk reeds lang vereenigd en hunne gezamenlijke krachten tegen antirevolutionairen en ultramontanen gekeerd hebben'[7].

Het hoofdthema van de Merkwaardigheden, die gedeeltelijk in dagboekvorm zijn geschreven, is de persoon van Willem III. Aanvankelijk was Weitzels visie op de koning nog vrij gematigd. Zo noteerde hij onder 1866:

> 'Als Willem III niet gebonden was door een grondwet zouden wij nu en dan wonderlijke dingen beleven, maar een helder oordeel zou ik hem niet durven ontzeggen en hij is wezenlijk een deskundige in zaken, waarop hij zich heeft toegelegd'[8].

5 Archief-Weitzel, nr. 8. Overeenkomstige beschouwingen treft men o.a. ook aan bij J.T. BUYS. Vgl. b.v. diens artikel E e n c a s u s p o s i t i e, *De Gids*, jg. 38 dl. 4, Amsterdam 1874, p. 58-62.
6 Archief-Weitzel, nr. 8.
7 T.a.p.
8 Archief-Weitzel, nr. 4.

Maar dergelijke passages komen voor latere jaren nauwelijks meer voor en het overheersende beeld dat de lezer krijgt, is dat van een volslagen onredelijke koning, die scènes maakte met bijkans iedereen, wiens taktloze uitlatingen en vulkanische woedeuitbarstingen voor zijn ministers een nachtmerrie waren, en die zich bovendien herhaaldelijk aan de staatszaken onttrok. Een geluk was, dat hij over het algemeen geen doorzetter was; de koning was 'te zwak van karakter om consequent te zijn'[9].

Deze visie wordt gestaafd met talloze krasse voorbeelden. Van 't Veers selektie getuigt ervan op bijna iedere bladzijde. Ik herinner slechts aan de houding van de koning inzake de trouwplannen van de prins van Oranje, waarover Weitzel in samenwerking met Fransen van de Putte twee uitvoerige en gedokumenteerde memoranda schreef. De vader sprak zijn veto uit over de wens van zijn oudste zoon in het huwelijk te treden met een gravin Van Limburg Stirum, terwijl hij zelf wilde hertrouwen met een dubieuze Franse operazangeres die hij op onregelmatige wijze in de adelstand verhief.

Was de koning dan niet goedhartig, meelevend met zijn volk? Karakteristiek zijn Weitzels volgende uiteenzettingen.

> ''t Is waar, men heeft ter eere van zijn goed hart veel gesproken, geschreven, gedicht en gezongen na den watersnood van 1861. Ontegenzeggelijk heeft zijne persoonlijke inmenging toen belangrijk veel goeds bewerkt en dien lof zal hem worden gegeven tot bij het late nageslacht; maar welke opofferingen heeft hij zich bij die gelegenheid getroost? De Koning is een ijzersterk man, gelijk weinigen bestand tegen koude en vermoeienissen. Als men dit weet, dan kan men het geene opoffering noemen eenige uren, gehuld in bont en pelsen, in de open lucht in sneeuw en op ijs door te brengen. Hij doet hetzelfde iederen winter voor zijn vermaak op zijne jagdvelden rondom het Loo. Het bewijst niets voor zijn hart'[10].
>
> 'Ik heb de innige overtuiging dat Koning Willem III al zeer weinig over heeft voor Nederland, maar van meening is dat Nederland voor hem alles behoort over te hebben. In zijne oogen is Nederland zijn land, zijn goed, zijne bezitting; hij is door God gezonden om die bezittingen naar zijne inzichten te regeeren; alles wat zich daartegen verzet is onrecht,

9 Idem, nr. 11.
10 Idem, nr. 10.

> dat hem wordt aangedaan; wat men voor hem doet is plicht, men is hem dat schuldig; wat hij doet ten gevalle van anderen is genade, maar hij is niemand iets schuldig; wat hij doet tot hun nadeel is doodeenvoudig en natuurlijk, 't is immers slechts eene uiting van zijn Koninklijken wil, waarover hij zich aan niemand heeft te verantwoorden. Men kan ten volle van hem zeggen, wat eene Koningin heeft gezegd van de laatste Stuarts: "leur conscience semble fascinée par l'idée de leur droit sans qu'aucun devoir précis y réponde"'[11].

Weitzels opinie over koningin Sophie en de prinsen steekt wel heel gunstig af bij zijn beeld van Willem III. Over 's konings eerste vrouw, wier huwelijk een volslagen mislukking was, noteert hij 'dat de Koning zich niet ontziet zijne ziekelijke gevoeligheid ten aanzien van den eerbied dien men hem is verschuldigd ook ten haren opzichte aan den dag te leggen'[12].

In zijn beschrijving van Sophie's belangstelling voor allerlei zaken laat hij duidelijk uitkomen, dat zij over hoedanigheden beschikte die de koning zo node ontbraken.

'Nimmer spreekt zij een minister of zij toont hem op de hoogte te zijn van hetgeen hij verricht, bijv. van de maatregelen die hij voorbereidt of genomen heeft, van al de eenigzins belangrijke wetten door hem aan de Tweede Kamer aangeboden, van het onthaal dat ze daar vinden enz. Steeds toont zij daarbij warme belangstelling in het welzijn van den lande en niet zelden leedgevoel wegens de moeilijkheden en teleurstellingen, waaraan een minister zoo vaak is blootgesteld.

De Koningin trekt u aan in dezelfde mate waarin men zich helaas door den Koning afgestoten gevoelt'[13].

's Konings zonen Willem en Alexander waren ontwikkelde, scherpzinnige prinsen met wie te redeneren viel[14]. Weitzel achtte Alexander zelfs 'allezins in het bezit van begrippen die men bij een constitutioneel Koning kan verlangen aan te treffen'[15].

11 T.a.p. Vgl. Les derniers Stuarts, impressions et pensées d'une reine, *Revue des Deux Mondes*, dl. 9, Paris 1875, p. 483. Dit artikel was geschreven door koningin Sophie.

12 Archief-Weitzel, nr. 10.

13 T.a.p.

14 Vgl. Weitzels opmerking 'dat er nimmer sprake is van een eigenlijk overleg, van eigenlijke beraadslagingen tusschen den Koning en zijne ministers. Men kan met den Koning niet overleggen dewijl het onmogelijk is met hem te redeneren.' Archief-Weitzel, nr. 10.

15 Idem, nr. 14.

Het wordt tijd om zich af te vragen of het vernietigende beeld dat van Willem III uit de Merkwaardigheden oprijst, wel betrouwbaar is. Is Weitzels visie niet eenzijdig gekleurd, is zijn toon vaak niet rankuneus en verbitterd?

Van rankune is Weitzel zeker niet altijd vrij te pleiten. Zijn aantekeningen over de militaire specialiteiten in de Kamer De Roo van Alderwerelt en Stieltjes, en ook over zijn eigen aftreden als minister in 1875 laten hierover geen twijfel bestaan[16]. Rankune jegens Willem III? Het klinkt aannemelijk. De koning weigerde immers ettelijke keren om Weitzel tot luitenantgeneraal te bevorderen, hoewel deze in 1875 en 1886 door de Raad van Ministers hiervoor werd voorgedragen[17]. Toch lijkt mij de toon van de Merkwaardigheden vooral te zijn gekleurd door de verbittering van de monarchist Weitzel, die van nabij zag hoe Willem III zijn koninklijke plichten vervulde. Want de teneur van de mémoires lijkt mij betrouwbaar en juist. De gedenkschriften van De Casembroot[18] bewijzen dat ruimschoots. Trouwens, niet alles wat Weitzel meedeelt over Willem III is geheel nieuw. Een en ander was al wel bekend. Ik herinner hier aan de onthullende brief van Van Rappard uit 1849, waarin de direkteur van het Kabinet des Konings bij een vertrouwd korrespondent zijn hart uitstortte:

> ‘hoeveel is er sedert Maart van dit jaar niet voorgevallen! Het is mij nog somwijlen als een droom, en wel een droom met zeer benaauwende oogenblikken; maar ook in den volkomen ontwaakten toestand gevoel ik mij niet behagelijker, en zie ik de toekomst zeer donker in. Ik had mij in den aanvang gevleid, dat zekere persoonlijkheid als met een nieuw leven zou zijn bezield geworden door het besef van het hoog belang der positie, waarin zij als door een' plotselingen schok werd geplaatst; maar ook deze illusie is, met zoo vele anderen, reeds verstoord. Het n a t u r a m e x p e l l a s is ook hier weder bevestigd geworden. Men houdt zich goed, zooveel men kan; maar op den duur zal het, vrees ik, niet gaan. Het physieke werktuig voert den boventoon. Het intellectuële leven is zoo zonderling gecomponeerd, als ik nog immer aantrof, en het

16 Vgl. Van 't VEER in *Maar Majesteit!*, p. 13.

17 Van de slordigheden die in Van 't Veers uitgave voorkomen, is de meest in het oog vallende de vermelding op het fantasiekaft van de rang van luitenant-generaal.

18 Herinneringen uit mijn leven gedurende mijne betrekking als gouverneur van Z.K.H. den Prins van Oranje, 1849-1858; Algemeen Rijksarchief.

> hart! wat valt daarvan te zeggen, als het eert uwen vader en uwe moeder bevonden wordt daarin geen wortel te hebben geschoten! Ik kan en mag er niet meer van zeggen; maar het is bedroevend'[19].

Toch is hiermee over de betrouwbaarheid van de Merkwaardigheden nog niet alles gezegd. Weitzel onderneemt namelijk een poging om het gedrag en karakter van Willem III te verklaren en komt dan tot de konklusie, dat de koning leed aan een 'sentiment personnel excessif', aan grootheidswaanzin, aan partiële krankzinnigheid, geërfd van zijn overgrootvader en grootvader de tsaren Peter III en Paul I. Deze theorie is een volslagen onhoudbaar staaltje van amateurpsychiatrie dat door een redakteur van de Psychiatrische Bladen, aan welk tijdschrift Weitzel twee opstellen over krankzinnigheid en erfelijkheid in Europese vorstenhuizen aanbood, in een paar zinnen werd uiteengerafeld[20].

Een belangrijke these van de Merkwaardigheden vormen Weitzels beschouwingen over de gevolgen van de gedragingen van Willem III voor de gang van zaken in de politiek. Om de koning buiten belangrijke fasen van de besluitvorming te houden werden de notulen van de Raad van Ministers, waarvan het staatshoofd afschriften kreeg, opzettelijk onbeduidend gehouden. Een rekonstruktie van het beleid, en van de overwegingen die daarbij een rol speelden, op grond van die notulen is dan ook niet mogelijk[21]. Veel ministers die in principe wel met de koning wilden samenwerken om allerlei kwesties bij K.B. te regelen, werden door de vaak onhandelbare vorst gedwongen

19 A.G.A. van Rappard aan C.J. van Assen, 26 augustus 1849, gepubliceerd in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, dl. 80, Groningen 1966, p. 253. Vgl. C.W. de VRIES, *Overgrootvader koning Willem III*, p. 255-257.

20 *Maar Majesteit!*, p. 211. Vgl. voor 's konings 'geestelijke inzinkingen' tegen het eind van de jaren 1880 Van 't Veers opmerkingen op p. 206.
Het is de bewerker kennelijk ontgaan dat Weitzel één van zijn opstellen wel degelijk geplaatst kreeg. Zie A.W.P. WEITZEL, Twee Keizers, *Psychiatrische Bladen*, dl. 9, Amsterdam 1891, p. 47-78. De konjektuur op p. 208 van *Maar Majesteit*! moet dan ook vervallen.
In het voorbijgaan wijs ik erop dat Weitzel ook een psychiatrische verklaring had voor het karakter van prins Alexander. Hij zou lijden aan droefgeestigheidswaanzin.

21 *Maar Majesteit!*, p. 48-50. Eerder gepubliceerd door J. WOLTRING in *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1849-1919*, tweede periode 1871-1898 dl. 2, 's-Gravenhage 1965, p. 148-150.

zich tot de Staten-Generaal te wenden om regelingen bij de wet tot stand te brengen. In De leden onzer dynastie schrijft Weitzel hierover:

> 'Er is in de laatste jaren veelvuldig geklaagd over ongepaste inmenging van de Staten Generaal in aangelegenheden, die uitsluitend ter compententie stonden van het uitvoerend gezach, en over wettelijke regelingen daar, waar regeling bij Koninklijk besluit volgens de Grondwet allezins geoorloofd en misschien geboden ware geweest. Velen zien hierin aanranding van de Koninklijke prerogativen, het banen van een weg naar de republiek, enkelen zelfs schending van de Grondwet. Sommige ministers en Kabinetten zijn in deze wellicht te inschikkelijk geweest uit zucht om vooral de Tweede Kamer te believen, die, gelijk iedere corporatie, steeds streeft naar vermeerdering van gezach, maar zij hadden dit niet kunnen doen met een verstandig Koning die zijne plichten goed begreep en goed nakwam. Thans daarentegen hebben zij maar al te vaak de hand gegrepen die de Kamer hen toestak, om eindelooze moeilijkheden te boven te komen tusschen hen en de Kroon over de regeling van aangelegenheden, waarbij de Koning zijne prerogativen betrokken kon achten of waaromtrent hij zich bizonder competent waande. Met een anderen Koning zou ik nimmer hebben geijverd voor het vaststellen der legerorganisatie bij de wet. Met een anderen Koning zou de praktijk onzer Grondwet eene geheel andere zijn geworden'[22].

De mémoires van Weitzel bevatten interessante inside information op vooral politiek gebied: kabinetsformaties, de besluitvorming in het tweede ministerie-Heemskerk, het schrappen door de koning in ontwerp-troonredes. De auteur van de Merkwaardigheden was ongetwijfeld goed geïnformeerd en had vaak een intieme kennis van het gebeuren. Zo bevatten zijn gedenkschriften minstens één brief van de prins van Oranje aan zijn vader, waarvan Weitzel de minuut kopieerde[23]. Daar, waar de schrijver verhalen van derden vermeldt, blijft echter voorzigtigheid geboden.

Het archief-Weitzel is zonder twijfel een belangrijke en onmisbare bijdrage tot onze kennis van Willem III en zijn regering.

22 Archief-Weitzel, nr. 10.
23 *Maar Majesteit*, p. 130 noot.

Een definitief beeld geeft het uiteraard niet. Zo komen in Weitzels herinneringen de kwaliteiten waarover de vorst volgens de Britse gezant Napier beschikte[24], wel heel weinig tot uiting. Het is zeer gewenst de Merkwaardigheden te vergelijken met andere gedenkschriften over de periode-Willem III - ik denk vooral aan de dagboeken van De Casembroot, Mackay, Hora Siccama, Heemskerk, en de Souvenirs van Dumonceau - om zo tot een nog meer gefundeerde beoordeling te komen van onze laatste koning. In dit verband signaleer ik de poging, die Van 't Veer in zijn inleiding doet om Willem III tegen radikale kritiek in bescherming te nemen. De koning had autokratisch willen regeren, in de stijl van zijn grootvader, in sterke verbondenheid met het volk. 'Tussen de koning en "het volk" was echter een volksvertegenwoordiging geschoven en een regering die aan haar en niet meer aan de koning verantwoordelijk was. Maar wie waren de volksvertegenwoordigers? Dat waren de deftige heren die formeel wel, maar in feite niet waren de vertegenwoordigers van wat de koning als "het volk" beschouwde'[25]. Het is verrassend deze konservatieve, Gerretsoniaanse theorie bij de socialist Van 't Veer aan te treffen. Veel juister lijkt het mij om, met Boogman, de persoonlijkheid van Willem III niet los te zien van een zekere tragiek[26]. Die tragiek ligt dan hierin, dat het staatshoofd een rol moest spelen waarvoor hij om meer dan één reden ongeschikt was. Een onbarmhartige kant van het koningschap, waarvoor wij heden ten dage meer oog hebben dan vroeger.

Autokratisch als hij was, 'anti-liberaal tot in zijne nieren'[27], had de prins van Oranje in oktober 1848 van zijn rechten als troonopvolger afstand willen doen omdat hij zich niet kon verenigen met de herziening van de grondwet[28]. In maart 1849 aanvaarde hij echter, volgens de Merkwaardigheden daartoe overgehaald door zijn oom prins Frederik[29], toch de troon, maar

24 Napier aan Lord Russell, 5 september 1860: 'Though not without some natural good qualities, the king of the Netherlands is most respected where least known'. Gepubliceerd door J.C. BOOGMAN in De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (in 1860), *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, dl. 71, Groningen en Djakarta 1957, p. 204 noot 5.

25 *Maar Majesteit!*, p. 19-20.

26 J.C. BOOGMAN, Een eenzijdig boek over koning Willem III, p. 60.

27 Archief-Weitzel, nr. 11.

28 C.W. de VRIES, *Overgrootvader koning Willem III*, p. 37-38.

29 *Maar Majesteit!*, p. 75.

zijn mening over de grondwet heeft Willem III nooit onder stoelen of banken gestoken. Op de befaamde audiëntie van 15 april 1853 in het paleis te Amsterdam deed hij een niet te miskennen aanval op de konstitutie[30], en de brieven aan Groen en Baud uit mei 1856 onthullen 's konings reaktionair-konservatieve denkbeelden[31]. Algemeen wordt aangenomen dat Willem III zich na de krisis van 1866-1868 bij de grondwet en het konstitutionele stelsel heeft neergelegd. In zijn gedenkschriften schrijft Weitzel echter:

> 'De tegenwoordige Grondwet is hem nog altijd een doorn in 't vleesch. In het concept der proclamatie door hem op 12 Mei 1874 uitgevaardigd kwam eene zinsnede voor, waarin wel niet met ophef maar toch met eenig welgevallen werd gesproken over de jongste grondwetsherziening en over hetgeen in zijne 25 jarige regeering was gedaan om de voorschriften der herziene Grondwet uit te voeren. Hij heeft de geheele zinsnede geschrapt, "hij wilde er niets van weten"'[32].

Een onderzoek, door mij ingesteld op het Algemeen Rijksarchief, bracht aan het licht dat de koning uit het ontwerp, hem door de minister van Binnenlandse Zaken Geertsema als tijdelijk voorzitter van de Raad van Ministers aangeboden, de alinea 'Ik beloofde aan de herziene Grondwet volledige werking te geven' liet schrappen[33].

30 Zie de brief van J. van Iddekinge aan P.P. van Bosse van 16 april 1853, gepubliceerd door E. van RAALTE in Uit oude brieven, de botsing tusschen het Kabinet Thorbecke en Koning Willem III in 1853, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 24 april 1928 avondblad B.

31 De brief aan Groen van 18 mei 1856 is voor het eerst gepubliceerd door J. LENS, Groen van Prinsterer en de ministerieele crisis van 1856, *Ons Tijdschrift*, jg. 18, 'sGravenhage 1913, p. 759-761. Het schrijven aan Baud, van dezelfde datum als aan Groen, berust op het Algemeen Rijksarchief in de kollektie-Baud, nr. 821. Vgl. deze brieven met 's konings reaktionaire 'staatsgreep' in Luxemburg, eveneens in 1856.

32 Archief-Weitzel, nr. 10.

33 Zie bijlagen notulen Raad van Ministers 1874, archief Raad van Ministers nr. 94; Algemeen Rijksarchief.
De heer J. Steur, hoofdarchivist bij het Algemeen Rijksarchief, maakte mij erop attent dat Willem III in de ontwerp-proklamatie, hem door Mackay voorgelegd t.g.v. zijn 40-jarig regeringsjubileum in 1889, uit de alinea 'Ik heb steeds gestreefd *naar de bescherming en de ontwikkeling van al de rechten en vrijheden Mijner onderdanen en* de bevordering der welvaart van Ons Vaderland' de door mij gekursiveerde woorden liet schrappen. De passage kwam nu te luiden: 'Ik heb er steeds naar gestreefd, de welvaart en den bloei van Ons Vaderland te bevorderen'. Archief Kabinet des Konings, nr. 2893, exh. 10 mei 1889 nr. 11.

Reeds eerder merkte ik op dat nader onderzoek over deze en aanverwante problematiek wenselijk is. Moge de openstelling van het archief-Weitzel daartoe een stimulans zijn!

Levensloop van de auteurs

Dr. J.P. DUYVERMAN (geb. 1905), studeerde te Leiden en Rotterdam; promoveerde in 1936 aan de N.E.H.; leraar Handelswetenschappen sinds 1929, lid gemeenteraad Leiden sinds 1958. Publiceerde tot 1943 over didactiek en sinds 1959 in verschillende tijdschriften over staatkundige geschiedenis van de 19e en 20e eeuw en over de historie van Leiden.

Drs. G.J. HOOYKAAS (geb. 1937), wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht en leraar aan de Werkplaats Kindergemeenschap te Bilthoven; bereidt in het kader van de Rijks Geschiedkundige Publikatiën een uitgave voor van de notulen van de kabinetsraad en de raad van ministers over de periode 1839-1853.

Prof. dr. G.W. LOCHER (geb. 1908), studeerde te Leiden geschiedenis en etnologie, assistent bij Huizinga 1930, doctoraal etnologie (met bijvak staatsinrichting) 1931, promotie bij J.P.B. de Josselin de Jong in 1932 op proefschrift over 'The serpent in kwakiutl religion'. 1934-'37 assistent, conservator en waarnemend direkteur van het Museum voor Land- en Volkenkunde en het Maritiem Museum Prins Hendrik te Rotterdam, 1937 conservator aan het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden, 1940-'41 veldonderzoek in Timor, Indonesië, 1941'-45 mil. dienst in Timor en Australië, 1946-'54 direkteur Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden, 1954 buitengewoon, 1956 gewoon hoogleraar te Leiden in de culturele antropologie, in het bijzonder de algemene sociologie van de niet-Westerse volken.

Drs. C. OFFRINGA (geb. 1926), werd in 1945 aangewezen als kandidaat-Indisch ambtenaar, waarna hij in Utrecht Indologie en Indisch recht ging studeren. Verliet Utrecht als drs. in de Indologie en kandidaat Indisch recht. Na van 1950-'53 in het bedrijfsleven werkzaam te zijn geweest, ging hij in 1953 te Utrecht geschiedenis studeren en legde in 1957 doctoraal examen af (hoofdvak Middeleeuwen). Was van 1956-'59 leraar aan het Sted. Gymnasium te Utrecht en assistent bij het Inst. voor Geschiedenis. Sinds 1959 verbonden aan de Leidse universiteit als wetensch. hoofdmedewerker, eerst voor vaderlandse, nu voor sociale geschiedenis. Verricht o.m. onderzoek op het gebied van sociale geschiedenis, geschiedenis der geneeskunde en volksgezondheid.

Ir. H.K. ROESSINGH (geb. 1923), bezocht het stedelijk gymnasium te Arnhem en studeerde aan de Landbouwhogeschool te Wageningen (richting landhuishoudkunde). Hij is thans verbonden aan de Afdeling Agrarische Geschiedenis van de Landbouwhogeschool, waar hij o.a. meewerkt aan een onderzoek naar de geschiedenis van het Nederlandse platteland. Hij publiceerde enkele artikelen op het gebied van de economische en sociale geschiedenis van de Veluwe: de bevolkingsgroei, godsdienstige gezindheid en de beroepsstructuur.

Dr. A.J. VEENENDAAL (geb. 1899), was aanvankelijk werkzaam bij het lager onderwijs. Na het afleggen van het Staatsexamen studeerde hij aan de R.U. te Utrecht, waar hij in 1945 promoveerde op een proefschrift over het

Engels-Nederlands condominium in de Zuidelijke Nederlanden, 1706-1709. Was van 1931 tot 1949 leraar te Haarlem, 1949-1951 onderdirecteur, 1951-1964 directeur van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis te 's-Gravenhage. Publiceerde als zodanig het Dagboek van G. Cuper uit 1706 en twee delen Bescheiden betreffende Oldenbarnevelt.

Prof. mr. dr. HERMAN VAN DER WEE (geb. 1928), doctor in de rechten te Leuven 1950, studeerde vervolgens te Parijs, licentiaat in de geschiedenis te Leuven 1952, daarna studie aan de London School of Economics, lector te Leuven 1954, promoveerde in 1963 te Leuven in de geschiedenis op ‘The growth of the Antwerp Market and European Economy (fourteenth-sexteenth centuries)’. Visiting professor te Aberdeen (1966), hoogleraar te Leuven (1967).

XIII Congrès International des Sciences Historiques

Het XIIIe Internationale Congres voor Historische Wetenschappen wordt gehouden te Moskou van 16-23 augustus 1970. De kosten van deelneming bedragen $ 20 voor de congressisten, $ 10 voor degenen die hen vergezellen en $ 5 voor studenten aan een universiteit.

De voorlopige opgave dient zo spoedig mogelijk te geschieden aan: XIII Congrès International des Sciences Historiques, Moscou, V-36, rue Dm Ulianov, 19, onder vermelding van naam, voornaam, adres en aantal personen dat de congresdeelnemer zal begeleiden. Aan degenen die zich nu voorlopig opgeven, wordt in november 1969 een volledig programma gezonden van het congres met de bijbehorende manifestaties. Een formulier voor de definitieve opgave wordt bij dit programma ingesloten.

Aangezien de rapporten niet rechtstreeks aan de deelnemers worden toegezonden, maar via de nationale comité's, is het noodzakelijk dat degenen die zich te Moskou melden, hiervan tevens bericht zenden aan het secretariaat van het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, Prinses Beatrixlaan 40, Oegstgeest.

Een overzicht van de grote thema's, de grote rapporten en de rapporten die te Moskou besproken zullen worden, volgt hier.

I. Grands thèmes

Premier grand thème avec experts. Méthodologie.

L'HISTORIEN ET LES SCIENCES SOCIALES.

1. Unterschiede der historischen und der sozialwissenschaftlichen Methode (Th. SCHIEDER, Köln).
2. La méthode des sciences sociales dans la recherche historique (Th. PAPADOPOULOS, CHYPRE).
3. The relationship of history to the social sciences, including the quantitative method (J. HEXTER, Yale).
4. The historian and the social sciences (T.P.R. LASLETT Cambridge).

5. Le rôle des connaissances historiques formatrices de la conscience sociale (L. ELEKES, Hongrie).
6. Langage et histoire (A. DUPRONT, Paris).
7. Storia degli avvenimenti e storia delle strutture (E. SESTAN, Firenze).

Rapports.

A. - LE NOMBRE COMME ÉLÉMENT D'INFORMATION DE L'HISTORIEN.

1. L'élaboration automatique de l'information au service de la science historique (G.M. DOBROV, Kiev; KH PALLI, Tallinn).
2. La machine et la recherche historique (J. SCHNEIDER, Nancy).
3. L'histoire économique quantitative. Méthodes, résultats, perspectives (P. LEBRUN, Namur).
4. L'emploi des méthodes quantitatives dans l'étude des mouvements populaires et sociaux des XIXe et XXe siècles (C.G. ANDRAE, Upsalla; S. LUNDKVIST, Stockholm).

B. - LE ROLE ET LA PLACE DE LA BIOGRAPHIE DANS LES SCIENCES HISTORIQUES.

1. Biographie und Geschichtswissenschaft (H.L. MIKOLETZKY, H. LUTZ, F. ENGEL-JANOSI, Wien).
2. Biography as historical study (A. WILSON, Trent, Univ. Peterborough).
3. Biographie und Autobiographie; das Problem vom Quelle und Darstellung (W. HUBATSCH, Bonn).
4. L'historien et l'interview (L. DE JONG, Amsterdam).

Deuxième grand thème avec experts. Histoire des continents.

NATIONALISME ET LUTTE DES CLASSES DANS LE PROCESSUS DE MODERNISATION EN ASIE ET EN AFRIQUE.

1. Nationalism and the class struggle (J.M. LONSDALE, Cambridge).
2. Nationalisme et lutte des classes dans le processus de modernisation de l'Extrême-Orient (Seiji IMABORI, Hiroshima).
3. Des changements qualitatifs dans le développement des

états asiatiques après la deuxième guerre mondiale (A. PALAT, Prague).
4. Das Entstehen moderner Eliten in Afrika seit der Mitte des 18. Jh. (I. GEISS, Bonn).
5. Afrikanische Staaten unter dem Druk der europäischen Kolonisation und Dekolonisation (F. ANSPRENGER, Berlin).
6. Wege und Formen der Staatsbildung in Afrika und Asien seit dem 2. Weltkrieg (W. MARKOV, Leipzig).
7. Slavery and history. A comparative study (D.B. DAVIS, Cornell Univ.).

Rapports.

A. - LA PLACE DE L'AMÉRIQUE LATINE DANS LE PROCESSUS HISTORIQUE MONDIAL AUX XIXe ET XXe SIÈCLES.

1. Ursprünge und Probleme lateinamerikanischer Guerillabewegungen im 19. Jh. (G. KAHLE, Köln).
2. L'Amérique latine et le processus historique mondial aux XIXe et XXe siècles (A.N. GLINKINE, Moscou).

B. - THE CHALLENCE OF FRONTIER LANDS IN THE HISTORY OF CONTINENTS.

The challenge of Frontier Lands in the history of continents (R. COOK, York Univ. Toronto).

II. Antiquité

I. *Grand rapport avec experts.*

IL PROBLEMA DELL'EQUILIBRIO POLITICO NEL MONDO MEDITERRANEO.

1. Il problema dell'equilibrio politico greco nel mondo mediterraneo (P. TREVES, Firenze).
2. La colonisation grecque en Occident (G. VALLET, Paris).
3. La citoyenneté romaine (W. SESTON, Paris).

2. *Rapports*.

1. La stratification sociale des société santiques, dynamisme et tendance (S.L. OUTTCHENKO, Moscou; I.M. DIAKONOV, Leningrad).
2. Problemas sociales del urbanismo en el area mediterranea durante la Edad Antigua (A. GARCIA Y BELLIDO, Madrid).
3. Gedanken über gesellschaftlichen Fortschrift im Altertum (L. WELSKOPF, Berlin).
4. Die Fortwirtschaft während der Antike (O. MAKKONEN, Finlande).
5. Formation et développement de la romanité orientale dans l'Empire romain (D.M. PIPPIDI, Bucarest).
6. Le monde antique et l'Orient (V.D. BLAVATSKY, Moscou).
7. Conflict and continuity in the ancient Near East (T.R.S. BROUGHTON, North Carolina).
8. La civilisation italique (J. HEURGON, Paris).
9. Le monde 'barbare' et la fin du monde antique (I. NESTOR, Bucarest).
10. Political structure of the ancient nomadic State in Mongolia (Masao MORI, Tokyo).
11. Il mutamento delle idee sull' 'antichità' nell'Ottocento (S. MAZZARINO, Roma).

III. Moyen age

I. *Grand rapport avec experts*.

IL FEUDALESIMO COME MOMENTO STORICO, COME MOVIMENTO SOCIALE, COME MODO DI PRODUZIONE.

1. Les problèmes de la genèse du féodalisme dans les pays européens (Z.V. OUDALTSOVA, E.V. GOUTNOVA, Moscou).
2. Problèmes de la transition de l'Antiquité au féodalisme dans l'Europe du Sud-Est (D. ANGUELOV, Bulgarie).
3. Il feudalesimo come momento storico, come movimento sociale, come modo di produzione (G. ARNALDI, Roma).
4. Les voies historiques du développement de la féodalité et les variantes de la société médiévale (G. SZEKELY, Hongrie).
5. Les rapports économiques et sociaux en Europe centrale et

orientale dans le haut moyen âge (H. LOWMIANSKY, Poznán).
6. The dynamics of mediaeval society (S. THRUPP, Univ. of Michigan).
7. Special features of the Japanese feudalism (Hisato MATSUOKA, Hiroshima).

2. *Rapports*.

1. The mediaeval world and classical antiquity (R.W. HUNT, Oxford).
2. Sovereignty and its limitations in the Middle Ages (Gaines POST, Princeton).
3. Structures familiales dans le moyen âge occidental (G. DUBY, Aix-en-Provence).
4. Les pauvres et la société médiévale (M. MOLLAT, France).
5. Causes de la diffusion tardive de l'idée du christianisme dans les pays baltes (U.M. URGHINIS, Vilnius).
6. Die Ostmissionen der abendländischen und der griechischen Kirche im Mittelalter (F. DVORNIK, Dumbarton Oaks) [Saint-Siège].
7. Byzance et la Russie du XIe au XVe siècle: aspects politiques, religieux, économiques, culturels et artistiques (D. OBOLENSKY, Oxford) [Association intern. des Ètudes byzantines].
8. Le commerce en mer Noire des débuts de l'époque byzantine au lendemain de la conquête de l'Égypte par les Ottomans (1517) (Ch. VERLINDEN, Gand) [Commission intern. d'Histoire maritime].
9. L'économie des Balkans et la Méditerranée aux XVe-XVIe siècles (J. TADIĆ, Belgrade, N. FILIPOVIĆ, Sarajevo).
10. Tensions politiques, religieuses et sociales de l'Islam jusqu'au milieu du XIe siècle (E.L. PETERSEN, Odense).
11. Islam y Cristianidad en la economia mediterranea de la baja Edad Media (P. MARTINEZ MONTAVEZ, Madrid).
12. The impact of Islam in the West (R.W. SOUTHERN, Oxford).
13. La société chrétienne du moyen âge vue par une minorité non-chrétienne; sources juives pour l'étude du moyen âge (H.H. BEN SASSON, Israël).

IV. Histoire moderne

1. *Grand rapport avec experts*.

LES PROBLÈMES DE L'EUROPE AU XVIIE SIÈCLE.

1. Frankreich und der englische Verfassungskonflikt um die Mitte des 17. Jh. (St. SKALWEIT, Bonn).
2. Phénomènes de crise politiques, sociaux, économiques et religieux pendant le XVIIe siècle (N. STEENSGAARD, Copenhague).
3. The revolution in thought and technology (H.R. TREVOR-ROPER, Oxford; H.G. KEARNEY, Sussex).
4. La révolution sociale et scientifique du XVIIe siècle (J. POLIŠENSKY, Prague).
5. The secularization of society in the XVIIth century (W.J. BOUWSMA, Berkeley).
6. L'Europe centrale au XVIIe siècle et ses principales tendances politiques (J. GIEROWSKI, Cracovie).

2. *Rapports*.

1. Il modernismo (A. FRUGONI, R. MANSELLI, Roma).
2. Le développement de l'esprit d'organisation et de la pensée méthodique dans la mentalité occidentale à l'époque de la Renaissance (J. DELUMEAU, Rennes).
3. Nobiltà et amministrazione; formazione del ceto burocratico in Italia nell'età del Rinascimento (M. BERENGO, Milano; F. DIAZ, Pisa).
4. Von Untertan zum Mitbürger, die Auflockerung des Obrigkeitsstaates vor der französischen Revolution (P. RENVALL, Finlande).
5. Strutture agrarie dell'Occidente mediterraneo dal XVI al XIX sec. (R. ROMEO, Roma).
6. Silver circulation in East Asia in the XVIth and XVIIth centuries (Atsushi KOBATA, Kyoto).
7. Unité des Chrétiens et unité de l'Europe dans la période moderne (A. DUPRONT, Paris) [Saint-Siège].
8. Eastern European conservatism in the XIXth century (R. PIPES, Univ. of Harvard).
9. L'introduction du parlementarisme en Norvège (A. KAARTVEDT, Bergen).

10. Probleme der türkisch, arabisch, persiaen Quellenpublikation der türkischen Geschichte (BAYKAL, ALTUNDA□, ERZI, Turquie).
11. A propos de la tendance générale de l'histoire des États-Unis d'Amérique (A.V. EFIMOV, Moscou).
12. The gentry in the U.S.A. (S. PERSONS, Univ. of Iowa).

V. Histoire contemporaine

1. *Grand rapport avec experts*.

LE MONDE ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES.

1. Strukturprobleme der Parlamentsdemokratie seit dem I. Weltkrieg (D. BRACHER, Bonn).
2. Begriff und Wirklichkeit der Demokratisierung: das Beispiel Deutschlands (W. CONZE, Heidelberg).
3. Il movimento socialista in Europa dopo il 1914 (L. VALIANI, Milano).
4. Le problème des minorités nationales entre les deux guerres mondiales (S. ETTINGER, Israël).
5. Le problème de la sécurité collective entre les deux guerres mondiales (I. OPREA, E. CAMPUS, Bucarest).
6. La problématique du fascisme dans la période de l'entre deux guerres (I.T. BEREND, G. RÁNKI, Budapest).
7. Le Christianisme social (chan. R. AUBERT, Louvain) [Belgique, Saint-Siège].

2. *Rapports*.

1. Mouvements idéologiques en Europe du Sud-Est au cours des XIXe-XXe siècles, jusqu'à la première guerre mondiale (H. HRISTOV, Bulgarie).
2. L'année 1871, tournant de l'histoire universelle (J. BOREJSZA, Varsovie).
3. Les puissances européennes et les Balkans au début du XXe siècle, 1900-1914 (B. PAVICEVIĆ, Belgrade; D. ZOGRAFSKI, Skopje).
4. Mouvements des classes moyennes en Europe et aux U.S.A. (V. DYBDAHL, Aarhus).

5. La crise des mutineries aux divers fronts en 1916-1917 (R. DE SCHRYVER, Louvain).
6. Bilanz der Welt 1917-1918 (L. BERTHOLD, Berlin).
7. Les traits essentiels de la 'révolution culturelle' en U.R.S.S. (M.P. KIM, Moscou).
8. Le changement dans la structure sociale de la population de l'U.R.S.S. (J.A. POLIAKOV, Moscou).
9. The role of the state in U.S. economic life (F. FREIDEL, Univ. of Harvard).
10. Law enforcement in the modern state (J.H. BURNS, London).

VI. Organismes internationaux affiliés et commissions

1. Mouvements paysans et problèmes agraires de la fin du XVIIIe siècle à nos jours [Commission d'Histoire des Mouvements sociaux et structures sociales].
2. Les masses de travailleurs dans l'effort de guerre pendant le deuxième conflit mondial [Comité international d'Histoire de la Deuxième Guerre mondiale].

VII. Séances plénières

1. Séance d'ouverture.

Lénine et l'histoire (E.M. JOUKOV, Moscou).

2. Séance de clôture.

L'art dans la Russie médiévale et l'Occident (V.N. LAZAREV, Moscou).

Rekening van het Historisch Genootschap over het boekjaar 1968

Contributies	*f* 23.134,13	Negatief saldo op 1 januari 1958	*f* 9.170,30
Vooruitbetaalde contributies	*f*1.500,25	Kosten Thorbecke-archief dl. III (restant)	*f*3.850, -
Voordelig saldo kapitaalbeheer	*f*2.760,33		
Verkoop van publikaties	*f*2.799,20	Kosten Bijdragen en Mededelingen dl. 82	*f*8.827,60
Rente	*f*497,25		
Verkoop H.G.-bibliotheek (1e termijn)	*f*15.000, -	Kosten Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge	*f*10.305,04
Subsidie Z.W.O. voor Thorbeckearchief dl. III	*f*10.000, -	Kosten Archief-Daniël van der Meulen	*f*293,63
Diversen	*f*197,47	Kosten Dagboek van Dr. E. Heldring	*f*55, -
		Kosten Algemene Vergadering	*f*992,10
		Contributie N.C.G.W.	*f*100, -
		Drukkosten circulaires enz	*f*293,15
		Porti, bestuurs- en administratiekosten	*f*3.733,32
		Overboeking naar de bijzondere bankrekening i.v.m. verkoop H.G.-bibliotheek	*f*15.000, -
		Diversen	*f*50,61
		Saldo op 31 december 1968	*f*3.217,88
———		———	

f 55.888,63	*f* 55.888,63